શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ રચિત પુસ્તકો

૧ જયંત	(નવલકથા)	૨-૦-૦
૨ શિરીષ	,,	૨-૮-૦
૩ કોકિલા	,,	૨-૮-૦
૪ હૃદયનાથ	,,	૨-૮-૦
૫ સ્નેહયજ્ઞ	,,	૨-૮-૦
૬ દિવ્યચક્ષુ	,,	૨-૮-૦
૭ પૂર્ણિમા	,,	૨-૮-૦
૮ ભારેલો અગ્નિ	,,	૩-૦-૦
૯ ગ્રામલક્ષ્મી ભા. : ૧	,,	૨-૮-૦
૧૦ ગ્રામલક્ષ્મી ,, : ૨	,,	૨-૮-૦
૧૧ ગ્રામલક્ષ્મી ,, : ૩	,,	૨-૮-૦
૧૨ ગ્રામલક્ષ્મી ,, : ૪	,,	૩-૦-૦
૧૩ બંસરી	,,	૨-૮-૦
૧૪ પત્રલાલસા	,,	૨-૮-૦
૧૫ ઠગ	,,	૨-૮-૦
૧૬ ઝાકળ	(નવલિકાસંગ્રહ)	૨-૮-૦
૧૭ પંકજ	,,	૨-૮-૦
૧૮ શંકિતહૃદય અને સંયુક્તા	(નાટકો)	૨-૮-૦
૧૯ નિહારિકા	(કાવ્યસંગ્રહ)	૨-૦-૦
૨૦ જીવન અને સાહિત્ય	(સાહિત્ય વિષયક લેખો)	૨-૮-૦
૨૧ જીવન અને સાહિત્ય, ભાગ બીજો	,,	૨-૮-૦
૨૨ સુવર્ણરજ	(શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું વિચારમંથન) (સંપાદક-શ્રીમતી બાળા મજમુદાર)	૩-૦-૦
૨૩ પરી અને રાજકુમાર	(સામાજીક ૭ નાટકો)	૧-૮-૦
૨૪ ક્ષિતિજ પૂર્વાર્ધ	(નવલકથા)	૨-૮-૦
૨૫ ક્ષિતિજ ઉત્તરાર્ધ	(નવલકથા)	(છપાય છે)
૨૬ અંજની	(નાટક)	૨-૦-૦
૨૭ શોભના	(નવલકથા)	૨-૮-૦
૨૮ ગ્રામોન્નતિ	(ગ્રામજીવનની ઉન્નતિ સંબંધી વિવેચન)	
૨૯ કલાપી : તેનું જીવન અને કવન		(છપાશે)

: મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :
આર. આર. શેઠની કંપની : બુકસેલર્સ
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

ગ્રામોન્નતિ

લેખક
રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

: પ્રકાશક :
આર. આર. શેઠની કંપની
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ–૨

આવૃત્તિ પહેલી :
૩૧ : ૧ : '૪૦

રૂ. ૨-૦-૦

: મુદ્રક :
કસ્તુરચંદ ધનલાલ શાહ
શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પ્રતાપનગર પાસે — વડોદરા

અર્પણ

ગ્રામમંદિરના કળશ બનવાનું સહુને ગમતું કાર્ય મૂકી મંદિરના પાયામાં પુરાઇ જનસેવાના ધ્યેયમાં જ સ્વત્વનું સમર્પણ કરનાર વિરલ ગ્રામસેવક

શ્રી. રવિશંકર વ્યાસને

રમણલાલ વ. દેસાઇ

પ્રસ્તાવના

ગ્રામજીવન સહુની માફક મેં પણ જોયું છે અને અનુભવ્યું છે – અલબત્ત, મર્યાદિત રીતે. ગ્રામજીવનથી આપણે ધારીએ તો ય અલગ થઇ શકીએ એમ નથી.

સરકારી મુલકી નોકરીમાં મને એક બહુ ભારે અંગત લાભ થયો માનું છું : હું ગામડાંને અમુક અંશે ઓળખતો થઇ શક્યો : એ પણ નોકરીની મર્યાદાસહ; ગ્રામવાસી તરીકે તો નહિ જ. નોકરી અને અમલદારીની મર્યાદાનું ભાન પણ મને એમાં જ થયું.

ગ્રામોન્નતિના નાનકડા પ્રયોગો પણ હું એ નોકરીને અંગે કરી શક્યો છું. એમાં પણ મર્યાદાઓ તો ઘણી જ. એ મર્યાદાઓ છતાં ગ્રામજનતાનો થએલો પરિચય મારામાં એટલી શ્રદ્ધા તો ઉપજાવી શક્યો કે ગ્રામોન્નતિ શકય છે. ગ્રામજનતા હજી એટલી મુલાયમ છે કે એને ધારીએ તેમ ઘડી શકીએ. એ 'ધારવામાં' જ ખરી મુશ્કેલી આવી રહેલી છે.

એ પ્રયોગોની જાહેરાત જરૂરની નથી. અભિમાન લેવા જેટલી એની અસર કાયમી પણ નથી. મારી સ્થિતિમાં સહુ કોઇ કરી શકે એવા એ સામાન્ય પ્રયોગો કહેવાય.

પરંતુ એ નાના પ્રયોગોની નાની સરખી સફળતામાંથી ઉત્પન્ન થએલી શ્રદ્ધાનું એક પરિણામ એ મારી 'ગ્રામલક્ષ્મી' નવલકથા. પ્રયોગો પહેલા અને નવલકથા પછી.

વળી એ પ્રયોગોએ મને ગ્રામજનતાની નિકટતા અર્પી અને ગ્રામજીવનના અભ્યાસમાં કાંઇ અનુભવ આપ્યો. એ અભ્યાસ – તે

ગ્રામોન્નતિ

અનુક્રમણિકા

૧

ગ્રામસેવા

ગામડું

હિંદનું ગામડું બહુ જ મહત્ત્વનું, જરૂરનું અને ઉપયોગી છે; નર્મદાશંકરે કહ્યું છે કે ગામડાંને શહેરો ખાઇ જાય છે, તે કથન સત્ય જ છે. ગામડાં કેન્દ્રસ્થાનો છે કારણ કે ૮૦ ટકા લોકો ગામડાંમાં વસે છે અને કુલ ૯૫ ટકા લોકો ગામડાં સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધાં મળીને સાત લાખ ગામડા છે, અને તેની અંદર ૩૦ ક્રોડ માણસો વસે છે. આ રીતે હિંદની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે, અને નહિ વસતો ભાગ ગામડાં સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

આપણી આર્થિક સ્થિતિ ગામડાં ઉપર જ અવલંબીને રહેલી છે.

દેશનો આધાર

ગામડાં શહેરોને પોષે છે; રાજ્યોની–પ્રાન્તિક, મધ્યસ્થ કે દેશી રાજ્યોની–આવકનો મોટામાં મોટો ભાગ જમીનમહેસૂલ છે, અને જમીનમહેસૂલની મોટામાં મોટી આવક ગામડાંમાંથી જ આવે છે. વ્યાપારીઓ વ્યાપાર પણ ગામડાં ઉપર જ કરે છે. ગામડાંમાં થતા પાક અગર ગામડાંમાં થતી વસ્તુઓની ચાળવણી, ફેરફાર, અવરજવર અને વેચાણવ્યવસ્થા એ જ વ્યાપારનો મુખ્ય વિષય હોય છે. ખેડૂતના માલ ઉપર જ ધીરધારની વ્યાપક પ્રથા ઊભી થઈ છે. એટલે રાજ્ય, વ્યાપાર તથા ધીરધારના ધંધા પણ ગામડાં ઉપર જ અવલંબી રહ્યા છે. ગામડાં શહેરોને અને ખરું જોતાં આખા દેશને પોષે છે. તેના બદલામાં આપણે તેમને શું આપીએ છીએ? ગામડાંને જોઈતું કંઈ પણ આપણે આજ સુધી આપી શક્યા નથી. લશ્કર, સરકાર, કેળવણી, કલા, રાજાઓનાં ખર્ચ, પોલિસ, ન્યાયાધીશ અને આખા મૂડીવાદી વર્તુલને પૈસા આપનાર અને તેમનું પૂરું કરનાર ગામડાં જ છે. તેમને બદલામાં શું મળે છે? મજૂરીમય જીવન, રસહીન જીવન, નિરાશામય જીવન!

પહેલાંનાં ગામડા અને આજનાં ગામડામાં બહુ જ તફાવત પડે

જૂનાં અને આજનાં ગામડાં

છે. પહેલાંનાં ગામડાંની સરખામણી નંદનવનની સાથે કરવામાં આવે છે. એ ખરું હોય કે નહિ. પરંતુ આજના કરતાં વધારે સાધનો ગ્રામજીવનની આબાદીને પોષતાં હતાં એટલું તો સમજાય એમ છે. પહેલાં ગામડાંમાં ધાર્મિક સંસ્કારોના કાંઈને કાંઈ સાધનો હતાં. દરેક ગામડામાં એકાદ મસ્જીદ કે મંદિર હોય જ. અને તેની સાથે જોડાયલો મુઝાવર કે પૂજારી ગામનો ગુરુ બની રહેતો. પહેલાંનાં ગામડાંમાં પોષણ થઇ શકે તેવી આર્થિક અને સામાજિક

વ્યવસ્થા હતી. આમ પહેલાંનું ગામડું સંસ્કારી હતું અને તેની અંદરથી દરેકને કપડાં, ખાવાનું અને નાનું સરખું ઘર મળી રહેતાં. પહેલાનું ગામડું સ્વાશ્રયી, સ્વપોષક self-contained હતું. ઉપયોગની દરેક વસ્તુ ગામની અંદર જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી. પહેલાંના ગામડિયાઓમાં આત્મ—અભિમાન હતું. પોતાના ગામની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ધોકો પહોંચે એવું એક પણ કામ તેઓ કરતા નહિ અને કરવા દેતા નહિ. પહેલાંનાં ગામડાંના લોકોને ભજનો, દુહા, રાસડા, કવિતા વગેરેનો શોખ હતો. પહેલાં ગામડાંની અંદર એક વૈદ્ય પણ રહેતો હોય અને તેમની ફી દાણાના રૂપની હતી. એ રીતે ત્યાં આરોગ્યરક્ષણને પણ સ્થાન હતું. ગામડાંમાં જીવન પણ હતું. ગામડાંના લોકો શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હતા અને માણસો પણ આબાદ હતાં.

આજનાં ગામડાંમાંથી સંસ્કારો દૂર થયા છે. સાધુ, પુરાણી, સન્યાસી કે ગુરુના હવે કાયમ વસવાટ નથી કે જેથી ગામના સસ્કાર જાગ્રત રહે. આજનાં ગામડાંમાં મસ્જિદ અને મંદિરો ખંડિયેર થઈ ગયાં છે; હાલનાં ગામડાંમા લોકોને કપડાં અને અનાજના પણ સાંસા પડે છે. અનિશ્ચિત ભાવવાળી ખેતી મૂડીવાદીઓને કઠણ બનાવે છે, અને ગ્રામજનતા પ્રત્યે જે મમત્વ અને સમભાવનાના અંશો શેઠ, શાહુકાર અને ધીરધાર કરનારમાં હતા તે હવે બદલાઇ ગયા છે. રહ્યા છે માત્ર અવિશ્વાસ, લોભ, અને વધારેમા વધારે નફો ખેંચી લેવાની વૃત્તિ. હાલ ગામડાંના લોકો એક બીજામાં હવે વિશ્વાસ પણ રાખતા નથી અને સંગઠનને બદલે ગામડાંમાં કલેશ — કંકાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. હાલનાં ગામડાંમા બધે અજ્ઞાન ફેલાયલું છે. ગામડિયાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ મળતો નથી અને ગ્રામલોકો દિવસે દિવસે પશુવત્ બનતા જાય છે. ગામડાંની અંદર રોગ વધી ગયા છે, અને તેમની માવજત કરનાર પણ કોઇ રહ્યું નથી. વૈદ્યો, હકીમો અને

દાયણોનો ગામડાંમાં હવે દુકાળ પડી ગયો છે. લોકો કંગાળ અને નિર્બળ બની ગયા છે. હાલનાં ગામડાં એટલે કચરાથી ભરપૂર ઉકરડા. નથી ત્યાં સંસ્કારસાધન; નથી ત્યાં આરોગ્યરક્ષણ, નથી ત્યાં જ્ઞાન, નથી ત્યાં સંપત્તિઃ જો કે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સંપત્તિનો પાતાળી કૂવો તો ગામડું જ છે. પણ એ ગામડાને જ સહુએ લૂંટી લીધુ છે. હાલનાં ગામડાંની જિંદગી શોષાઇ ગએલી અને નિરાશાથી ભરેલી છે. આ ગામડાંનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે કરવો ?

આ દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ તો દેશની પરાધીનતા જ છે. પરંતુ એ પરાધીનતા લાવનાર પણ આપણે જ હતા ને ? એ પરાધીનતા ટાળવી હોય તો આપણે આપણાં પાપના પશ્ચાત્તાપ તરીકે પણ ગામડાંને સચેત બનાવવાં જોઇએ. જેમનામાં જ્ઞાન છે, જેમનામાં શક્તિ છે, જેમની પાસે સાધન છે તેમની તો પ્રથમ ફરજ છે કે એ જ્ઞાન, શક્તિ અને સાધનોના દાતા ગામડા તરફ લક્ષ રાખવું. નહીં તો એ જ્ઞાન, શક્તિ અને સાધનો સદા ય પાંગળાં જ રહેવાનાં.

પરાધીનતા ટળે નહીં ત્યાં સુધી બેસી રહેવાય એમ પણ નથી. કારણ ગ્રામોન્નતિ એ જ પરાધીનતા ટાળવાનું એક મહાન સાધન છે.

જ્યારે આપણે ગામડાંની સાથે એકરસ બની જઇએ, તેમના સુખદુઃખમાં સમભાગી થઇએ, તેમના સ્વાર્થને આપણો સ્વાર્થ બનાવીએ ત્યારે જ તેમની ઉન્નતિ થઈ શકે. આપણા મનને પ્રથમ તો ગામડાં તરફ સહાનુભૂતિવાળું બનાવવું જોઇએ.

કમનસીબે ભણતર, સંસ્કાર અને સંપત્તિ હિંદવાસીને ગામડાંથી વિમુખ રાખે છે. ભણેલા ગ્રેજ્યુએટને ગામડું ગમતું નથી. જમીનદાર ગામડું છોડી શહેરમાં મોજ કરવા રહે છે. ધનિકો ગામડાંમાંથી ધન ખેંચી લાવી શહેરમાં જ ભરે છે. કોઇને ગામડું ગમતું નથી. ગામડે જતાં ગ્રેજ્યુએટો પણ ગભરાઈ જાય છે.

આવી વૃત્તિ માનવીને ગ્રામ – અભિમુખ નથી જ કરતી. ધર્મ તરીકે અગર સ્વાર્થ તરીકે પણ આપણે ગામડાંમાં, ગામડિયાંમાં, કૃષિમાં રસ લેવો જ પડશે. અને જો કે ગામડું ભાગ્યું છે છતાં આપણે માનીએ છીએ એટલું તે શું નિરસ હોય છે? બુદ્ધિમાન યુવકો ગ્રામજીવન માટે શું રસ ન ઉપજાવી શકે? ગામડું રસ અને અભ્યાસને યોગ્ય છે એની ઝાખી બુદ્ધિમાન યુવકને કેમ થતી નથી!

આકર્ષક અંગો

ગામડાંમાં કુદરતી સૌંદર્ય ચારે પાસ વિસ્તરી રહ્યું હોય છે. વૃક્ષો, મેદાનો, ખેતરો અને વનશ્રી ગામડાને સૌન્દર્યસંપન્ન બનાવી રહે છે. ગામડાંની આજુબાજુ સજીવન ઝરણાં અને નદીનાળાં એ સૌન્દર્યને ઓપ ચઢાવે છે. ભલા, ભોળા અને નિર્દોષ ગામડિયાઓ સાથેની વાતચીત રમૂજ ઉત્પન્ન કરે એવી હોય છે. ગામડાની પરોણાગત આજ પણ આપણને આકર્ષક લાગે એવી હોય છે. વળી ગામડાના વહેમનો કદી વિચાર કર્યો છે? કોઈ ઝાડ આગળ જીન ફરતો હોય! કોઇ કૂવા આગળ ચુડેલ રમતી હોય! કોઇ ઘરમાં ભૂત ભરાયલું હોય! આ વહેમોની પાછળ રહેલું માનસ અભ્યાસ માગે છે. અને કૌટુમ્બિક સત્કાર્યો, પ્રાચીન કથાઓ, વડવાઓનાં પરાક્રમો, ચોરી, લૂંટ અને ધાડના પ્રસંગો, તથા જાનવરોની સમીપતા ઇતિહાસ અને સાહિત્યને પોષે એવાં રસમય બની શકે એમ હોય છે. દેવળો, પાળિયા અને તળાવનો પથ્થરે પથ્થર રસ લેનારના કાનમાં ગુંજન કરી ઊઠશે.

ગામડાની સામાજિક રચના પણ સમજવા જેવી હોય છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, પાટીદાર, રબારી, ઢેડ વગેરે કોમો ગ્રામજીવનના ચોકઠામાં કેવી રીતે સમાઇ જતી તેનો અભ્યાસ કોઇપણ કેળવાયલા ગ્રેજ્યુએટની બુદ્ધિને કસે એમ છે.

અને ગામડાની કળા, રમતગમત, અને રહ્યાંસહ્યાં આનંદનાં સાધનો મરતી મરતી ગ્રામજનતાને થોડા શ્વાસ આપી રહ્યાં છે. આ બધું સમજવાની, જોવાની, અનુભવવાની ખૂબ જરૂર છે. માત્ર આપણે આપણને ગ્રામ-અભિમુખ બનાવવા જોઇએ. પછી જરૂર લાગશે કે ધર્મ, ફરજ અને સ્વાર્થ આપણને આપણાં ગામડાં તરફ જોવા પ્રેરે છે.

આપણે ધારીએ છીએ તેટલાં ગામડાં નિરસ નથી. જો આપણે દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ગામડાંનો ઉદ્ધાર કરવો જ પડશે. સાત લાખ ગામડાને કળાહીન, આળસુ, અજ્ઞાન, ગરીબ અને માંદલાં રાખીને આપણે આગળ વધી શકવાના જ નથી. જ્યાં સુધી આપણે તેમની સાથે રહીએ નહિ ત્યાં સુધી તેમની ઉન્નતિ માટે આશા જ નથી.

ગ્રામજીવનનાં સૌન્દર્યતત્ત્વો તરફ નજર કરી, ગ્રામજીવનને દેશના સંપત્તિભંડાર તરીકે નિહાળી, ગ્રામને રાજકીય કે સામાજિક લડતના વ્યૂહનું એકમ માની એને જીવતું, ઝળકતું, આબાદ અને હસતું જોવા મથવું એનું નામ ગ્રામસેવા. એ સેવા મોટાઇથી નહિ થાય, ઉપકારની દૃષ્ટિથી એ સેવા નહિ થાય. ગ્રામમય બની જવાય તો જ એ સેવા થાય. એ વગર ગ્રામ-ઉન્નતિ નથી. અને ગ્રામ-ઉન્નતિ ન હોય ત્યાં દેશ પણ ઉન્નત કેમ થાય? ભલેને પછી શહેર કે શહેરવાસી પોતાને ઉન્નતિની ટોચે પહોંચેલાં માને! એ ટોચના પાયા ડગમગી ગએલા છે.

૨

ગ્રામોન્નતિ

ગ્રામોન્નતિના મહત્ત્વનો સ્વીકાર

ગ્રામોન્નતિ અને ગ્રામસુધારણા સંબંધમાં આજકાલ ઘણું બોલાય છે અને લખાય છે, એ એક શુભ ચિહ્ન છે. ગ્રામ–ઉન્નતિ વિષે રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી ઓછા વધતા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. એ બધા પ્રયત્નો હજી જોઇએ તેવા સંગીન નથી. એનાં અનેક–રાજકીય તેમ સામાજિક કારણો છે. ગામડાનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું અને તેની ઉન્નતિ કરવાની ખૂબ જરૂર છે એ વિષે કાર્યકર્તાઓમાં એક પ્રકારનું તીવ્ર ભાન જાગ્રત થવા લાગ્યું છે એ એક શુભ ચિહ્ન ગણાય.

ગામડાં પ્રત્યેનો તિરસ્કાર

ગામડું એ જાણે શહેરની કૃપા ઉપર આધાર રાખી રહેલું હોય એવો ભાવ થોડા સમય ઉપર હતો અને હજી પણ એ ભાવ તદ્દન ચાલ્યો ગયો નથી. 'ગામડિયો' એ શબ્દનો અર્થ તો ગામડાંનો રહેનાર એવો જ થવો જોઇએ પરંતુ ગામડાંમાં એવાં તત્ત્વો આપણે દાખલ થવા દીધાં છે કે જેથી 'ગામડિયા'ના અર્થમાં 'અકુલીન' 'અસંસ્કારી,' 'અશિષ્ટ,' 'મંદ બુદ્ધિનો,' 'જડ' એવા ભાવ દાખલ થઇ ગયા છે. શબ્દ સાથે જડાયલા એ ભાવ હજી ખસ્યા નથી એમાં જેટલો ગામડાનો વાંક છે તેટલો જ શહેરોનો પણ વાંક છે.

મિથ્યાભિમાની શહેરો અને શહેરનિવાસીઓએ એટનુ સમજવાની જરૂર છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો એંશી ટકા જેટલો ભાગ ગામડામા રહે છે, શહેરનો મોટો ભાગ પણ ગામડાની લગોલગ આવેલો છે, ઉપરાત શહેરોનો ખોરાક અને શહેરોની મજૂરી ગામડા જ પૂરા પાડે છે

ગામડાંની પરિસ્થિતિ

શહેરનુ પડોશી અને પોષણકર્તા ગામડુ કેવુ છે? ધૂળથી ભરેલું, અને ગદકીવાળુ, મેલેરીઆનુ તો તે ધામ, માખી અને મચ્છરનો જાણે મધપૂડો, રહેવાના સાધનોના અભાવવાળુ — ઘણી વખત તો માણસ અને જાનવરને ભેગા સૂવુ પડે એવા ગૃહસકોચવાળુ, તેના જવરઅવરના સાધનો બહુ જ પ્રાથમિક સ્થિતિમા, અને રસ્તાઓ તો ધૂળ, કાદવ અને ખાડાથી ભરપૂર, રાત પડયે ગામમા અધકાર ફેલાયો જ હોય, અને અનારોગ્ય ભરી રેવો છતા ત્યા ઔષધનો અભાવ જ હોય, કેળવણીનું તો ત્યા પૂછવુ જ શુ? કોઈ કોઇ ગામડે મરતી મરતી શાળા ચાલતી હોય પરંતુ ઘણી જગાએ તો તે પણ નહીં અને ગામડાને મોજશોખના સાધનોનું તો સ્વપ્ન પણ ક્યાથી આવે?

પુનર્ઘટનાનો અમલ ગામડાંમાંથી

આવા ગામડામા આપણી વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ જીવી રહ્યો છે એ ગામડા જ્યા સુધી સતેજ અને ઊજળા બને નહિ ત્યા સુધી શહેરનાં ઝાકઝમાળ દશ્ય નિરર્થક છે રાજભર્દન કે ગવર્નમૅન્ટ હાઉસ ગમે એટલા દેદીપ્યમાન હોય છતા ઝૂપડી કેવી છે એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર રાજ્યની પ્રગતિનો આધાર રહેવાનો છે, શહેરના રસ્તા ભલે ચોકખા અને સો ફૂટ પહોળાઇના રચાય, છતા ગ્રામ્ય રસ્તાઓ કીચડ ભરેલા રહેશે તો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર જરૂર રાજ્ય-વ્યવસ્થામા કાઇ મેલ શોધી કાઢવાનો આખા જગતમા પુનર્ઘટના થઇ રહી છે

ગામડાં શાપિત રહેવાને સર્જાયેલાં નથી જ. તેમની પુનર્ઘટના ઘણુ જ મહત્ત્વની છે. છેવટે જગતની પુનર્ઘટનાનો અમલ તો ગામડાંદ્વારા જ થવાનો છે.

ગ્રામોન્નતિના પ્રયત્નો

અંગ્રેજ સત્તાની શરૂઆતને આપણે વર્તમાન યુગના આરંભસ્થાન તરીકે ગણીએ તો તેમાં હરકત નથી. ધર્મ, સમાજ અને રાજ્ય એ સર્વમાં પ્રગતિકારી કે ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગી. એ પ્રવૃત્તિઓને અંગે અથવા દુષ્કાળ જેવી આફતોને અંગે ગામડા તરફ જોવાની ઓછી વધતી જરૂર પણ પડવા લાગી. સરકારી અને બિન સરકારી બધા પ્રયત્નો ગણાવી જવાની અત્રે જરૂર નથી. માત્ર ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓ, સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી જેવી સમાજો, અને આર્યસમાજના ગુરુકૂળો કંઇક અંશે ગ્રામપુનર્ઘટનામા ઉપયોગી થઈ પડે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા લાગ્યાં હતા એટલું અત્રે નોંધવું યોગ્ય ગણે.

પંચાયત અને સહકાર્ય

સરકારી રાહે લોર્ડ રીપનની કારકિર્દી દરમિયાન સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયુ, અને ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં સહકાર્ય પદ્ધતિથી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા.

શ્રી. સયાજીરાવનું સ્થાન

વડોદરા રાજ્યના સદ્ગત શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ પણ ત્રણ ચાર દસકા લોકોના–દેશના–આદર્શ બની શક્યા હતા. તેમણે વહીવટમા એક સ્વપ્નદ્રષ્ટાનો ઉત્સાહ અને મુત્સદ્દીની યોજકશક્તિનું સુંદર મિશ્રણ કરી ફરજિયાત કેળવણી અને પંચાયતો સ્થાપી ગ્રામ્ય જીવનને ઉન્નત બનાવવાના યશસ્વી પ્રયત્નો કર્યાં છે એ બે પ્રવૃત્તિ-

એમાં તેઓ બ્રિટીશ રાજ્યવ્યવસ્થાને પણ સારો બોધપાઠ આપી શકે એમ છે. તેમણે પણ સહકાર્ય પદ્ધતિ રાજ્યમાં દાખલ કરી એટલું જ નહિ પણ અંત્યજોદ્ધાર, સ્વદેશી, ગૃહઉદ્યોગોની ખીલવણી, ગુર્જર ભાષાને રાજભાષા બનાવવાની વાપરેલી દીર્ઘદષ્ટિ, સંસ્કાર જાગૃતિનાં આવસ્યક સાધન ગામડે ગામડે પહોંચાડવાનો કરેલો પ્રયત્ન એ બધું જોતાં રચનાત્મક કાર્યમાં તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીના પુરોગામી બની શક્યા છે. ગ્રામોન્નતિના સિંહાવલોકનમાં તેમનું નામ મહત્ત્વનું છે.

મહાત્મા ગાંધી

પરંતુ ગ્રામોન્નતિના પ્રશ્નને ખરેખરો મોખરે લાવી, તેના ઉપર આખી મહાસભાની રાજ્યનીતિનું અવલંબન કરાવી રાષ્ટ્રિય કાર્યક્રમના એક મહત્ત્વના ભાગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરાવનાર એક મહાન વ્યક્તિનું નામ તો સહુની જીભને ટેરવે રમી રહ્યું છે. એ વ્યક્તિ તે મહાત્મા ગાંધી.

દેશોદ્ધાર અને ગ્રામોદ્ધાર

આ મહા પ્રખર ભાવનાશીલ સાધુ એક અદ્વિતીય કર્મચારી પણ છે. તેની વિશાલ દૃષ્ટિમાં હિંદસ્વરાજ્ય માત્ર દેખાય છે એટલું જ નહિ, સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરવાનાં સાધનો પણ તેને હાથે ઘડાયાં જાય છે. દેશોદ્ધારમાં ગામડું એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એટલું જ નહિ પણ તેના ઉદ્ધાર વગર દેશનો ઉદ્ધાર •અશક્ય છે એ તેમણે સાબિત કરી દેખાડયું છે.

ગ્રામપ્રવેશ અને ગ્રામનિવાસ

ગ્રામ – ઉન્નતિના પ્રથમ માર્ગ તરીકે ગ્રામ – પ્રવેશ અને ગ્રામ-નિવાસને તેમણે મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. ગ્રામપ્રજાની વચ્ચે રહેવું, તેમની ખામીઓ-ખૂબીઓ જોવી અને સમજવી, તથા ઉદ્દતાઈ-ભર્યા અમલદારી કે ઉપકારક દેખાવ સિવાય માત્ર સહાનુભૂતિપૂર્વક ગ્રામ-

જનતાની સેવા કરવી એ ગ્રામઉન્નતિનું પહેલું પગથિયું છે એમ તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

ગ્રામ્ય થાણાં અને જાગૃતિ

ગામડાંમાં તેમણે સ્થાપેલાં થાણાં કેવી જાગૃતિ લાવે છે તે કોઇથી અજાણ્યું નથી. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ બદલ ભલે મતભેદ હોય, પરંતુ ગ્રામ્યજનતાની જે જાગૃતિ ગાંધીજીએ સાધી છે તે જાગૃતિ અદ્દભુત છે એમ તેમના વિરોધીઓને પણ કહેવું પડે છે.

આમ આ યુગપુરુષની યોજના અનુસાર ગ્રામપ્રવેશ અને ગ્રામનિવાસ એ ગ્રામોન્નતિનાં આવશ્યક પ્રથમ પગથિયાં છે.

સરકારી પ્રયત્નોની મૂળભૂત ખામી

હિંદમાં જુદી જુદી સરકારો તરફથી ગ્રામોન્નતિના પ્રયત્નો થાય છે, એની ના નહિ. પરંતુ તે મોટે ભાગે અમલદારોની વૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખી કરવામાં આવે છે. વળી અમલદારોની અસ્થિર મુદત પણ તેમાં વિઘ્નરૂપ છે. ઉપરાંત મોટે ભાગે મુલ્કી કામમાંથી ફુરસદ મેળવી ગ્રામોન્નતિનાં કરવાનાં કામ માત્ર દેખાવ અને શોભા બની જઈ કાયમનું ફળ તેમાથી ઊપજતું નથી. લોકોની ઉન્નતિના સાચા પ્રયત્ન કરતાં તેમાં અમલદારોની હોશિયારીનો દેખાવ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. એ દેખાવમાં ઉપરીઓને ખુશ રાખી પોતાની વ્યક્તિગત પ્રગતિ સાધવાની વૃત્તિ પણ કંઇક અંશે રહેલી હોય છે. એટલે સેવાભાવી સ્વયંસેવકો અને મિશનરીઓ સરખું અમલદારોનું કામ સચોટ અને સાચું બની શકતું નથી. અમલદારોનાં ગ્રામોન્નતિનાં કાર્યોમાં મહેરબાની અને શોખના અંશો મોટે ભાગે રહેલા હોય છે. ગામડાંને મહેરબાની જોઇતી નથી. ગામડાંની ઉન્નતિ કોઇ પરવારતા અમલદારના શોખનો વિષય થઇ પડે એવી પણ ગામડાંને જરૂર નથી. તેમને

તો જોઇએ સાચો સેવાભાવી સાધુ અને ધૂની કામકરંદો ફકીર. મહિનામાં એકાદ બે રાત્રી કે દિવસ ગાળી ગામલોકોને બોલાવી તેમને મૂર્ખા બનાવી તેમની ખામીઓ બદલ શિખામણ આપી બોધ કરી ઘણું ઉપયોગી કામ કર્યું એમ માની રાત્રે ચોરાના પલંગમાં સૂઇ જનાર અમલદાર કરતાં ઝૂંપડી બાંધી થાણુ નાખી પડેલો એક સચ્ચરિત્ સામાન્ય સેવક ગ્રામોન્નતિનું કામ વધારે સફળતાથી કરી શકશે.

ગ્રામોન્નતિ એટલે શાસ્ત્ર તથા પ્રયોગ

કારણ ગ્રામોન્નતિના પ્રશ્નો બહુ કપરા બની ગયા છે. ગામડાંના દેખાવથી માંડીને ગ્રામજનતાના સંસ્કાર સુધીના વિષયો એ ગ્રામ-ઉન્નતિના વિષયો બની ગયા છે. મરજીમાં ફાવે તે રીતે ગ્રામોન્નતિ કરવાની ભૂમિકા હવે પસાર થઇ ગઇ છે, અને એ પ્રશ્ને આખા શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. એટલે એ પ્રશ્ન અભ્યાસ-યોગ્ય વિષય બની ગયો છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે એક મોટા વ્યવહારૂ કાર્યક્રમનું અવલંબન કરતો બની ગયો છે. તે અભ્યાસ અને પ્રયોગ બંનેને માગતા શાસ્ત્રની ભૂમિકાએ આવી ઊભો છે.

પ્રયોગો

તેના અભ્યાસ અને પ્રયોગ બદલ ઠીક ઠીક પુસ્તકો રચાયાં છે. પંજાબના ગુરગામ જિલ્લાના કમિશનર બ્રેને એ બદલ લગભગ ધ્યાન ખેંચતી શરૂઆત કરી છે. અને સારા પ્રયોગો પણ કર્યા છે. વડોદરા રાજ્યમાં પણ થતા પ્રયત્નો પરસ્પર સંકલિત બનાવાય તો એક ગ્રામોન્નતિની વડો-દરાપદ્ધતિ નામની એક સ્વતંત્ર ધ્યાન ખેંચવા લાયક વ્યવસ્થા જાહેરમાં આવી શકે. એ સિવાય મૈસુર, મદ્રાસ વગેરે પ્રદેશોમાં ઓછા વધતા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. માર્તંડમમાં કેન્દ્રસ્થાન સ્થાપી બેઠેલા ડૉક્ટર હેચનું કામ પણ વ્યવસ્થિત છે. મિશનરીઓની

શાળાઓ, કૃષિક્ષેત્રો અને દવાખાનાં પણ આછીપાતળી ગ્રામોન્નતિના પ્રયત્નો કરે છે. દયાળબાગ અને કિશોરકરવાડી ઉદ્યોગ ઉપર ભાર મૂકી કાર્ય કરતા પ્રયોગો છે. ભીલસેવામંડળ જેવાં મંડળો પણ આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત બનેલાં છે. ખ્રીસ્ત સેવાસંઘનું કાર્ય પણ જાણીતું છે. સર ડેનીયલ હેમિલ્ટનની સુંદર વનપ્રદેશમાં શરૂ થએલી સહકારી વસવાટની યોજના પણ ધ્યાન ખેંચી રહી છે. વર્ધાની મગનવાડી પણ એક મહાકેન્દ્ર બની ગઈ છે. આમ કૃષિ ઉપર, ઉદ્યોગ ઉપર, આરોગ્ય ઉપર અને કેળવણી ઉપર ભાર મૂકી ગ્રામ-ઉન્નતિના પ્રયોગો ચારે પાસ થયે જાય છે. સહકારી મંડળી, પંચાયત, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય એવી એવી સંસ્થા દ્વારા ગ્રામોન્નતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા મંથન ચાલી રહ્યું છે.

આમ ગામડાંના આખા જીવનમાં પરિવર્તન કરવા ઇચ્છતી ગ્રામોન્નતિ એટલે શું? એમાં કયાં તત્ત્વોની ગણના થાય? એ તત્ત્વોને પરસ્પર શો સંબંધ રહેલો છે? એ પ્રશ્નો સહજ વિચાર માગે છે.

૩

ગામડું અને ઉન્નતિ પ્રકાર

ઉન્નતિનો અર્થ

ઉન્નતિનો અર્થ ઊંચે ચઢવું એવો થાય છે. ગામડાં હાલ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાંથી ઊંચી કક્ષાએ જે જે રીતે ચઢાવી શકાય તે બધી રીતનો ગ્રામોન્નતિમા સમાવેશ થાય. સામાન્યતઃ ગામડાં કેવાં હોય છે તે આપણે જોયુ. પરંતુ ખરેખર ગામડાંની સ્થિતિ કેવી છે તેનો ખરો ચિતાર તો ગામડાંમાં ભળ્યા વગર ન જ આવે.

એક ગામડાનો ચિતાર

સરકારી કામને અંગે એક ગામડાનું શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસર અવલોકન કરવાનો અને તે સંબંધી નિવેદન રજુ કરવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો હતો. ગામનું નામ જાહેર કરવાની જરૂર નથી, તથાપિ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું એ ગામડું સામાન્યતઃ આપણાં હિંદનાં ગામડાંનો—ઠીક કહેવાતાં ગામડાનો—નમૂનો ગણી શકાય. ઊંડા અવલોકન પછી અને બની શકે એટલા ખગ આંકડા મેળવ્યા પછી એ ગામડાનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું એ નિવેદનમાં કરેલું દિગ્દર્શન અત્રે આપું છું. નિવેદન અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું એટલે એક ફકરો ગુજરાતીમાં ઉતારું છું. ગામડાની પરિસ્થિતિ એ ગ્રામ-

વ્યક્તિની સાધારણ સરાસરી સ્થિતિ ઉપરથી સહજ જણાઇ આવશે.

'આ અવલોકનને પરિણામે ... ... ગામનો રહીશ એટલે શું તેનું ચિત્ર આપણે સ્પષ્ટ સમજી લઇએ. એ ગામડાનો રહિશ ત્રણ વીઘાં જમીનનો માલિક અગર કબજેદાર છે. એ ત્રણ વીઘાંમાંથી બાર મહિને તે ત્રીસ રૂપીઆની કિંમતનો પાક ઉપજાવે છે, તેમાંથી સાડાચાર અગર પાંચ રૂપિયા સરકારધારાના તેને ભરવા પડે છે. તે અને તેનો પડોશી એ બે જણ મળી એક જાનવરની માલીકી ભાગ-દારીમાં ધરાવે છે. એ જ જાનવર ભેગો તે બીજા ત્રણ કુટુંબીઓ સાથે હવા અજવાળાથી રહિત ઘરમા રહે છે. દર માસની તેની આવક પાંચ છ રૂપિયા થવા જાય છે. તેમાથી પોતાના ખોરાક પાછળ તે દર મહિને અઢી રૂપિયા ખરચી શકે છે. રોજનું સવાશેરથી દોઢશેર અનાજ તેને મળે—મરચું મીઠું ન ગણીએ તો. ત્રીસવાર જાડું કાપડ એ તેનો વાર્ષિક પોષાક. એટલે દર માસે અડધા રૂપિયાનું તે વસ્ત્ર પહેરી શકે. મોટે ભાગે તો એ અભણ હોય છે. એકસો પાંસઠ રૂપિયાનું તેને માથે દેવું છે. પાંચ રૂપિયાની માસિક આવકમાં તેનો ખર્ચ છ રૂપિયાનો થાય છે, એટલે આવક કરતાં દર માસે એક રૂપિયો વધારે ખર્ચ તે કરી નાખે છે. એટલે દેવું તો જેમનું તેમ રહે જ : અને વધ્યે જાય.

રૂા. ૧૬૫નું તેને માથે દેવું ગણાવ્યું તેમાંનું રૂા. ૯૨ જેટલું એટલે અડધા ઉપરાતનું દેવું લગ્ન અને મરણના કરાવરાને અંગે થયેલું હોય છે. શાહુકારો એકલા જ નહિ પરંતુ સામાજિક રૂઢિયો પણ તેને કેટલો બધો ચૂસે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે.

બારમાંથી ત્રણ માસ તો તે નિરુદ્યમી જ રહે છે, તે દરમિયાન અંગમહેનત કે મનમહેનતનું કશું જ કામ તેને હોતું નથી. આ ત્રણ નિરુદ્યમના મહિનામા તેની આર્થિક આવકમા મીંડું જ હોય છે.

તેનો મુખ્ય ધંધો ખેતી કે ખેતીના અંગની મજૂરી. એ કામ પણ અત્યંત નિરુત્સાહથી તે કરે છે, અને તેના બાપદાદા જે ચીલે ચાલ્યા હોય તે ચીલાથી રજ જેટલો પણ તે બહાર આવતો નથી.

તે ધર્મે હિંદુ છે, પરંતુ જતા આવતા સાધુ ફકીરને મૂઠી દાણો આપવો અગર ફુરસદ હોય ત્યારે ગમે તે કોઇ દેવને પગે લાગવું તે ઉપરાંત ધર્મ વિષે તેને કશી જ ખબર હોતી નથી.

આરોગ્યરક્ષણ અને સ્વચ્છતાનું તેને ભાગ્યે જ ભાન હોય છે. મેળા, ઉજાણી અને ગરબા જેવાં આનંદનાં જૂનાં સાધનો તે ભૂલતો જાય છે અને નવા આનંદના પ્રકાર તેને જડતા નથી. સામાન્યતઃ તે મજબૂત હોય છે. અને કુદરત સાજો રાખે ત્યાં સુધી તે તંદુરસ્ત પણ હોય છે. પરંતુ જરૂર પડયે વૈદકીય સારવાર તે મેળવી શકતો નથી. તેનું શરીરબળ તેના પૂર્વજ કરતાં ઓછું થતું જાય છે, એમ તે માન્યા કરે છે; પરંતુ તે સુધારવા માટે કશું જ કરતો નથી. સુધરેલી ઢબની ખેતી શું તે એ જાણતો નથી, અને ખેતી સુધરી શકે એ વાતને તે માનતો નથી. ગામમા એક સહકારી મંડળી છે, પરંતુ તે કશું જ કામ કરતી નથી. સહકાર્યનો સિદ્ધાંત ગ્રામજીવનને સ્પર્શી શકયો જ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે તે રોજ ખોરાક મેળવી શકે છે એટલી તેની સ્થિતિ સારી છે એમ કહી શકાય. એ ખોરાક પૂરતો અને પુષ્ટિકારક છે કે કેમ એ પ્રશ્ન જુદો જ અભ્યાસ માગી લે છે. ગામમા સરકારી મહેસૂલની બાકી બિલકુલ રહેતી નથી એ જોતાં દાકરડાઓનાં અત્યંત નિર્ધન ગામ જેટલી અવદશાએ આ ગામ પહોંચ્યું નથી એટલું ખરુ. તે ગુન્હાઇત વૃત્તિવાળો નથી. વર્ષો થયાં એકે ય ગુન્હો આ ગામે નોંધાયો નથી. તેને દાવાદુવીનો બહુ શોખ નથી—જો કે તેના શાહુકારો વખતો વખત તેને અદાલતમાં ઘસડે છે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ગ્રામ પંચાયત સંસ્થામાં તેને કશો જ રસ

નથી; ઊલટું તેને એમ લાગે છે કે આ અર્ધ સરકારી સંસ્થાથી દૂર રહ્યા સારા. તેની સ્થિતિમાં તે નિરુત્સાહભર્યો સંતોષ માની બેસે છે, અને તે સુધારવા તરફ તેનું જરા પણ વલણ હોતું નથી. આમ છતાં તેના તરફ માયાળુ અને સમભાવભર્યું વર્તન કોઈ રાખે તો તેને અપાર આનંદ થાય છે, અને વિવેકથી તેને જે કહેવામાં આવ્યું હોય તે કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.'

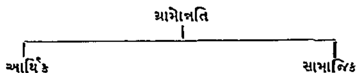
ગ્લાનિભર્યું ચિત્ર

આ આપણો ગ્રામ્યવાસી. એના ઉપરથી એના ગામડાની કલ્પના કરી લેવાય એમ છે. આ હિંદુઓનું ગામડું હતું કોઇ ગામડામા હિંદુમુસલમાન ભેગા રહેતા હોય. વળી આ ગામડું તો કાંઈક ઠીક ગણાય બીજાં ગામડા ઘણાં એવાં છે કે જેમની સ્થિતિ આના કરતા પણ ઊતરતી હોય. સામાન્યતઃ ઉપરના ચિત્રને નમૂના તરીકે સ્વીકારી લઇએ તો પણ તે અતિશય ગ્લાનિ ઉપજાવે એમ છે એ આનામાં પોતાનું પેટ ભરતો, ૩૦ વાર કાપડમા આખા વર્ષ સુધી પોતાના દેહને ઢાકતો ગામડિયો નિહાળી ગાંધીજી સરખા યુગપુરુષને પૂરો દેહ ન ઢંકાય એટલું ટૂંકું વસ્ત્ર પહેરવાની અને એ આનામા પોતાનું ગુજરાન કરવાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ આવે એમા શું આશ્ચર્ય ? ખરેખર ગ્રામ્ય–જનતાની દરિદ્ર અવસ્થા વિચારશીલ મનુષ્યોને નીચુ જોવડાવે એવી છે, સહૃદયી મનુષ્યોનાં દિલને હલાવી નાખે એવી છે, અને મોજશોખમા પૈસા ગાળતા ધનિકને લજાવે એવી છે. દરિદ્રનારાયણની હરકોઈ પ્રકારની સેવા આજે હિંદવાસીઓનો પ્રથમ ધર્મ થઇ પડી છે.

ગ્રામોન્નતિના પ્રકાર

ગ્રામોન્નતિ એ બહુ વ્યાપક શબ્દ છે. ગ્રામજનતાનું કલેવર હાડ-પીંજર સરખું બન્યુ છે, અને તેનું માનસ મૂર્છાવશ થયું છે. એટલે ગ્રામોન્નતિ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માગી લે છે. કોઇને તેનો

પૈસો વધે એમા ઉન્નતિ દેખાય, કોઇને તેમા ધર્મભાવના જાગે તો ઉન્નતિ દેખાય; ગામડાની અનિષ્ટ રૂઢિયો દૂર થાય એમા કોઇને ગ્રામોન્નતિ થતી લાગે, અને ગામડાનું અભણપણું નાબૂદ થાય એને જ કોઇ ગ્રામોન્નતિનું મૂળબીજ માને. અત્રે એ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિને બે વિભાગમા વહેચી નાખી ગ્રામોન્નતિનાં જુદા જુદા મહત્ત્વનાં તત્ત્વોનો સહજ સ્પર્શ કરવા પ્રયત્ન થઈ શકે એમ છે.

આમ ગ્રામોન્નતિના પ્રશ્નને (૧) આર્થિક અને (૨) સામાજીક ઉન્નતિમા વહેંચી નાખવાથી તેના જુદા જુદા અગો સમજવા સહેલા થઈ પડશે. જો કે ગ્રામોન્નતિના બને પ્રકાર પરસ્પરનુ અવલબન લઇ જ રહ્યા છે એ ન ભૂલવુ જોઇએ આર્થિક ઉન્નતિ સામાજિક વિકાસને સાધવામા સહાયભૂત છે, અને સામાજિક ઉન્નતિના પ્રયાસોમા આર્થિક સુખ પણ સમાયલું છે, એટલે આ બંને વિભાગો પરસ્પર ઉપકારક છે જ એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે.

મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ

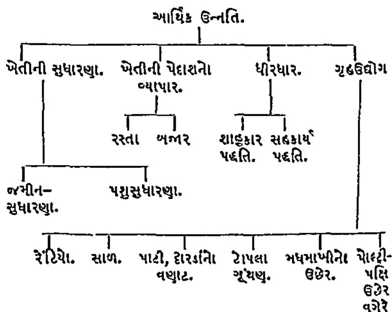
ગામડાની દરિદ્રાવસ્થા આપણે જોઇ. માનવીને પેટપૂર ખાવાનુ ન મળે અગર તાત્કાલિક ક્ષુધા તૃપ્ત થાય એટલું જ મહામુશીબતે મળે એ જગતને શરમાવનારી સ્થિતિ ટાળવાના પ્રયત્નો અતિ આવશ્યક છે. માનવજાતની ગરીબી મૂડીવાદને આભારી છે કે નહિ એ અર્થશાસ્ત્રના મહાપ્રશ્નની ચર્ચા અહીં આપણે નહિ કરીએ, છતા એટલું તો ખરુ જ કે માનવજાતની એકેએક વ્યક્તિને માટે પૂરતો ખોરાક

અને પૂરતું દેહઢાંકણુ ઊપજી શકે છે–ઊપજે છે જ, છતા તેની વહેંચણી કરતા હજી આપણને આવડયું નથી. તેથી જ માનવજાતનો એક વિભાગ ખોરાકપોષાકના ઢગલા ઉપર બેસી ગંજીના કૂતરાનો ભાવ ભજવે છે, જ્યારે માનવજાતનો બીજો મોટો વિભાગ પેટભર અન્ન પામતો નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ એ અન્નવસ્ત્રના ઢગલાને વેડફાતો અગર નિરર્થક સગ્રહાતો જોઇ બળીઝળી રહે છે. જગતની આર્થિક ઉન્નતિ મૂડીવાદથી સધાય કે સામ્યવાદથી સધાય તેના અન્વેષણો અને પ્રયોગો ચાલુ થઇ ગયા છે, અને મૂડીવાદના મોરચા પાછા હઠતા જાય છે એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે મૂડીવાદ–અર્થવાદ માનવજાતની ગરીબી ટાળી શકયો નથી, માનવજાતના સસ્કારને દીપાવે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકયો નથી અને ભૂમિલોભ, રાજલોભ, ધનલોભમા ઘડી ઘડી યુદ્ધની મહા જંગલી, ઘાતકી, અને માણસાઇને લજાવનારી ભૂમિકાએ માનવીને લેઈ જાય છે એટલુ તો સહજ સમજાય એમ છે.

આ અર્થવાદ અને સામ્યવાદના ઝડપથી સામે આવતા પ્રશ્નનો માત્ર ઉલ્લેખ કરી ગ્રામોન્નતિના વ્યવહારુ આર્થિક અગોને એક પછી એક વિચારીએ.

આર્થિક ઉન્નતિ એટલે શુ તેનો એકત્ર વિચાર આવી શકે એટલા માટે તેના અગ ઉપાગોનુ વૃક્ષચિત્ર નીચે આપ્યુ છે. આ ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે ગ્રામોન્નતિનો પ્રશ્ન એ ફક્ત વાતો કરવાનો કે ખેડૂતોને શિખામણ આપી બેસી રહેવાનો પ્રશ્ન નથી. એનો ઉકેલ બહુ વિચારણા, પ્રયોગ અને ભોગ માગે એમ છે.

આર્થિક ઉન્નતિ

હવે એક પછી એક આર્થિક ઉન્નતિનાં અંગોની ઉપરછલી સમીક્ષા કરી લઇએ.

૪

ખેતી – સુધારણા

ગામડાંની આર્થિક ઉન્નતિનો મૂળ પાયો ખેતીસુધારણામાં રહ્યો છે. ખેતી ઉપર જ હિંદુસ્તાનનો આધાર છે. ખેતી એ હિંદનો મોટામાં મોટો ધંધો છે. હિંદની એંશી ટકા વસ્તી ખેતીને આધારે જીવે છે. એ ખેડૂતને એક વાચનમાળામાં જગતનો તાત કહ્યો છે તે હિંદ માટે તો તદ્દન ખરું છે. એ ખેતી અત્યારે દરિદ્ર ધંધા તરીકે ગણાતી જાય છે. ભણેલી પ્રજાનું લક્ષ ખેતીમાં જરા પણ ચોંટતું નથી. જેનામાં અક્કલ, આવડત અને હોશિયારી હોય તે ખેતીના ધંધામાં રહે જ નહિ એવી સામાન્ય માન્યતા થઈ પડી છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી એ કહેવત આજ નિર્જીવ બની ગઇ છે, પલટાઇને ઊલટસૂલટ બની ગઇ છે અને ગામડાનું બુદ્ધિસત્ત્વ કનિષ્ઠ ચાકરીની લાલચમાં પડી ગ્રામજીવનને— જીવનઆધાર ખેતીને દરિદ્ર બનાવી રહ્યું છે.

ખેતી ઉત્તમ ખરી?

કેટલા ભણેલાઓ ખેતી કરે છે? ખેતીવાડીની કોલેજમાં શિક્ષણ લઇ પસાર થયેલા ગ્રેજ્યુએટોમાંથી કેટલાએ ખેતી સુધારણાના સ્વતંત્ર પ્રયોગો કર્યા? ખેતીવાડીનું શિક્ષણ લીધા છતાં ખેતીથી દૂર રહી સરકારી તથા ખાનગી નોકરીઓ કરનાર શિક્ષિ-

ભણેલાઓની નિષ્ફળતા

તોએ પોતાના શિક્ષણને દીપાવ્યુ છે એમ જરા ય માની શકાતું નથી. ખેતીસુધારણા માટે સરકારે કાઢેલાં ખેતીવાડી ખાતામાં નોકરી સ્વીકારી લીધાથી ખેતીની ઉન્નતિ જરા પણ થઇ શકે એમ નથી. ખેતીને બોધની જરૂર નથી, બુદ્ધિની જરૂર છે, પ્રયોગની જરૂર છે, કલ્પનાની જરૂર છે. ભણેલી પ્રજા ખેતીથી નાસતી ફરશે તો ખેતી દુર્બળ જ રહેશે બુદ્ધિમનો ખેડૂતોને માત્ર બોધ કરવામા કર્તવ્ય-સમાપ્તિ અનુભવશે તો ખેતીમા કશો જ સાર રહેશે નહિ. ભણતર-નવીન ભણતરને માથે અનેક આરોપો આવેલા છે અને તે મોટે ભાગે ખરા છે. નવીન ભણતરે હિંદવાસીને સુવાળો બનાવી દીધો છે, શોખીન બનાવ્યો છે, સાહસરહિત કરી નાખ્યો છે, અને શ્રમજીવનનો કાયર બનાવ્યો છે. એને પરિણામે રાજ્યનો આશ્રય ખોળી માસિક વેતનની સ્થિરતા અને અમલદારીની તુમાખી અનુભવતો ભણેલો હિંદી જેમ રાજકીય પરાધીનતા વધારતો જાય છે તેમ આર્થિક પરાધીનતા પણ તે વધારતો જાય છે. ભૂમિમાતાને પ્રસન્ન કરતી તપશ્ચર્યા ભૂલી તે સરકાર માબાપના બારણા ઠોકતો ભિક્ષુક બની ગયો છે. ભણેલી અને બુદ્ધિમાન જનતાએ ભૂમિ અભિમુખ થવાની પહેલી જરૂર છે. તે સિવાય ખેતીસુધારણા અશક્ય છે, એટલુ જ નહિ પણ ગામડાની આર્થિક ઉન્નતિના બીજાં અગો પણ નિષ્ફળ જ રહે એમ છે એથી ખેતીસુધારણાનું પ્રથમ પગલું તો એ જ છે કે બુદ્ધિમાન શિક્ષિત જનતાને ખેતીના સસર્ગમા સતત રાખવી.

સુધારણાના ઇલાજ

ખેતી સુધારણાના વ્યવહારુ પ્રશ્નને આપણે બે વિભાગમા વહેંચી નાખ્યો છે ૧ જમીન–સુધારણા અને ૨ પશુ–સુધારણા પ્રત્યક્ષ ખેતી કરતી પ્રજા આપણે માનતા હોઇએ એવી બુદ્ધિવિહીન

નથી. વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપણી કહેવતોમાં ગુંથાઇ ગયું છે એનો દાખલો ખેતીસુધારણાના પૂર્વ કાળથી જાણીતા થયેલા ઇલાજોની ઉક્તિમાં આપણને જડી આવશે : ખેડ, ખાતર અને પાણી : એ ખેતીના સાધનો. અને આજ પણ એ ત્રણ મુખ્ય સાધનો ખેતી-સુધારણાને અંગે સહુએ વિચારવાનાં રહે છે.

ખેડૂતો અને ભણેલાઓનો સહકાર

જમીનની જાત, ખાતરના પ્રયોગ, પાકની વિવિધતા એ બધી વિગતમાં અત્રે ઉતરવાનું પ્રયોજન નથી જ. એ સંબંધમા સંરક્ષક પણ પ્રયોગશીલ ખેડૂતો, અને અનુભવહીન ભૂમિવિમુખ ભણેલાઓ વચ્ચે સર્વદા મતભેદ રહે છે. ખેતીવાડી કૉલેજમાં ભણી આવેલો ગ્રેજ્યુએટ અગર યુરોપીય ઉપરીઓના હુકમોનો અમલ કરતો અમલદાર ખેડૂતને જ્યારે ખેતીસુધારવાનો બોધ કરે છે, અને તેના સ્વાનુભવરહિત ઇલાજો બતાવે છે ત્યારે ખેડૂતને હસવું જ આવે છે. તેમ થાય એમા નવાઇ નથી. બી. ટી. હુ. કે કિર્લોસ્કરનાં હળ ખરેખર ખેડને સુધારશે કે કેમ ? ટ્રેક્ટરના ખેડાણથી બચતી મહેનત પાકના વધારામા ઊગી નીકળશે કે નહિ ? પુસા ઘઉંના વાવેતરથી ગેરુ નુંધે જ ઘટી જશે ? અગર અમુક ખાતર નાખવાથી દોઢો પાક થશે કે નહિ ? એ બધા પ્રશ્નો ખેડખાતરને લગતા હોઇ ધીમે ધીમે ખેતી કરતી પ્રજામા વિચારાતા જાય છે. ઑસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા અને રશિયામાં મબલખ અનાજ શાસ્ત્રીય ઢબની ખેતીથી ઊપજે અને હિંદુસ્તાનમા શાસ્ત્રીય ઢબના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડે એમાં જેટલો ખેડૂતના સંરક્ષકપણાનો દોષ છે એટલો જ—કદાચ એથી પણ વધારે દોષ શાસ્ત્રીય ઢબની ખેતીનો માત્ર બોધ કરી મોટાઈ લેનારા નોકરિયાત ભણેલાઓનો છે.

એટલું તો ચોક્કસ કે આપણી ખેડ કરવાની જૂની પદ્ધતિમાં અનેક સુધારાને અવકાશ છે; વરાળ, વીજળી કે બીજી યાંત્રિક શોધખોળનો દેશ-કાળને અનુરૂપ લાભ લીધા વગર આપણે કૃષિમાં પછાત પડતા જઇએ છીએ. ખાતર વિષે પણ આપણા વિજ્ઞાનવિદોએ હજી ઘણું કરવાનું છે. ગુજરાતમાં કાચું સોનું પાકે છે એ જૂની વદંતાને ખરી કરી બતાવવાની છે. કચરો, હાડકાં અને તદ્દન નાખી દેવા જેવી ચીજોમાંથી ઉત્તમ ખાતર તૈયાર થાય છે. એ ખાતર બનાવવામા, રાખવામાં અને વાપરવામાં ઘણી આવડત અને કુનેહ જરૂરના છે. નિરર્થક ગણાતી વસ્તુઓ આપણા પાકનું જીવન બની જાય છે એ જેટલું વહેલું સમજાય તેટલું સારું.

યાંત્રિક શોધનો ઉપયોગ

પાણી એ ખેતીસુધારણાનું ત્રીજું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે. કુદરતી પાણીનું સાધન વરસાદમાંથી મળી રહે છે, પરંતુ તેનું અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું છે કે એ વરસાદ સાથે બીજાં સાધનોની પણ ખરી જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે. માત્ર વરસાદ ઉપર આધાર રાખી બેસનારની ખેતી ભાગ્યે સફળ થાય છે. એવી કુદરત ઉપર આધાર રાખનારી વૃત્તિને આપણી અર્થસૂચક ભાષામાં ‘ આકાશ વૃત્તિ ’ કહીએ છીએ એ વાસ્તવિક છે. ખેતીમાં ‘ આકાશ વૃત્તિ ’ સફળ થાય નહિ.

વરસાદ

એટલે પાણીનાં સાધનોની વિપુલતા એ ખેતીનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ થઇ પડે છે. સામાન્યતઃ (૧) કૂવા (૨) તળાવ અને (૩) નહેર અને (૪) નદી એ વરસાદ ઉપરાતનાં આપણા પાણીના :—ખેતીનાં સાધનો ગણાય.

પાણીનાં સાધનો

કૂવા

સામાન્યતઃ ગુજરાતમાં કૂવાનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે ઠીક વધતું જાય છે. સરકાર તરફથી મળતી તગાવી, ખેડૂતોની સારી સમજ, વચમાં વચમાં આવી જતાં ખેડૂતોને લાભકારી વરસ એ બધું મળી કૂવાની સંખ્યામાં વધારો થતો દેખાય છે.

તળાવોની દુરસ્તી

સાથે સાથે એ ભૂલવું ન જોઇએ કે આપણાં તળાવો મોટે ભાગે પૂરાતાં જાય છે. હિમાયત–ખેતી ઉપયોગી તળાવો તેમ જ ગામાત–ગામની વસ્તીને ઉપયોગી તળાવો ધીમે ધીમે છીછરાં બની રહ્યાં છે, અને જો ગુજરાતની જનતા વખતસર જાગશે નહિ તો આવતી પચીસી પછી તળાવો મોટે ભાગે દંતકથા રૂપ બની જશે એવો ભય રહે છે. નિરર્થક વહી જતા વરસાદના પાણીને ભરી રાખી આખા વર્ષ સુધી પાણીનો દુષ્કાળ હિટાડવાનું એક મહત્ત્વનું સાધન તળાવો છે. તળાવો એ માત્ર ગામ કે સીમની શોભારૂપ નથી; તે અતિ મહત્ત્વનાં કૃષિ-સાધનો છે, જેમને સરકારે તેમ જ લોકોએ વિસારી મૂક્યા છે. તળાવો દ્વારા પાણીનો સંચય થાય છે એટલુ જ નહિ પણ તળાવની આસ-પાસની જમીનઅંદરનાં પાણી ઊંચાં આવી જમીનને કસવાળી-ભીનાશવાળી રાખે છે.

નદીઓના પાણીનો ઉપયોગ

અને ગુજરાતમાં નહેરો તો છે જ નહિ. નર્મદા, તાપી, મહી અને સાબરમતી સરખી જબરજસ્ત પાણી વહી લાવતી નદીઓને આપણે નિરર્થક દરિયામાં ખાલી થવા દઇએ છીએ. ચોમાસાનું પૂર આસપાસની જમીનમાં કોતરો પાડી જમીનને નિરુપયોગી બનાવી દે છે એ આપણે જોઇએ છીએ.

પરંતુ એ જમીનો તોડતું પાણી સ્થળે સ્થળે પાળ બંધારામાં બંધાઇ બારે માસ જમીનને લીલી રાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એ ગુજરાત કયારે સમજશે?

નહેરો

ગંગાની નહેરોએ આખા ગંગાના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવી દીધો છે. જુલમી અને અજ્ઞાન કે ધર્માન્ધ તરીકે ચિતરાતા મુસ્લીમ બાદશાહોએ નહેરોનું મહત્ત્વ વિચારી નહેરો ખોદાવી ખેડૂતોને સુખ કરી આપ્યું હતું. સિંધ અને પંજાબમાં નહેરોદ્વારા જમીનની ભારે આબાદી સાધવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે–જો કે સક્કર બરાજ જેવી ખર્ચાળ યોજનાઓનો ખાડો એ રીતે પૂરાશે કે કેમ એનો ભય રહે છે. ગુજરાતમાં નહેરોની બહુ જરૂર નથી એમ પણ કદાચ દલીલ થાય. નદીઓનાં ઉંડાણ બંધારા અને નહેરોને ખર્ચાળ બનાવી મૂકે છે એમ પણ કહેવાય છે. ગુજરાતના કમનસીબ રાજકીય ટુકડા મુશ્કેલીમાં વધારો કરી રહ્યા છે એ પણ ખરું હશે છતાં એ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે એ જ બતાવી આપે છે કે એના ઉકેલ અત્યંત જરૂરી છે. તેની ચર્ચામા અત્રે ન ઊતરતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ગુજરાતની મહા નદીઓનાં પાણી નિરર્થક વહી જાય છે. ખેતી, વ્યાપાર કે વીજળી માટે તેમનો ઉપયોગ કરવાનું સ્વપ્ન ખરું પાડનાર કોઇ વિશ્વેશ્વરૈયા ગુજરાતમા શું નહિ જન્મે?

ક્ષેત્રોના ટુકડા

ખેતીસુધારણામાં હજી બીજા અનેક પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. આપણા ક્ષેત્રોના ટુકડા એટલા બધા પડી ગયા છે કે નાની નાની માલિકીની જમીનોમાથી શ્રમના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન આવી શકતું નથી. હિંદુ વારસાઇના નિયમો તેમ જ આપણી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ આ નિરુત્પાદક ટુકડાઓના કારણરૂપ છે.

આર્થિક વિકાસ કેટલેક અંશે આવા વિભાગીકરણને લીધે પણ અટકે છે એ ભૂલવું ન જોઇએ. એકત્ર કુટુંબની ભાવના જ્યારે જાગ્રત અને જીવંત હતી ત્યારે જમીનના ટુકડાઓ ઉપર સહજ અંકુશ રહેતા, અને કુટુંબીઓ સઘળા મળી અમુક જમીનની ખેતીમાં હિતસંબંધ ધરાવતા. તેથી એક જાતનો સહકાર્ય સિદ્ધાન્ત અમલમાં આવતો. હવે સંયુક્ત કુટુંબ વિભક્ત બનતું જાય છે એટલે જમીનો પણ ટુકડે ટુકડે વહેંચાઇ જાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે ખેતીથી ગુજરાન ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડયું છે.

જમીન એકજથે કરવાની જરૂર

આવા ટુકડાઓના ગેરલાભ અટકાવવા જમીન એકજથે કરવાના પ્રયત્નો પણ સહકાર્યના સિદ્ધાન્ત અનુસાર કરવામાં આવે છે. તેનું પરિણામ જોઇએ એવું નથી જ આવ્યું. છતાં ટુકડાઓ પાડવામાં સમાયલું અનિષ્ટ એ સહુને દેખાય એવું છે. એ વ્યક્તિગત ટુકડાઓને કૃષિના કાર્ય અર્થે ભેગા કરી સામટી જમીનમાં ખેતીના વિસ્તૃત પ્રયોગો કરી ઉત્પન્ન વધારી વહેંચી લેવાની મોટી જરૂર આજે ઊભી થઈ છે.

જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિ, ભાગબટાઇ અને રૈયતવારી

ઉપરાંત જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિ પણ કૃષિના વિકાસમાં કેટલેક અંશે વિઘ્નરૂપ છે એમ વિચારકો જણાવે છે. જમીન સહન ન કરી શકે એવો જમીન ઉપર વેરો રૈયતવારી પદ્ધતિમાં દાખલ થઇ જાય છે એવી માન્યતા જોર પકડતી જાય છે. પ્રાચીન ભાગબટાઇ પદ્ધતિમાં એક તત્ત્વની ચોકસાઇ હતી : જમીનમાં જે ખરેખર ઊપજે તેનું અવલંબન લઇને સરકાર પોતાનો દર વર્ષે ભાગ લે. રૈયતવારી પદ્ધતિમાં જમીનમાં ઊપજવાની જે શકયતા સરકારી અમલદારો નકકી કરે તે શકય-

તાનું અવલંબન લઇ સરકાર પોતાનો ભાગ દર વર્ષ માટે પંદર કે ત્રીસ વર્ષ સુધી નિશ્ચિત કરી તે પ્રમાણે વેરો લે છે. એક ખરેખર ઉત્પન્ન ઉપર અને બીજું શક્ય ઉપર આધાર રાખે એમાં શું પસંદ કરવા જેવું હોય તે સહજ સમજી શકાય એમ છે.

બન્ને પદ્ધતિના દોષ

છતાં ભાગબટાઈ પદ્ધતિમાં દોષ નહોતા એમ કહેવાય નહિ; સરકારના નોકરોમાં એથી લોભલાલચ મોટા પ્રમાણમાં જાગવાનો સંભવ રહેલો છે એ ભૂલવાનું નથી. તે જ પ્રમાણે રૈયતવારી પદ્ધતિમાં જમીનના દર નક્કી કરનારા અમલદારો સામાન્યતઃ સરકારમાં વધારો દેખાડવાની લાલસા છોડી શકતા નથી એ પણ ભૂલવા જેવું નથી. એટલું તો ચોક્કસ છે કે આજના દર ખેડૂતને પોસાતા નથી. ખેતીવાળી જમીનનું મહેસૂલ આયપત વેરાની ઢબે — ખરેખરા ઉત્પન્ન ઉપર લેવું જોઇએ એવી પણ સંભાવના કેટલાક વિચારકોને માન્ય બની છે.

ખેતીવાડી કમીશન

ખેતીનો આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હિંદમાં તો ખૂબ ચર્ચાઇ રહ્યો છે. એક મહા મંડળ—કમીશને એક દસકા ઉપર હાલના નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડલીનલીથગો-ના પ્રમુખપણા નીચે એક વ્યાપક નિવેદન પણ બહાર પાડયું છે.

સરકારી ખાતાં અને પ્રયોગક્ષેત્રો

પ્રાન્તિક સરકારો અને દેશી રાજ્યોમાં ખેતીવાડી ખાતાં સ્થપાઈ ગયા છે, અને એ ખાતાં દ્વારા પ્રયોગક્ષેત્રો ઉપર પાકના અખતરા થાય છે, ખાતર અને પાકના પ્રમાણુ વિચારાય છે, ખેતીનો નાશ કરનારાં જીવજંતુનો તથા રોગનો સામનો કેમ કરવો તેના પ્રયોગો થાય છે, અને પ્રયોગક્ષેત્ર ઉપર મેળવાયલા અનુભવને

પ્રચાર દ્વારા ગામડે ગામડે ખેડૂતો પાસે મૂકવાની યોજનાઓ રચાય છે.

એ પ્રવૃત્તિ પાંગળી ન રહેતી હોય તો ઘણું લોકોપયોગી કામ થઈ શકે.

નવીન કૃષિ વસવાટ

સિંધ, પંજાબ વગેરે પ્રાન્તોની નહેરોના પ્રદેશમાં નવીન કૃષિ-વસવાટો પણ થાય છે, અને પરપ્રાન્તીય સાહસિક ખેડૂતોને અને કંઈક અંશે બેકાર ભણેલાઓને તેમાંથી જમીન આપવાની પ્રથા પણ શરૂ થઈ ગઈ છે.

ગણોત અને સાંથ

ખેતીની સાથે જમીનદાર, ખાતેદાર, ખેડૂત, અને મજૂર-કિસાનના હક્ક સંબંધી પ્રશ્નો પણ આગળ આવી રહ્યા છે. વિશાળ જમીન ક્ષેત્રો હાથ કરી તલપૂર શ્રમ વગર ખેડૂત અને મજૂરની મહેનત ઉપર મોજ કરતો જમીનદાર એ કૃષિજીવનનું પક્ષાઘાતી અંગ બનતો જાય છે. ખાતેદાર કાં તો જમીનને ભાડે આપી જમીનદારનો સ્વાંગ લે છે અગર મજૂરો પાસે કામ કરાવી જાતે કામ કર્યાનું મિથ્યાભિમાન સેવી એક નિષ્ફળ દેખરેખ રાખનાર બની જાય છે. એ બન્ને વર્ગને જમીનનો નહીં, પણ જમીનના શ્રમરહિત ઉત્પન્નનો મોહ છે. ભૂમિ એ તેમની સગી નહિ પણ ઓરમાન મા બની ગઈ છે. જમીનને કેળવનાર ખેડૂત અને મજૂરની પાસેથી વધારેમાં વધારે લાભ ખેંચી લેવાની આકાંક્ષાવાળો આ વર્ગ ખેતીની અવનતિના એક મહત્ત્વના કારણરૂપ છે.

ધીરધાર કરનાર શાહુકાર કેટલીક વખત મૂડીના બળે ખેડૂત ખાતેદારોની જમીનનો માલિક બની જમીનદાર વર્ગમા ઘૂસી જઈ જમીનદાર જેવો હાનિકારક ભાગ ખેતીને અંગે ભજવી રહ્યો છે.

જેણે જમીન જોઇ નથી, જેને જમીન જોવી નથી, જમીન ઉપર જેને પ્રત્યક્ષ પ્રેમ નથી, ખેતીની જેનામાં આવડત નથી, ખેતીમાં જેને રસ નથી, ખેતી સુધારણાનો વિચાર કરવાની જેને ઇંતેજારી નથી, એવા જમીનદાર, ખાતેદાર, અને શાહુકારોના હાથમાં જમીનની માલિકી આવી જતાં પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનાર ખેડૂત અને મજૂર સુસાઇ જઇ જમીન અને જમીનના પાક પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદાસીન રહે છે. સઘળાં કાર્યમાં ઉત્સાહની જરૂર છે. ખેતીમાં તો ઉત્સાહ અવશ્ય અને વિશેષ જોઇએ. જમીન ભાડે રાખનાર ગણોતિયા અને મજૂરોની મહેનત–જમીનને કૃષિને–જીવતી રાખતી હોય તો જમીનદાર, શાહુકાર અને ખાતેદારે કોઇ પણ કારણે જમીનની માલિકી મેળવી લીધી એટલા જ બહાના નીચે જમીનભાડાની–ગણોતની–સાંથની રકમને બોજા રૂપ બનાવવાની પૂર્ણ સત્તા ધરાવે એ ઇચ્છવા યોગ્ય તો નથી જ. સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો ઉત્સાહરહિત ખેડૂત ખેતીને બગાડશે જ; સુધારશે નહીં. તેની મહેનતનો મોટો ભાગ જમીનદાર કે ખાતેદાર લઇ જાય તો તેને મહેનત કરવાનો, બુદ્ધિ વાપરવાનો, પ્રયોગ કરવાનો ઉત્સાહ પણ શાનો રહે?

એટલે જમીનભાડાં ઉપર અંકુશ મૂકવાના કાયદાઓ પણ ઘડવાની જરૂર પડી છે, અને લગભગ દરેક પ્રાન્ત કે મોટા રાજ્યમાં આવા કાયદાઓ અમલમાં આવી ચૂક્યા છે, અગર અમલમાં મૂકાવાની તૈયારીમાં છે.

દેવાનું ભારણ

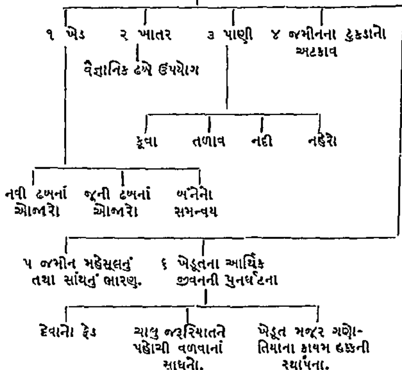
વળી ખેડૂતનાં જૂનાં દેવાનો પ્રશ્ન પણ વિકટ બની ગયો છે. ખેડૂતનું કુલ દેવું કરોડો અને અબજો રૂપીઆ જેટલું ગણાય છે. એ દેવું ખેડૂતને શાહુકારનો આજન્મ નહિ–પેઢી દર પેઢી ગુલામ બનાવી

રાખે છે. આ દેવા ઘટે, ખરેખર દેવાં નક્કી થાય, ખોટા હિસાબો પકડાય, અમાનુષી અને અસહ્ય વ્યાજભારણ ઘટાડી દેવાય, ખેડૂતની દેવું વાળવાની શક્તિનો વિચાર થાય, અને હિંદમા ખરુ ઉત્પાદન કાર્ય કરતો ખેડૂતવર્ગ ભાગી ન જાય એ સઘળા વિચારોને પરિણામે શાહુકારોના ધીરાણના ધંધાને પણ કાયદા–દ્વારા અંકુશમા મૂકવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, અને આ અત્યંત મહત્ત્વના વર્ગને સામાન્ય કાયદાઓનું યંત્ર પીસી ન નાખે એ અર્થે તેને રક્ષણ આપે એવા વિશિષ્ઠ નિયમો અને કાયદાઓ ઘડવાની પણ જરૂર પડી છે.

ખેતી ઉન્નત કરવી હોય તો ખેતી કરનારને સહુએ સાચવી સંભાળી રાખવો પડશે. ગુલામી ઉપર રચાયલી સંસ્કૃતિ રેતીના પાયા ઉપર ઉભેલી છે એમ ઇતિહાસ કહી રહ્યો છે. નોકરો ઉપર રચાતી વર્તમાન સંસ્કૃતિ પણ ગુલામીનો જ એક પ્રકાર છે. ખેડૂતને, મજૂરને વેચાતો લેવાની પ્રથા ખેતીના મૂળ ખોદી નાખે છે.

કૃષિનો પ્રશ્ન બહુ વિકટ છે. છતા તેને ઉકેલ્યે જ છૂટકો.

સારાંશ .	ગામની આર્થિક ઉન્નતિમા કૃષિ એ સહુથી પહેલો અને સહુથી મહત્ત્વનો ભાગ છે. તેમા જમીન-સુધારણાના અંગમા નીચેની બાબતો વિચારવાની જરૂર છે.

ઊપરનો આખો પ્રશ્ન બુદ્ધિમાનો અને ભણેલાઓ જ્યાં સુધી જાતે ઉકેલે નહિ ત્યાં સુધી ગૂંચવણભર્યો જ રહેશે. એક વિચારકે કહ્યું છે કે ઘાસના એક પાંદડાને બદલે બે પાંદડાં ઉપજાવનાર પુરુષ જગત ઉપર સાચો ઉપકાર કરે છે.

૫

પશુ – સુધારણા

ગામડાંની આર્થિક ઉન્નતિનો અતિ મહત્ત્વનો વિભાગ ખેતી-સુધારણાનો છે. તેમાં જમીનસુધારણાના મૂલભૂત અંગનું લંબાણથી વિવેચન થઈ ગયું છે. ખેતીમાં જેમ જમીન એ અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે, તેમ ઢોર પણ એવું જ ઉપયોગી અંગ છે. હજી વીજળી અને વરાળનો ઉપયોગ કરી ખેતીમા જનાવરોને નિરુપયોગી બનાવવા જેવી કક્ષાએ જગત પહોંચ્યું નથી. હિંદ તો નહિ જ. અને હજી લાંબા વખત સુધી ઢોર વગર ચલાવી શકાશે નહિ એમ લાગે છે. ઢોર વગર ખેતી અશક્ય બની જાય એમ છે.

પશુ અને કૃષિ

માનવજીવનમાં – માનવસંસ્કૃતિમાં જનાવરોએ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવેલો છે. હિંદુસ્તાન આટલી ઝડપથી મુસલમાનોએ જીતી લીધું તેનાં કેટલાંક કારણોમાં ઇતિહાસકાર એ પણ કારણ જણાવે છે કે હિંદુઓની પાસે મધ્ય એશિયાના જેવા તેજસ્વી ઘોડાઓ નહોતા. હિંદુઓનાં લશ્કરોમાં ઘોડાઓ ઊતરતી પંક્તિના હતા તેથી તેમણે સ્વાતંત્ર્ય ખોયું. આમ સ્વાતંત્ર્યનો અને અશ્વનો નિકટ સંબંધ દર્શાવવામાં પશુઓના, માનવ જીવનમાં રહેલા મહત્ત્વના સ્થાનનો વિચાર સ્હેલો દેખાઇ આવશે.

પશુ અને માનવ સંસ્કૃતિ

માનવસમૂહના વિકાસમાં એક એવી ભૂમિકા આવે છે કે જેમાં માનવી ટોળાંબંધ પાળેલા જનાવરોને લેઇને ફરતો હોય છે. વિકાસની આ ભૂમિકા ગોપ–ભૂમિકા – Pastoral Age તરીકે ઓળખાય છે.

ગોપ ભૂમિકા

કૃષિપ્રધાન આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગાય એ પવિત્રમાં પવિત્ર સંકેત છે. હિંદુ–સંસ્કૃતિ ગાયને અનુલક્ષીને રચાઇ છે એમ કહીએ તો તે છેક ખોટું નથી. ગાય એ હિંદુને મન માતા છે. પૃથ્વી પણ ગાયનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરતી કલ્પાય છે. મનકામના પૂર્ણ કરનાર સ્વર્ગીય સાધનોમાં કામધેનુને ગણાવી છે. રાજાઓનું બિરદ ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળનું ગણાય છે. ગાયના સોગન એ આકરામા આકરા સોગન છે. ગાયના દેહમાં સર્વ દેવોનો નિવાસ ગણાયો છે. ગૌદાન એ પરમ ધાર્મિક દાન મનાયુ છે. ગૌવધ એ મહાપાપ ગણાય છે, અને હિંદમાં આવેલા ઘણા મુસલમાનોએ તથા પારસીઓએ પણ ગૌવધ નિષિદ્ધ ગણ્યો છે. આમ પૃથ્વી–કૃષિ અને પશુસંપત્તિના સંકેત સરખી ગાયનું આવું ઉચ્ચ સ્થાન દરેક રીતે સૂચક છે. માનવસંસ્કૃતિમાં જનાવરના હિસ્સાનું માપ તેમા દેખાય છે. ગાય, ભેંશ અને બળદ એ કૃષિકારના નિત્યસાથી. એમના વગર ખેતી શક્ય નથી. પશુ વગરનો ખેડૂત હોઇ શકે જ નહિ.

ગાય અને હિંદુ સંસ્કૃતિ

જેમ જમીન એ ખેતીનું મુખ્ય સાધન, તેમ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવાની મહેનત કરનાર જનાવર એ ખેતીનું બીજું મુખ્ય સાધન. પશુને પણ આપણે બે વિભાગમા વહેંચી શકીએઃ (૧) કૃષિ ઉપયોગમા આવતાં અને (૨) અન્ય ઉપયોગમાં આવતાં.

પશુના વર્ગ

કૃષિની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ધરાવતાં જનાવરોમાં આપણે ગાય અને બળદને ગણાવી શકીએ. હળ ખેંચવા, ગાડામાં જોડવા, ઘાણી કે શેરડી પીલવાના યંત્રને-કોલુને ચલાવવા, કોસે જોડવા બળદનો જ મુખ્યત્વે ઉપયોગ થાય છે. બળદ વગર ખેતી શકય નથી.

ગાય વગર બળદની ઉત્પત્તિ ન જ હોય.

ઉપરાંત ગાય કૃષિ સાથે સંકળાયલા ગોપાલનના ધંધામાં પણ બહુ ઉપયોગી પ્રાણી છે. એવી જ રીતે ભેંશ પણ ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ગોપાલન-દૂધઘીના ઉત્પાદનમાં બહુ જ મહત્ત્વનું પ્રાણી ગણી શકાય.

આમ એક પાસ ખેતી દ્વારા અનાજ આપતા અને બીજી પાસ દૂધઘી જેવા પૌષ્ટિક ખાદ્ય પદાર્થો પુરા પાડતા આપણા પશુધનની દશા આપણા કૃષિકારો સરખી જ-તેથી પણ વધારે દીન છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હિંદમા જેટલાં માણસ એથી અર્ધાં જનાવર એમ કહેવું એ તેમ. રહેલા કટાક્ષને ગાળી કહાડતા સંખ્યાની દષ્ટિએ પણ સાચું છે. લગભગ અરાઢ કરોડ કૃષિઉપયોગી અને ભારવહન તથા ગૃહઉદ્યોગમા કામ લાગતા પશુઓ. ઘેટા, બકરા, ઘોડા, ઉંટ, ગધેડાં, ગાય, ભેંશ તથા બળદ-એ સર્વ માનવજાતના પશુમિત્રો આપણા જીવનની સાથે જ જડાયલાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. પશુ વગર ખેતી નહીં.

પરંતુ એ મહામોલા મિત્રોને આપણે કેવી રીતે રાખીએ છીએ? તબેલામાં તેમને રાખતા હોઇએ તો એ જગા ગંદામાં ગંદી હોય.

પશુ પ્રત્યેનું વર્તન

ચૌચર પૂરતું ન હોય અગર હોય તો તે ખરાબમાં ખરાબ જમીનમાં આવેલું હોય. કુદરતી રીતે જે ઘાસ કે ઝાખરાં ઉગે તેને

ઉગવા દેવામા આવે છે, અને જનાવર સામાન્યત , અગર કામે ન લાગ્યુ હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને, એ છડાયલા ગૌચરના તણખના ઉપર જ જીવે છે. એ ગૌચરમા વધારે સારી જાતનુ ઘાસ પૂરતા પ્રમાણમા થાય છે કે નહિ એ નથી ખેડૂતોની કાળજીનો વિષય, નથી પચ પટેલોની કાળજીનો વિષય, કે નથી સરકારી અમલદારોની કાળજીનો વિષય બહુ જ થોડા ખેડૂતો જનાવરો માટે પોતાના ક્ષેત્રોમા પૂરતુ ઘાસ ઉપજાવતા હોય છે

પશુરોગને અટકાવવા માટે આપણે જરાય કાળજી રાખતા નથી કમોડી, ખરવાસ, ગળસુણા, ઓરી, મોવાસો વગેરે દર્દોથી લાખો ઢોર નાશ પામે છે ઘણા દર્દો ચેપી હોય છે એટલે એક જાનવરને દર્દ થયુ કે સેકડોને અસર થવાની પાજરાપોળ દર્દોને અટકાવનારી સસ્થા નથી નિરુપયોગી બનેલા જનાવરોને આશ્રય આપતી એ સસ્થાઓનો પૈસો દર્દો અટકાવવાના કામે અગર ઉપયોગી જનાવરોને બચાવવાના કામે વપરાય તો ઢોરના રોગ સબધી કેંક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી શકાય જનાવર જીવતા આપણને પોષણ આપે છે, અને મૃત્યુ પછી ચામડા અને હાડમાંસ પણ માનવીની સેવામા મૂકે છે એ જનાવરોને જીવતા પૂરતુ પોષણ આપવુ, દર્દ થયે તેમની દવા કરવી અને તેમની જાત સુદઢ, સબળ અને રૂપાળી બને એવા સુપ્રજનન પ્રયોગો કરવા એ શુ ખરો દયાધર્મ નથી? દયાધર્મ સાથે એ ખેડૂતોનો તો મોટામા મોટો સ્વાર્થ છે ખેડૂતોનો સ્વાર્થ એ સૌનો સ્વાર્થ છે

કાકરેજી બળદ, ગીરની ભેંસ, કાઠિયાવાડી ઘોડા એ આખા હિંદભર પકાયલા જનાવરોની જાત ગૂજરાતે ખીલવી છે એ જાત શુદ્ધ રહે, જીવતી રહે, વધારે બળવાન થાય એ માટે પશુઉછેરના કાર્યમા પણ આમજનતાનુ પૂરતુ લક્ષ રહેવુ જોઇએ

પરંતુ પશુ પ્રત્યેના વર્તનમાં આપણે કેટલા બેદરકાર બન્યા છીએ તેનો સહજ વિચાર કરીશું તો નીચેની બાબતોનો સ્વીકાર કર્યા વગર ચાલે એમ નથી.

ઢોર ઉછેરની વર્તમાન સ્થિતિ

૧ આપણાં કૃષિ ઉપયોગી જનાવરોની જાત બગડતી જાય છે.

૨ તેમના દેહ અને તેમની શક્તિ ગુજરાતી જનતાની માફક ઘસાતાં જાય છે.

૩. એમાં ખેડૂતની નિષ્કાળજી પણ ઘણે અંશે જવાબદાર છે.

૪. ઢોર ઉછેરની જૂની પદ્ધતિ ભૂલતા જઈ નવી પદ્ધતિના લાભ લેતા હજી આપણે થયા નથી.

૫. ઢોરની જાત સુધારવાના પ્રયોગો જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં થતા નથી; અને થયા છે તે જોઈએ એટલા સફળ થતા નથી.

૬. પ્રયોગોની નોંધ રહેતી નથી, અને ખેડૂતોમાં એ પ્રયોગોનાં પરિણામોનો પ્રચાર પણ થતો નથી.

૭ ઢોરનો શોખ ઓછો થતો જાય છે. એટલે પોતાની ગાય કે પોતાના બળદમાં અભિમાન લેવાની ઉત્સુકતા ભાગ્યે જ કોઈનામાં હોય છે.

૮ ઢોરના રોગચાળાની ચિકિત્સા તથા તેના ઉપાયોનાં સાધનો નહિ જેવાં છે.

ઢોરની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન

ઢોરની ઉત્પત્તિના કારણભૂત યોગ્ય વાલી – નરની પસંદગીમાં ભાગ્યે કાળજી રાખવામાં આવે છે. પસંદ થયેલા નરની સંભાળમાં તો અતિશય બેકાળજી રહે છે. ગામની સહિયારી મિલકત તરીકે તે અસલ બેદરકારીનો ભોગ થઈ પડે છે. અને

હરાયા જનાવર તરીકે તે પોતાનો ખોરાક ગમે તે રીતે મેળવી ટોળા ભેગો ફરતો રહી અવ્યવસ્થિત રીતે પ્રજોત્પત્તિનું કાર્ય કરે છે. સારા ખેડૂતો કદાચ એમાં અપવાદરૂપ હશે, ને સરકાર તરફથી પણ વાલી જનાવરો પૂરાં પાડવાના નહિ જેવા પ્રયત્નો થાય છે. પરંતુ જનાવરની જાત સુધારવા માટે એ પૂરતું નથી. લોકોની ઉદાસીન વૃત્તિ તો આમાં જવાબદાર છે જ. પરંતુ લોકનો વાંક કાઢી બેસી રહેવાથી સરકારની કે આગેવાનની ફરજ અદા થતી નથી.

ગોપાલન (Dairy)

જનાવરો એકલાં ખેતીમાં જ ઉપયોગી હોત તો પણ તેમની મહત્તા ઓછી ન ગણાત. પરંતુ તેઓ બીજી રીતે પણ ઉપયોગી છે એટલે તેમનું મહત્ત્વ બમણું વધી જાય છે. દૂધ અને ઘી એ મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગના ખોરાકમાં મહત્ત્વને સ્થાને છે, અને છાશ એ ગરીબ વર્ગમાં એટલું જ મહત્ત્વનું સ્થાન લે છે. દૂધ, ઘી તથા છાશ માટે ગાય અને ભેંશના આપણે આભારી છીએ. ખોરાકને લગતા કંઇક પ્રશ્નો જનાવરોના ઉછેર સાથે જોડાયલા છે, તેમનો વિચાર અત્રે ન કરતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પણ ઢોરઉછેર એ હિંદનો મોટામાં મોટો ગૃહઉદ્યોગ બની રહ્યો છે. ઘીનો ગાડવો ઊચકી મજરીના પૈસામાંથી મરઘી વેચાતી લાવી, તેમાંથી આગળ વધી ગાય ભેંશ વસાવી તેમાંથી એક સારા વ્યાપારી કે કૃષિકાર બની મોટા કુટુંબવાળા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ બનવાની આકાંક્ષા રાખનાર એક મજૂરને આપણી લોકવાર્તાએ શેખચલ્લી કહી હસી કાઢ્યો છે. એની ઊતાવળને આપણે ભલે હસીએ – જીવનમાં આપણે બધાએ ઘણીવાર હાસ્યપાત્ર શેખચલ્લી બન્યા હોઇએ છીએ. પરંતુ શેખચલ્લીના સ્વપ્નમાં અશક્ય કશુંજ નહોતું. ભાવી દીકરાને જમવા ઉઠવાની ના પાડવાનો અભિનય તેણે મુલતવી રાખ્યો હોત તો તે જરૂર ગૃહપતિ બન્યો જ

હોત. અને 'તારો તો ગાડવો ભાગ્યો પણ મારું તો ઘર ભાગ્યું' એવો ધીમાલિકને જવાબ આપનાર શેખચલ્લી બીજી મજૂરીમાંથી, જરૂર પોતાની કલ્પનાને અમલમાં મૂકી ગૃહસ્થ બની ગયો હોય તો તેમાં કશી નવાઈ નથી. આજ પણ કંઈક વિધવાઓ એક ભેંશ કે ગાય રાખી તેમાંથી પોતાનું અને પોતાનાં નિરાધાર બાળકોનું પૂરું કરે છે.

ઘી, દૂધ, દહીં અને છાશ આપનાર ઢોર આમ ગૃહઉદ્યોગનું મોટું સાધન બની રહે છે, અને ખેડૂતને ખેતી ઉપરાંત બીજી આવકનું સાધન પૂરું પાડે છે. એ ગૃહઉદ્યોગને મોટા વ્યાપારના રૂપમાં ફેરવી નાખવાથી-એટલે કે ડેરી (ઘી માખણ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં) કાઢવાથી લાભ છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય એવી સ્થિતિ હજી ઉત્પન્ન થઈ નથી. છતાં દૂધનું ખોરાક તરીકેનું મહત્ત્વ સ્વીકારાતું જાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં ઉપજે એમ થવાની જરૂર સહુને લાગે છે, કારણ ખોરાક તરીકે દૂધ બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ એ સૌને માટે આવશ્યક હોવા ઉપરાંત તે સ્વચ્છ, જંતુ-રહિત અને ભેળસેળ વગરનું હોવું જોઈએ એમ આરોગ્યરક્ષક નિષ્ણાતો પણ જણાવે છે.

ખેડૂતો ઉપરાંત રબારી સરખી કોમો પણ એ ગૃહઉદ્યોગને આધારે જ જીવી રહી છે.

રબારી

રબારી કોમ એ પશુઉછેરને પોતાનો વંશપરંપરાનો અને મુખ્ય ધંધો બનાવી રહેલી કોમ છે. ગૌચરો અને બીડને ભાંગી ખેતીના ઉપયોગમાં લઈ લેવાની ખેડૂતોની તથા સરકારની ઉતાવળે રબારી કોમને બહુ મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધી છે. જમીન-આબાદીના ઉત્સાહમાં જમીનને જીવતી રાખનાર પશુઓના ઘાસચારાનાં સ્થાન આપણે ખૂબ ઘટાડી દીધાં છે, અને પશુ ઉછેરતા રબારીઓને ગુનેગાર બનવા આપણે જ

કારણો આપ્યાં છે. ઢોરને માટે બીડ ન હોય તો રબારીના ઢોરસમૂહે ક્યાથી ખોરાક મેળવવો? રબારી ઢોરને ખેડાયલાં ખેતરોમાં છોડી મૂકવા ટેવાય છે, ખેડૂતોના પાકને એથી નુકસાન થાય છે, અને ખેડૂત તથા રબારી એ બે વર્ગ વચ્ચે વૈમનસ્ય વધી મારામારી અને ભેલાણના ગુનાઓ બનતાં ગામની સ્વસ્થતા ડગમગી જાય છે. રબારી અને ખેડૂત વચ્ચે ખૂબ મીઠો સંબંધ હોવો જોઇએ એને બદલે એ કોમો વચ્ચે દુશ્મનાવટ જાગે છે.

રબારીને પશુઉછેરનું ઐતિહાસિક કામ કરવા દેવું હોય તો તેના ઢોરને પૂરતો ચારો મળે એટલી જમીન તેને આપવી જ જોઇએ.

જનાવરોના વાળ તથા ઉન અને ગૃહઉદ્યોગ

વળી બકરા અને ઘેટાના વાળ કે ઉનમાંથી થતા કામળા, ધાબળા અને ઘોડાના વાળમાંથી થતી ચમરી આપણને જનાવરોના પાલનમા રહેલી બીજી શક્યતાનો વિચાર કરવા પ્રેરે છે, જે વિષે ગૃહઉદ્યોગના વિવેચનમાં આપણે સહજ જોઇશું. હાલ તો ઢોર એ ખેતીમા આવશ્યક અને ગોપાલનના ગૃહઉદ્યોગને લીધે અતિ ઉપકારક આર્થિક સંપત્તિ છે એટલું જ કહેવું બસ થશે. વળી જનાવરો ભારવાહક બની માલ લઇ જવા લાવવાના સાધન તરીકે પણ બહુ મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપવાની પણ જરૂર છે.

ભારવાહક પશુઓ

હજી કપાસનાં ગાડા ભરાઇને જતાં આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે બળદની ભારવાહક તરીકેની અગત્ય આપણા ધ્યાનમાં આવે છે. કપાસ જ માત્ર નહિ પરંતુ અનાજ, ઈંટો, માટી, લાકડાં, ઘરવાખરો, વ્યાપારની વસ્તુઓ અને વળી માણસોને સુદ્ધાં લઇ જવા લાવવા માટે હજી

પણ ગાડાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, અને આગગાડી તથા મોટર લોરીઓના ઝડપભર્યા પ્રવેશ છતાં ગાડાંએ પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી રાખ્યું છે. અનેક ગામડાં એવાં છે કે જ્યાં ગાડાં વગર જઈ આવી શકાય જ નહિ. અરે રેલવે સ્ટેશને ઉતરેલા માલને પણ ગામ કે શહેરમાં ખેંચી જવા માટે આજ પણ આપણે ગાડાં વપરાતાં જોઇએ છીએ!

અને એ ગાડાં ખેંચનાર તો બળદ જ ને?

વણઝારાની પોઠ હજી તદ્દન લુપ્ત થઈ ગઈ નથી.

ઊંટ અને ગધેડાં હજી ગુણો ઉપાડી જાય છે.

પશ્ચિમની માફક ઘોડા હિંદના કૃષિ ઉપયોગમાં ખાસ આવતા નથી એ ખરું. પરંતુ લશ્કરમાં રહેલું તેમનું મહત્ત્વ બાજુએ રાખીએ તો પણ સવારી માટે, તેમજ ગાડી ટાંગાના ભાર ઉપાડી જવા માટે ઘોડા હજી ઘણા જ ઉપયોગી છે. એ સુંદર જનાવર ગાયની માફક માનવીના સંસ્કારવિકાસમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આમ ખેતીમાં, પોષણમાં, નિત્ય ઉપયોગમાં, ભારવહન કરવામાં, ગૃહઉદ્યોગમા કામ આવતા આપણા પશુધનને આબાદ કરવાની બહુ જ જરૂર ઊભી થઈ છે. એ માટે

૧ પશુનું પોષણ કરવાનાં વિપુલ સાધનો આપણે રાખવા જોઇએ. પૂરતાં ગૌચર અને ગૌચરની દક્ષતાભરી વ્યવસ્થા એ સાધનોમાં મુખ્ય સાધન છે. જો કે બની શકે ત્યાં ખાનગી ઘાસ-ઉછેરનાં વિશિષ્ઠ ક્ષેત્રો રખાય તો તે પણ સારું.

૨ પશુને રોગમાંથી મુક્ત રાખવું જોઇએ અને તેને માટે દવાખાનાં અને દર્દના ઉપચારનાં સાધનો બહોળા પ્રમાણમાં

રાખવાં જોઈએ. સરકાર અને પંચાયતો આ સંબંધમાં ઘણું કરી શકે.

૩ ઢોરની જાત સુધારવા માટે સુવંશી ઢોરની કાળજી રાખવી જોઈએ અને સુપ્રજનન પ્રયોગો ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ.

૪ રબારીઓ પ્રત્યે વધારે સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન રાખી તેમની સગવડો પૂરી પાડવી જોઈએ.

૫ ગોપાલન અને અન્ય ગૃહઉદ્યોગોનો પદ્ધતિસર વિકાસ થવો જોઈએ. દૂધ, ઘી, ઉન કે વાળ ગમે તેમ ઉપજે, ગમે તેમ કપાય, ગમે તેમ વેચાય એ વાસ્તવિક નથી. અવ્યવસ્થિત ધંધો નિષ્ફળતા જ આપે છે.

એક ટૂંકો જ વિચાર કરીએ :—હિંદુસ્તાનનું પશુધન એટલે સમગ્ર જગતના પશુધનનો ત્રીજો ભાગ. હિંદુસ્તાનની પશુસંપત્તિ ૧૮,૦૦૦,૦૦૦૦ જેટલી. એ અઢાર કરોડ પશુ આપણી ખેતી કરે છે, આપણો ભાર વહન કરે છે, અને આપણી અવરજવરમાં સરળતા કરી આપે છે. ઉપયોગની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનું પશુધન આપણે સાચવી રાખવું જોઈએ અને તેને વધારે બળવાન, વધારે ઉપયોગી, અને વધારે પાત્રતાવાળું બનાવવું જોઈએ.

કૃષિ ઉપરાંત ગોપાલનની દૃષ્ટિએ પણ આપણાં જનાવરો, આપણાં પશુ કેટલાં ઉપયોગી છે, તે સમજવા સરખું છે. દૂધનું ઉત્પન્ન વધારેમાં વધારે અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં થાય છે. એનાથી બીજા જ ક્રમે હિંદુસ્તાનની દૂધની પેદાશ આવે છે. ડેન્માર્કમાં દૂધ અને દૂધમાંથી બનતા પદાર્થોનો ધંધો બહુ જ આગળ વધેલો છે, અને બહુ જ શાસ્ત્રીય ઢબે રચાએલો છે. એ ડેન્માર્ક કરતાં

પાંચગણું દૂધ હિંદ ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં દૂધનું ઉત્પાદન અને દૂધના ધંધા આપણે ત્યાં બહુ જ પછાત સ્થિતિમાં હજી રહેલા છે.

હિંદમાં એક અબજ રૂપીઆ જેટલું ઘી દર વર્ષે ઉત્પન્ન થાય છે. ગણતરી કરનારાઓ કહે છે કે હિંદમાં ૭૦ કરોડ મણ દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી ૩૬ કરોડ મણ જેટલા દૂધમાંથી બે કરોડ ત્રીસ લાખ મણ જેટલું ઘી દર વર્ષે તૈયાર થાય છે. બાકી રહેલી છાશ કોઈ પણ પ્રકારનો આર્થિક નફો આપી શકતી નથી–માત્ર ઘી દૂધ ઉપજાવનારાં કુટુંબોના અગર તેમનાં પડોશીઓના ખોરાકમાં લગભગ વગર મૂલ્યે વપરાય છે. એને વ્યવસ્થિત ધંધામાં ફેરવી નંખાય તો કેટકેટલું ધન બચે ?

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આટલાં બધાં પશુઓ હોય તો હાડકાં અને ચામડાંને લગતા ધંધા પણ આપણે ત્યાં બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં ખીલી શકે. એટલે પશુસંરક્ષણનો પ્રશ્ન આપણી કૃષિ સાથે જોડાએલો હોવા ઉપરાંત ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ પણ શાસ્ત્રીય વિચાર, વ્યવસ્થિત બંધારણ અને કલ્પનાજન્ય સાહસ માગી લે છે.

પશુઉછેરના પ્રશ્નને એક સામટો આપણે નીચે પ્રમાણે જોઈ શકીએ:—

•

પશુ સુધારણા

કૃષિ ઉપયોગી પશુ — ગાય, બળદ, આખલા

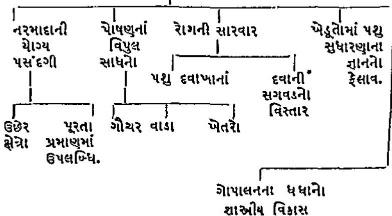
અન્ય ઉપયોગમાં આવતાં પશુ

ગોપાલન—Dairyમાં ઉપયોગી — ગાય, ભેંશ, બકરાં, ઘેટાં

ગૃહઉદ્યોગમાં ઉપયોગી — બકરાં, ઘેટાં

ભાર વહનમાં ઉપયોગી — બળદ, ઘોડાં, ગધેડાં, ખચ્ચર, ઉંટ

સુધારણાના માર્ગ

૬

રસ્તા

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં ઉંડા ઉતર્યાં વગર ખેતી અગર ગોપાલનમાં એટલું તો સહુ કોઇ સમજી શકશે કે માલ ઉપજાવીને બેસી રહેવું એ પૂરતું નથી. માલને ખપાવવો એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે. જીવનની જરૂરીયાતો દરેક જણે પોતે ઉપજાવી પોતે જ વાપરવી એ વર્તમાન યુગમાં પૂરેપૂરું બને એમ નથી, અને જ્યાં યંત્રવાદનું બળ જામે છે ત્યાં તો એ અશક્ય જ બની જાય છે. કઈ સ્થિતિ સારી એ ચર્ચા અહીં નહિ કરીએ. યંત્રવાદ મક્કમપણે વધતો જાય છે એ ભૂલવાનું નથી. તેમાં ઘણી ખામીઓ રહેલી છે એ ખરું; પણ તેમાં છુપાયલી સફળતા તરફ પર દુર્લક્ષ કરવું ન જોઇએ. યંત્ર માટે માણસ નહિ, પણ માણસ માટે યંત્ર એ ભાવના તરફ આપણે વળી શકીએ તો અનેક અનર્થોના મૂળ સરખા ગણાતા યંત્રવાદને પણ માનવ ઉપયોગી વાદ બનાવી શકાય.

માલ ઉપજાવવો અને તેની વહેંચણી કરવી

પરંતુ કૃષિપ્રધાન હિંદુસ્તાનમાં હજી ખેડૂતોની એવી સ્થિતિ છે કે તેઓ જીવનની ઘણી જરૂરીયાતો પોતે ઉપભોગમા લઈ શકે એમ છે. વિચારશીલ ખેડૂતો પોતાના કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું અનાજ રાખીને જ વધારાનો માલ વેચી નાખે છે, એમ આજ સુધી થતું આવ્યુ છે.

જરૂરીયાતો ઉપજાવવી અને તેનો ઉપયોગ કરવો

વેચાણ

વળી ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે અનાજનો ભાવ સારો હોય તો તેઓ જરૂરીયાત પૂરતું અનાજ પણ વેચી તેનાં નાણાં ઉપજાવે છે, અને એ નાણાંમાંથી ઓછી ખર્ચાળ જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે. કેટલાક બાગાયતી પાક લેનારા ખેડૂતો પણ માલના વેચાણમાંથી પોષણ મેળવી શકે. કેટલાક સારો ભાવ અપાવતા પાક પણ વેચવાના હોય છે. એટલે કંઇક અંશે કુટુંબના પોષણરૂપ બનતો પાક મોટે ભાગે વેચવો તો પડે જ છે.

રસ્તા

આ માલ શાહુકારો, વેપારીઓ અને વેપારીઓના દલાલો જે તે ગામે આવી ખરીદ કરે છે અગર ખેડૂતો બજાર કે હાટમાં જઈ વેચે છે. ગામે વેચાણ થયેલો માલ પણ પીઠમાં તો વહી જવો જ પડે છે. આમ કૃષિકારના માલની આવજાવ માટે રસ્તા અને વેચાણ સ્થાન—બજાર એ ગ્રામજીવનનું બહુ ઉપયોગી અંગ બની જાય છે.

રસ્તાનું મહત્ત્વ

રસ્તા — માર્ગનું મહત્ત્વ ગ્રામ્યજનતાને બહુ સમજાતું નથી. પરંતુ રસ્તા એ તો પ્રજાજીવનની રક્તવાહિનીઓ છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. રસ્તાની કળા રોમનલોકોએ સાધ્ય કરી હતી. રસ્તાનું મહત્ત્વ રોમનલોકો પૂરેપૂરું સમજી શકયા હતા એટલે રસ્તાઓને પ્રતાપે રોમન સામ્રાજ્ય લાંબા સમય સુધી જગતના મોટા ભાગમાં ફેલાયલું હતું. હિંદુસ્તાનમાં આપણા ઉન્નતિકાળે આપણે રસ્તાનું મહત્ત્વ સમજી શકયા હતા. રસ્તાઓની સગવડને લઇને જ લશ્કરોની હીલચાલ થઇ શકે. રસ્તાઓ હોય તો જ માલની અવરજવર સરળતાથી કરી શકાય. પરસ્પર સંબંધમાં આવવાને માટે માર્ગની જ જરૂર. માર્ગ હોય તો જ માનવીની, પશુઓની, અને

વસ્તુઓની અવરજવર અને હીલચાલ કરી શકાય. અને તે વગર સંસ્કાર, વ્યાપાર અને રાજકીય વિકાસ અશક્ય થઇ પડે છે. પૂર્વ-કાળમા પણ પહાડો અને ખીણો ઓળંગીને આપણા રસ્તા આપણુને હિંદ બહાર જવરઅવરનું સાધન આપી શકતા હતા. આપણી વણજારો અને પોઠો હિમાલય, હિંદુકુશ અને કારાકોરમ ઓળંગી મધ્ય એશિયા, પશ્ચિમ એશિયા અને ઠેઠ રોમ, ગ્રીસ સુધી પહોંચતી. આપણા વ્યાપારીઓ ખુશ્કી તેમ જ તરી રસ્તે સિયામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, મોંગોલીઆ અને મંચુરીઆ સુધી પહોંચી જતા અને તે તે દેશો સાથે સંબંધ બાંધી બુદ્ધ ધર્મ જેવા સંસ્કૃતિપ્રવાહને એ સઘળાં સ્થળોએ વહેવરાવવામાં સાધનભૂત બન્યા હતા એ ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે. એ જ રસ્તાઓને પ્રતાપે હિંદુઓએ હિંદ બહાર રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં.

સુધરેલાં રાજ્યોનો મુખ્ય ધર્મ એ ગણાય છે કે તેમણે અવરજવરના ધોરી માર્ગ તૈયાર કરવા અને તૈયાર રાખવા. અશોક, શેરશાહ, અકબર વગેરે મહાન રાજકર્તાઓની રાજનીતિમાં રસ્તાનું બાંધકામ મહત્ત્વની બાબત ગણાઈ હતી.

જાત્રાનાં સ્થળો એ આપણાં જૂનાં સંસ્કાર સ્થળો હતાં. તેમના જોડાણને માટે પણ રસ્તાઓ જરૂરી ગણાતા.

અવરજવરનાં સાધનો અને રસ્તા

વળી જવરઅવરનાં સાધનો ઉપર આધાર રાખીને પણ રસ્તાઓની રચના કરી શકાય છે. બળદગાડાં, ઘોડા, ઊંટ, ખચ્ચર, હાથી એ બધાં આપણાં વાહનોને અનુલક્ષીને પણ જુદા જુદા રસ્તાઓની રચના થએલી છે. વરાળ, વીજળી અને યંત્ર આવતાં વાહનોનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને બાઈસીકલ, રેલગાડી, મોટરકાર વગેરે વાહનોનો હવે છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. એ બદલાયલી પરિસ્થિતિ રસ્તાને પણ એક વિશાળ વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપી રહ્યાં છે.

રાજ્ય અને રસ્તા

સુધરેલી જનતાનો સુધારો તેના રસ્તાઓ ઉપરથી માપી શકાય. છેક જંગલી લોકોનાં રહેઠાણમાં રસ્તા ભાગ્યે જ હોય છે. રસ્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માણસની અવરજવર અને માલની લાવજા માટેનો હોય છે. પરંતુ એ અવરજવરનાં કારણો ઉપર રસ્તા મોટાનાના થાય છે. એ કારણો અને એને અંગે કેવા રસ્તા કરવા પડે છે તેનો સહજ વિચાર કરીએ તો પ્રથમ રાજકીય કારણ નજરે પડે છે.

રાજ્યનાં મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં ઝડપથી લશ્કરો મોકલી શકાય એ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રથમ તેમ જ આજ પણ રાજસત્તા તરફથી રસ્તાઓની રચના થાય છે. રાજ્યનાં મહત્ત્વનાં સ્થળ રાજધાનીને લીધે, અધિકારીઓનાં મુખ્ય સ્થળ હોવાને લીધે અગર સરહદ સાચવવાના કારણે મહત્ત્વ ધારણ કરે છે, અને એ રાજકીય મહત્ત્વને લીધે ઔદ્યોગિક મહત્ત્વ પણ તે સ્થળો પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલીક વખત મહત્ત્વનાં સ્થળ હોવાથી પણ તે સ્થળો રાજકીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આવાં સ્થળોને જોડનાર રસ્તાઓ બનાવવાનું અને તેમને દુરસ્તીમાં રાખવાનું કાર્ય રાજસત્તા કરે છે, અને એવા રસ્તા રાજમાર્ગ–Trunk Roads તરીકે ઓળખાય છે.

જળમાર્ગ અને રેલમાર્ગ

જળમાર્ગ અને રેલમાર્ગની અત્રે સમીક્ષા કરવાની જરૂર નથી. જળમાર્ગને રેલમાર્ગે બહુ ધક્કો પહોંચાડયો છે. જળમાર્ગ હવે લગભગ નિરર્થક બની ગયો છે. રેલમાર્ગ મૂળ બ્રિટિશ કંપનીઓએ વ્યાપારી દૃષ્ટિથી અને બ્રિટિશ અમલની સલામતીના ઉદ્દેશથી સ્થાપેલો છે. એના ઉદ્દેશમાં જ નહો રહેલો છે, એટલે આડકતરી રીત તેનાથી ન છૂટકે લાભ થયા હોય તે સિવાય ગ્રામ્યજનતાના લાભ કેટલે અંશે જોવાયા કે જળવાયા છે તેનું વિવેચન મોટા

નિષ્ણાતો માટે જ રહેવા દઈશું. એટલું કહી શકાય કે જવરઅવર ઝડપી બન્યાં છે, અને આયાતનિકાસની સગવડ સારી થઈ છે – જો કે માલ ઉપજાવનાર કરતા માલની દલાલી કરનારાઓને એથી વધારે લાભ થયો છે.

સહાયક અને ગ્રામ-રસ્તા.

આવા રાજકીય મહત્ત્વવાળા રસ્તાઓ ગ્રામોન્નતિમા આડકતરી અસર તો કરે જ છે, છતા આપણા કાર્યને અનુલક્ષી આપણે રાજમાર્ગની પૂર્તિ કરનાર સહાયકારી માર્ગો–feeder roads અને ગામ ગામને જોડનારા ગ્રામરસ્તા village roads અને ગામમાથી સીમમા જવાના રસ્તા તરફ જ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સહાયક માર્ગો–feeder roads ઘણુંખરું પ્રાત કે તાલુકા પંચાયતો — District and Taluka Local Boards કરે છે. એવા રસ્તાઓની બનાવટ અને દેખરેખ માટે એ સંસ્થાઓ પાસે સારુ મહેકમ Establishment પણ હોય છે. માત્ર ગામરસ્તાઓ જ એવા છે કે જેની દરકાર કોઈ જ રાખતું નથી.

ગ્રામરસ્તાઓની વર્તમાન સ્થિતિ.

ગામના અને સીમના રસ્તાઓ કા તો અતિશય દડ, રેતી કે કાદવવાળા હોય છે. તેના ચીલામા ઠેકાણુ હોતુ નથી. ચીલામા ખાડા ટેકરા એટલા બધા હોય છે કે ગાડા હાકનાર માણસ અને બળદને મહામુશ્કેલી પડે છે. ટેવાઇ ગયેલી જનતા કદાચ એને મુશ્કેલી ન કહે તેથી એ મુશ્કેલી મટી જતી નથી. જનાવર અને ગાડાના જીવન ઉપર રસ્તાઓ ભારે અસર પહોચાડે છે એ ભૂલવુ ન જોઇએ. રસ્તાઓમા કશી યોજના કે નિયમિતપણુ હોતું નથી. આસપાસના ખેતરવાળાઓને વાડ આગળ લાવી રસ્તાને સાંકડો બનાવી દેવાની નિરર્થક ટેવ પડેલી હોય છે. ઘણે ભાગે ચોમાસાના

વહેણુ એ રસ્તે વહી જાય છે, અને રસ્તાને નાદુરસ્ત બનાવે છે. શિયાળામાં એટલાં ઢેફાં જામી ગયાં હોય છે કે તેના ઉપર મુશ્કેલીથી ગાડું જાય. ઉનાળામાં એટલી ધૂળ થાય છે કે માણસ અને જનાવર ધૂળથી ઢંકાઇ જાય.

રસ્તા – દુરસ્તીના ઉપાય

આવા રસ્તા દુરસ્ત કરવામાં ભારે મુશ્કેલી નથી. ગામના સઘળા લોકો ભેગા થઇ પોતાની અંગ-મહેનત રસ્તા માટે વાપરે તો બધા ય ગામોના રસ્તા વર્ષોવર્ષ દુરસ્ત રહે. એટલું જ નહિ, પણ આપણે ત્યાં વહેતી નાની મોટી નદીઓ અને ખાડીઓની આસપાસ એટલા ગામડા વસી રહેલા છે કે લગભગ અડધા ભાગનાં ગામડાંને રેતી કાંકરી ઓછી મહેનતે મળી શકે એમ છે. એ કુદરતી સાધનનો સદ્ઉપયોગ થાય તો ચાર પાંચ વર્ષમા ગામના સઘળા રસ્તા પાકા જેવા બની જાય એમ છે. રસ્તા સારા હોય તો માણસને, જનાવરને અને વાહનને ઓછામાં ઓછો ઘસારો લાગે, અને સમયનો બચાવ થઇ જાય.

રસ્તા અને તંદુરસ્તી

રસ્તાનો અને જાહેર તંદુરસ્તી – Public Health–નો સંબંધ પણ ભૂલવા સરખો નથી. રસ્તાની ધૂળ એ તંદુરસ્તીને હાનિકરતા જતુઓ ફેલાવે છે. ધીમે ધીમે જતાં બળદ ગાડાં જેટલી ધૂળ ઉરાડે એના કરતાં ઝડપથી જતી ઘોડાગાડી વધારે ધૂળ ઉરાડે છે અને ધૂળભરેલા રસ્તામા મોટરકાર અને મોટરબસ—ખટારા નાખવામા આવે ત્યારે તેમની આસપાસ ધૂળનાં વાદળો રચાય છે એ સૌના અનુભવની વાત છે. એટલે ધૂળ દાબી દે એવા પ્રકારની સપાટીવાળા રસ્તાઓની રચના હવે બહુ જરૂરી થઇ પડેલી છે. પથ્થર, ટાર, કોંક્રીટ તથા એસ્ફાલ્ટના રસ્તાઓ – રસ્તાના પ્રકારો સર્વમાન્ય બનતા જાય છે – જો કે

એ પ્રકારો અત્યંત ખર્ચાળ હોવાથી મોટાં શહેરો અને રાજનગરો સિવાય બીજે બહુ ઉપયોગમાં લેવાઇ શકાયા નથી. યુરોપ અમેરિકાના દેશોમાં તો આવા રસ્તા ગામડે ગામડે હોય છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. મૈસોર, સિલોન, જાવા, બાલી, પંજાબ વગેરે પ્રદેશોમાં પણ આવા ડામરના રસ્તાઓનો ગ્રામવિકાસમાં સારો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગામડે ગામડે સારી સપાટીવાળા, ઝડપી વ્યવહારમાં ઉપયોગી, તંદુરસ્તીને લાભપ્રદ થઇ પડે એવા રસ્તા બનાવી શકાય એ સ્વપ્ન શકય ત્યારે જ અને કે જ્યારે હિંદની આખી રાજ્યપદ્ધતિ બદલાઇ જાય, રાજ્યનાં નિરર્થક ખર્ચ ઓછાં થાય, રાજ્ય-ઉત્પન્નનો ઘણો ભાગ લોકોપયોગી કાર્યોમાં જ ખર્ચાય અને ગ્રામજનતા સંગઠિત બની પોતાના હક સાથે પોતાની ફરજો અદા કરવાની પણ તૈયારી બતાવે. પરંતુ ગામડે ગામડે ડામરના રસ્તા થાય તે પહેલાં આપણા ઉપમાર્ગો અને ગ્રામમાર્ગો નિદાન સીધા, ખાડા વગરના, જવરઅવરને સુલભ બનાવે એવા પહોળા અને છાયાવાળા તો બનાવી જ શકાય. હાલ તો રસ્તાઓ માત્ર ચોમાસામાં પાણી જવાના વહેળારૂપ અગર ઢંગધડા વગરના, નિરર્થક વાંકવળોટવાળા અને મોટે ભાગે દુર્ઘટ બની ગયેલા હોય છે. ગ્રામજનતા ધારે તો પોતાની અંગ મહેનતથી ગ્રામરસ્તા તો સારા રાખી જ શકે.

રસ્તા ઉપર રોપવાનાં વૃક્ષોનો ખ્યાલ પણ આ સાથે ભૂલવા સરખો નથી. વૃક્ષોનું જૂથ રસ્તાને શિતળતા આપે છે, શોભા આપે છે અને થાકેલાં માણસો અને વાહનોને વિશ્રાંતિ આપે છે. બળતણનાં સાધન અને વરસાદના આકર્ષણ તરીકે પણ ગ્રામરસ્તાઓ સુઘટિત અને ભરચક વૃક્ષારોપણની યોજનાઓવાળા હોવા જોઇએ.

રેલ્વે સ્થાપન થઈ ચૂકી છે એટલે હવે બધા જ રસ્તાઓ એને મદદરૂપ થઈ પડે એવા રચાવા જોઇએ. ખેડુતોનો માલ મોકલવો અને

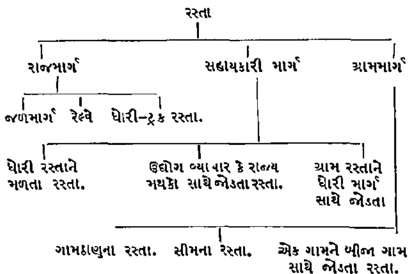
અવરજવર કરવી એ ગ્રામરસ્તાનું મુખ્ય કામ. બજારો સાથે એ રસ્તાઓ જોડાય, અને તાલુકા સાથે એ રસ્તાઓ મળે એવી રીતે સહાયકારી રસ્તાઓ પણ થવા જોઇએ. ગામડાને હવે શહેરોથી બહુ દૂર રાખી શકાય એમ નથી.

આ રસ્તાઓ કોણ કરે ? રાજમાર્ગ કે સહાયકારી માર્ગ માટે આપણે નિષ્ણાતો જોઇએ, અને ખર્ચાળ યોજનાઓની પણ જરૂર પડે. સરકાર કે પ્રાંતપંચાયતો તે ઉપાડી લે.

ગ્રામરસ્તાઓમાં અંગ મહેનત માત્ર ગ્રામજનતા આપી શકે. ગ્રામજનતા પોતાના રસ્તા દુરસ્ત પણ રાખી શકે. સરકારને આધારે બેસી ન રહેતાં ગ્રામલોકો ગામના અને સીમના રસ્તા માત્ર અંગ મહેનતથી જ બનાવી લેવા માંડે તો ગ્રામજનતાનું આત્મભાન કેટલું જાગ્રત થાય ?

અલબત્ત, નાથ બાંધવી, પાણીના પ્રવાહો વાળવા, નાના પુલ કે કાંસ બાંધવા એ બધાં કાર્યો ગ્રામરસ્તા પણ માગી લે છે અને તે માટે સરકાર તરફથી જ પ્રબંધ થાય એ જરૂરી છે, કારણ અંગ સિવાય બીજી કયી મૂડી ગ્રામજનતા પાસે રહેલી છે ? છતાં ગ્રામોન્નતિ ઈચ્છતી ગ્રામજનતા સરકારને આધારે, બેસી તો ન જ રહે. લાકડાંના નાના પુલ અને તરાપા તથા દોરડાંના રસ્તાદ્વારા નદીઓ અને ખીણો કૂદી જવાની યોજના કરનાર હિંદવાસી સરકારની સહાય વગર નિરાધાર તો ન જ બનવો જોઇએ.

રસ્તા બદલનો સમસ્ત વિચાર નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાયઃ—

રસ્તા
રાજમાર્ગ
સહાયકારી માર્ગ
ગ્રામમાર્ગ
જળમાર્ગ
રેલ્વે
ધોરી–ટ્રક રસ્તા.
ધોરી રસ્તાને મળતા રસ્તા.
ઉદ્યોગ વ્યાપાર કે રાજ્ય મથકો સાથે જોડતા રસ્તા.
ગ્રામ રસ્તાને ધોરી માર્ગ સાથે જોડતા
ગામઠાણના રસ્તા.
સીમના રસ્તા.
એક ગામને બીજા ગામ સાથે જોડતા રસ્તા.

૭

બજાર

બજાર

બજાર તો સહુએ જોયા છે શહેરના બજાર શહેરીઓના ધ્યાન બહાર ન જ હોય પરતુ ગામડામા પણ બજારો હોય છે, એની શહેરવાસીઓને પૂરી ખબર હશે ખરી? કદાચ ખબર હોય તો પણ બજાર એ ગ્રામજીવનનું એક અત્યત મહત્ત્વનું અગ છે, એની ખબર ન હોય તોપણ સહુએ એ ખબર રાખવા જેવી છે

શહેરોમા અમુક દિવસે વિશિષ્ટ બજાર ભરાય છે શહેરોમા ભરાતા બજારને 'ગુજરી' કહે છે એ નામ ધીમે ધીમે શહેરમાથી પણ ભુલાતુ જાય છે ગામડામાં પણ બજારો ભરાય છે, અને કેટલીક જગાએ એ 'હાટ' ને નામે પણ ઓળખાય છે. શહેરના ચાલુ બજારો ઉપરાત અઠવાડિયાના અમુક વારે, આવા બજારો અગર ગુજરીઓ જેમ ભરાય છે તેમ, ગ્રામવિભાગમા પણ એકાદ મધ્યસ્થ અગર મહત્ત્વના ગામડામાં અગર વારાફરતી જુદા જુદા ગામડામા બજારો અને હાટ ભરાય છે

ઉપયોગ

આ બજારોમા કપાસ, અનાજ, કરિયાણા, ખજૂર, કોપરા, કાપડ, રમકડા, હલકા ઘરેણા, છીપકોડી કે શખના અલકાર, લાકડાંલોઢાના ઓજારો વગેરે વેચાય છે આ બજારો ગ્રામજનતાને વખતોવખત

ફરવા માટે, ઉજાણીઓ માટે અને વાતાવરણનો ફેરફાર કરી મનને આનંદ આપવા માટેના સાધનરૂપ પણ બને છે. એટલે તે હળવા મળવાના તથા આનંદનાં ગ્રામસ્થાનો અગર ગ્રામ્યસ્થાનો તરીકે પણ ગણી શકાય.

જૂની વેચાણ વ્યવસ્થા

ગામડાંની માલ વેચાણપદ્ધતિ બહુ જ પ્રાથમિક ભૂમિકામા હજુ રહેલી છે. ખેતીમાં ઉત્પન્ન થતો માલ મોટે ભાગે ગામડાંમા વસતા અગર કેટલાક ગામડાને હાથ કરી બેઠેલા વ્યાપારીઓને વેચી દેવામા આવે છે. આ વેચાણ ઘણી વખત તો માલ પાકતા પહેલાં જ થઇ ગએલું હોય છે. કૃષિકાર દેવામા દટાઈ ગએલો માનવી છે. પૈસાની તેને વારંવાર જરૂર પડ્યા કરે છે, એટલે કોઈ બુદ્ધિશાળી શાહુકાર ખેડૂતનો લેણદાર બની બહુ ઝડપથી ખેડૂતના માલને પણ પોતાનો બનાવી દે છે. એટલે ઘણી વખત ખેડૂત જાણે પોતાનુ દેવુ ભરવાને માટે જ ખેતી કરતો ન હોય એવી સ્થિતિ બની રહે છે. શાહુકારને અપાયલો માલ શાહુકાર ગામડામા ભેગો કરી એક જથ્થે રાલી બ્રધર્સ અગર એવી જ બીજી કોઈ મોટી વ્યાપારી નફા ઉપર રચાએલી દેશી પરદેશી કંપનીઓને વેચી દે છે. મોટા જથ્થામાં માલ વેચાય એમાં જેટલો ફાયદો મળે એના કરતા વ્યક્તિગત ખેડૂત પૃથક્ પૃથક્ માલ વેચે તેમા માલની કિંમત ઘણી ઓછી મળે છે.

વળી પોતાના જ શાહુકારને માલ આપવાનો હોય એટલે ખેડૂત સ્વાભાવિક રીતે શરમ અને દબાણને વશ થાય છે. પ્રચલિત ભાવ કરતાં સહજ ઓછે ભાવે માલ વેચી દે છે, અને તોલની વિચિત્રતાને વશ થઇ તોલમાં પણ વધારે માલ આપી દે છે. આમ ભાવ તેમજ તોલમાં પણ ખેડૂતને સહન કરવું પડે છે.

હાટમા અગર બજારમા ખેડૂત પોતાનો માલ લઇ જાય ત્યારે પણ નાના મોટા વ્યાપારીઓ ખેડૂતોના અજ્ઞાનનો અને સગઠનના અભાવનો લાભ લેવાને તત્પર જ હોય છે

મ તો દાણા સાટે બીજો માલ ખેડૂતને લેવાનો હોય, તો તેમા દાણાને બદલે આપવાના માલની કિંમતમા ખૂબ વધારો કરી દેવામા આવે છે, અને રોકડ રકમ આપવાની હેય તો તેમા પણ અભણ ખેડૂતને માલની કિમત ઘણી ઓછી મળે છે હાટમા આવતા કપાસના વેચાણની નજરે જોએલી પરિસ્થિતિ બધા જ વેચાણના દૃષ્ટાતરૂપ થઇ પડશે

ગાસડી અગર ગાડામા ખેડૂત કપાસ લઇ હાટમા આવે છે

પદ્ધતિનો ચિતાર

કાપડ અગર કરિયાણાની દુકાનો માડી બેઠેલા વ્યાપારીઓ અગર સારે ભાવે માલ વેચી આપવાનો ડોળ કરનાર દલાલો કપાસમાંથી મૂઠી ભરી કપાસની જાત જોવા માટે કપાસ ઉઠાવી લે છે, અને ભાવ ઠરાવવાને બહાને એ મૂઠી કપાસ પોતાની પાસે જ રાખે છે ભાવ પૂરતો ઠરતો નથી, ખૂબ ખેચતાણ થાય છે, અને કપાસનો માલિક બીજા વ્યાપારી પાસે જાય છે, અને ત્યા પણ તેની એ જ દશા થાય છે પાચ કે સાત વ્યાપારીઓની પકડમા આવી ચૂકેલો ખેડૂત કટાળી જાય છે, અને પોતાનો માલ વેચવાની અને પોતાને જરૂરનો માન ખરીદવાની ઉતાવળમા પડે છે બપોર થતા તે થાકી સાથે લાવેલો રોટલો ખાઇ ગાડાની ઓથે અગર ઝાડના શાળા નીચે સહજ આરામ લે છે વ્યાપારીઓ વારવાર તેની પાસે આવી જાય છે, ભાવ ઠરાવવાની વારવાર માથાકૂટ કરે છે, અને અંતે જૂના સબધની, કોઇ વખત મદદ કર્યાની, અગર ભવિષ્યમા થનાર લાભની દલીલને વશ

થઈ વ્યાપારીઓમાંથી એક વ્યાપારીની દલીલને તે વશ થાય છે, અને તેને પોતાનો બધો માલ આપી દે છે. તોળવાનાં ત્રાજવાં અગર કાટા વ્યાપારી પાસે જ તૈયાર હોય છે, અને એ કાંટા, ત્રાજવાં તથા કાટલા વ્યાપારીને જ મદદરૂપ થઇ પડે એવા પ્રકારે ગોઠવાએલા હોય છે. એટલે મોટે ભાગે ખેડૂતે વધારે તોલ આપવો પડે છે. ઉપરાંત છેવટ રહેલા કપાસમાં કીટી છે, કચરો છે, જાતફેર છે એવા એવાં બહાના વેચાણ લેનાર તરફથી રજૂ થાય છે, અને નહિ જેવા ભાવે પાછળ રહેલો માલ લઇ લેવાની યુક્તિઓ રચાય છે. તેમ ન થાય તો આખો સોદો રદ કરવાની પણ ખેડૂતને ધમકી અપાય છે. ખેડૂત બીજે જાય તો ત્યા પણ તેની એની એ સ્થિતિ થવાની હોય છે, એટલે કંટાળીને પરવશતા અનુભવી રહેલો ખેડૂત છેવટનો માલ ઠરેલા ભાવ કરતાં પણ ઓછે ભાવે આપી દે છે, અને આમ વેચાણની વાત કરવાથી લૂટાતો લૂટાતો તે છેવટના માલની આપલેમા પણ લૂંટાય છે.

હાટમાં માલ લેનાર તેનો જ લેણદાર હોય તો આ વેચાણમાંથી અર્ધો પોણો ભાગ પોતાના લેણા પેટે રાખી લે છે. એટલે પોતાની અઠવાડીક અગર માસિક જરુરિયાત માટેની ચીજો ખરીદવા આવેલા ખેડૂતને નવું દેવુ કરી માલ લઇ જવાનો હોય છે. અને જે ચીજોની તેને ખરીદી કરવી હોય છે તે ચીજોના ભાવ અને તોલમાં તે પાછો લૂટાય છે, એ તો જુદું જ.

ઉપરાંત હાટની વ્યવસ્થા કરવા આવેલા નાના પોલીસ કે મુલકી નોકરો જમીન રોકાણ માટે ધમકી આપી, ગાડા બળદ અવ્યવસ્થિત રીતે મૂકવા માટેની ધમકી આપી, અથવા ન બેસવું જોઇએ ત્યાં બેઠા બદલ ખેડૂતને ગભરાવી બાયકો રૂ, મૂઠી અનાજ, અગર થોડું થોડું શાક

પાન વગર કિંમતે ઊચકો લઈ ખેડૂતનો ભાર હળવો કરે એ તો જુદું જ.

આમ ખેડૂત ઘર આગળ માલ વેચે કે હાટ આગળ માલ વેચે, તો પણ તેનું અજ્ઞાન તેને પોતાના માલનો પૂરો ભાવ પામવા દેતું નથી.

લૂંટાતો ખેડૂત

વ્યાપારીઓ છરેચોક પોતાના તોલને ઠરેલા તોલ કરતા અશેર પાંચ શેર જેટલો પણ વધારી મૂકે છે. ચાળીસ શેરનો મણ એ ઠરેલી વાત છે તે છતાં ગ્રામવિભાગમા અનેક સ્થળે જુદા જુદા પાક માટે બહેતાળીસો, પીસ્તાળીસો, અગર અડતાળીસો તોલ હોવાનુ આપણે સાભળીએ છીએ. એનો અર્થ એટલો જ કે ખેડૂત વેપારીને ત્યાં માલ વેચવા જાય ત્યારે તેણે માલ આપતી વખતે ચાળીસ શેરનો મણ ગણવાને બદલે બેંતાળીસ, પીસ્તાળીસ, કે અડતાળીસ શેરનો જ મણ ગણવો જોઇએ. અનાજ, કપાસ, મગફળી, કઠોળ, બીયાં, કે ઘી એ બધી જ ખેડૂતોદ્વારા ઉપજતી વસ્તુઓ માટે આ પ્રમાણે થાય છે.

કારખાનાં અને વેચાણ

કપાસનું મોટું વાવેતર કરનારા ખેડૂતો પ્રત્યે અગર સાધારણ સારા પ્રમાણમા મગફળી ઉપજાવનાર ખેડૂતો પ્રત્યે રૂ કે મગફળીના દલાલો તેમ જ રૂ લોઢનાર તથા મગફળીનું તેલ બનાવનાર કારખાનાના માલિકો કેવુ વર્તન રાખે છે, એ જાણીતી વાત છે. નાના ખેડૂતોની સ્થિતિ જેવી હાટમાં થાય છે, તેવી સ્થિતિ મોટા ખેડૂતની કારખાનામા થાય છે. તોલ અને ભાવના ઝગડા ઉપરાત ધર્માદાના નામ હેઠળ પાછો વધારાનો માલ ખૂચવી લેવાની કારખાનાદારોની તરકીબ માલ પેદા કરનારને ખંખેરી લેવાનું એક નવું સાધન વેપારીને પૂરું પાડે છે. ખેડૂતોની સાથે થતી રકઝક, તેનું થતું

અપમાન, તેની આખો દિવસ થતી હલાકી અને તેનો માલ પાછો વાળવાની ધમકી એ બધું તો બાજુએ મૂકીએ !

વેચાણમાં નિયંત્રણ

આવા સંજોગોમાં ખેડૂત અને વ્યાપારીઓ વચ્ચે થતા વ્યવહારને નિયંત્રિત અને નિયમિત કરવાની ખાસ જરૂર ઊભી થએલી છે. જેને માલ પકવવો નથી અને જેને માલના ખરા વેચાણમા કંઇ પણ લાગતું વળગતું નથી એવા માત્ર નફો ખાઇ જનારા, મધ્યસ્થ માણસો – દલાલોની જરૂર જેમ બને તેમ ઘટવી જોઇએ. માલ ખેડૂત જ સીધો વેચી શકે એવી વ્યવસ્થા બનવી જોઇએ. વેચાણ કરવાનાં સ્થળો પણ ખેડૂતને સગવડ પડતા સ્થળે ગોઠવવાં જોઇએ એ સ્થળોએ ખેડૂતને પોતાના ગાડા છોડવાની, માલ મૂકવાની, દિવસભર રહેવાની, ગોઠવણ પણ થવી જોઇએ. ગમે તેમ વપરાતા વજન માપ ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ મુકાવો જોઇએ. અને વેચાણના વ્યવહારમાં લાગવગ, દેવાલેણાની ધમકી તથા લાલચ અદશ્ય થાય એવું નિયમન થવું જોઇએ. વળી ભાવ ઠરાવવામાં ખેડૂતોના અજ્ઞાનનો લાભ ન લેવાય એમ ભાવની પણ જાહેરાત થવી જોઇએ; અને ખરીદનાર તથા વેચનાર વચ્ચે માલની જાત તથા કિંમત સંબંધી. મતભેદ ઝઘડાનું સ્વરૂપ ન લઇ લે, તેમ જ કોઇને પણ શહેજોરી કરવાની તક ન મળે એ અર્થે સમજદાર ખેડૂતો તથા વ્યાપારીઓની નાની સરખી સમિતિ પણ આ બધી બાબતનુ નિયંત્રણ કરવા માટે સ્થાપન થવી જોઇએ. આમ હોય તો જ બજાર, હાટ, પીઠ કે ગુજરીની વ્યવસ્થા ખેડૂતોના લાભાર્થે ઉપયોગમાં લાવી શકાય. નહિ તો આ બધાં બજારો માત્ર મેળાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, આપણી ગ્રામરચનાનાં આર્થિક વિભાગને ડામાડોળ સ્થિતિમાં રાખી ખેડૂતોને ખેતી પ્રત્યે અભાવ જ ઉત્પન્ન કર્યાં કરશે.

આપણે ત્યાં દાણાપીઠો હોય છે, હાટ હોય છે, તેમ જ ઘીનાં બજાર પણ હોય છે. ઘોડા કે બળદનાં વેચાણ માટેના પણ બજારો અલગ ભરાય છે, અગર સામાન્ય બજારો અને હાટોમા આ જનાવરોનાં વેચાણ કરવામાં આવે છે. જૂની ઢબે ચાલતા આ બધાં જ બજારોની વ્યવસ્થિત રચના કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. ખેડૂત સહેલાઈથી જઈ શકે, ખેડૂત સહેલાઈથી રહી શકે, ખેડૂતને ભાવ અને તોલના દગાફટકામાંથી રક્ષણ મળે, તેમ જ તેને પોતાનો વ્યાપાર કરવામાં કાયદેસર અને નિઃસ્વાર્થ સલાહ મળે એવી રીતનાં બજારોની વ્યવસ્થા કરવાની જરુરિયાત સઘળી સરકારોએ સ્વીકારેલી તો છે જ, પરંતુ તેનો જોઇએ તેવો અમલ હજી સુધી થયો નથી. આવી વ્યવસ્થા નહિ થાય ત્યાં સુધી ખેડૂતની સ્થિતિ ખરેખર અસંતોષકારક જ રહેશે. ખેડૂતો અજ્ઞાન છે, પોતાનો લાભ શામાં રહેલો છે, તે પૂરેપૂરું સમજી શકે તેવી સ્થિતિમા પણ નથી અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ એવી કઢંગી છે કે તેઓ પોતાને મળતા તાત્કાલિક પૈસાને માટે સહજ પ્રયત્નથી આગળ ઉપર મળવાના ભારે લાભને જતા પણ કરે. એટલે માત્ર સરકારે જ નહિ પરંતુ ગ્રામોન્નતિનો પ્રયત્ન કરનાર પ્રજાસેવકોએ તેમજ સેવકસંસ્થાઓએ ખેડૂતોની વેચાણવ્યવસ્થા નિયમિત પદ્ધતિ ઉપર લાવી, વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ બજારોના સ્વરૂપમાં વિકાસ પામે એમ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. ગ્રામસેવકોનો એકાદ જથ્થો આ કાર્યમાં પણ રોકાય તો તે બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવશે, કારણ પાકનું ઉત્પન્ન થતા પહેલાં લૂંટાતા ખેડૂતનો દલાલીમાં, વધારે તોલમાં, અનિશ્ચિત ભાવમાં, ધાકધમકીમાં, તેમજ ધર્માદાને બહાને ખૂંચવાતો માલ તેનો જ રહેશે અને તેમાંથી તેને માલની કિંમત મળશે જે હાલ તેને મળતી નથી. ખેડૂતના લૂંટાતા રૂપિયામાંથી એક આનો પણ

બચાવી શકાય તો તે ભારે સેવા ગણી શકાય એમ છે.

ખેડૂતોનાં સંગઠન

ખેડૂતો ભેગા થઇ સંગઠન કરે અને પોતાનો માલ સંગઠન દ્વારા એક સામટો વેચવાની યોજના કરે તો તે બહુ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. બજારો યોજવાથી ખેડૂતોના સંગઠનને પણ પ્રેરણા મળી શકે. વળી વ્યવસ્થિત બજાર થાય તો માલની જાતમાં પણ સુધારો કરવાની પ્રવૃત્તિ વધે, માલમાં ભેળસેળ કરવાની લાલચ ઓછી થાય. સારા, મધ્યમ, અને કનિષ્ટ માલનું વર્ગીકરણ થઇ શકે એટલે વ્યાપારીઓને પણ ભેળસેળ માલથી નુકસાન થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો થઇ જાય, અને ખેડૂત તથા વ્યાપારી એ બન્ને પક્ષને પ્રમાણિક રહેવાની જરૂર જ ઊભી થાય.

બજારની રૂપરેખા

આમ ગ્રામોન્નતિમાં બજારની સ્થાપના પણ એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. બજાર સ્થાપન કરવામાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ :–

(૧) રાજકીય, ધાર્મિક, અગર લાંબા વખતથી વ્યાપારની અનુકૂળતા માટે પ્રખ્યાત થયુ હોય, અગર મધ્યમ સ્થળને લીધે અગર બીજા કોઇ કારણે વ્યાપારને ઉપયોગી થઇ પડયુ હોય એવું સ્થળ બજાર માટે નિયુક્ત કરવું. શરૂઆતમાં તાલુકાવાર બજાર વિકસિત થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, જો કે જરૂર પડયે એક તાલુકામાં બે ત્રણ બજારો પણ ઊભા કરવાં પડે.

(૨) અસ્તિત્વમાં હોય એવાં બજાર કે હાટને પણ વિકસાવી શકાય.

(૩) બજારની સાથે આસપાસનાં ગામોને જોડતા દુરસ્ત અને સારા પહોળા રસ્તાઓ પણ રચાવા જોઇએ.

(૪) બજારને સ્થળે ગાડાં ઊભા રહેવાની જગા તેમ જ માલ ભરવાની વખારો તથા માલ વેચવા માટેની દુકાનોનું સાધન તૈયાર કરવુ જોઇએ. હિંદમાં મકાનો પાછળ બહુ ખર્ચ કરવાની સરકારોને ટેવ પડેલી છે. એ ખર્ચાળ ટેવ જેમ બને તેમ ઓછી કરી નાખી, બહુ જ ઓછા ખર્ચે તૈયાર થઇ શકતી માટીની પડાળીઓ, વાંસ કે પાલાના માંડવા, અગર એવી જ કોઈ સોંઘી રચના બજારો માટે કરવી જોઇએ. નહિ તો તાલુકે તાલુકે બજાર કરવાના બાંધકામમા કરોડો રૂપિયાનો વ્યય થઇ જાય, જેમ કરવાની હિંદુસ્તાનમાં જરા ય જરૂર નથી.

(૫) બજાર સ્થાપન કરવાનું કાયદાથી ઠરાવવું જોઇએ.

(૬) બજારમાં વાપરવાનાં વજન, માપ, તોલ, તથા કાટલાં સર્વગ્રાહ્ય અને કાયદાપૂર્વક ઠરેલાં હોવાં જોઇએ, અને તે જ વપરાય છે કે કેમ, તે જોવાની સરકારી તથા અર્ધ સરકારી અમલદારોની ફરજ ગણાવી જોઇએ.

(૭) ભાવ સંબંધમાં ખેડૂતો સમજી શકે એવી માહિતિ બજારમાં ઉપલબ્ધ રહેવી જોઇએ.

(૮) વ્યાપારીઓ તથા ખેડૂતોની બનેલી એક સમિતિ બજારના નિર્બન્ધ માટે સ્થાપન કરવી જોઇએ. અને ભાવતાલના ઝગડાનું નિરાકરણ કરવાની સત્તા એ સમિતિને અપાવી જોઇએ.

(૯) બજારનું ખર્ચ ચલાવવા માટે સરકારે અને લોકોએ મળીને રકમ ઊભી કરવી જોઇએ. ચારે પાસથી ચાલતી લૂંટ અટકતા પોતાના ફાયદા માટે વિકસેલી બજાર જેવી સસ્થા ચલાવવા, બજારનો લાભ લેનાર ખેડૂતો જરૂર પ્રવૃત થશે જ.

(૧૦) બજારો સગવડ પ્રમાણે જુદી જુદી વસ્તુઓનાં પણ હોઈ શકે, અગર મિશ્ર વસ્તુઓ માટે પણ હોઇ શકે.

(૧૧) બજારમાં ચાલેલા વ્યવહારની તથા તેના ખર્ચના હિસાબની પૂરેપૂરી જાહેરાત થવી જોઇએ.

બજાર ખાતાં.

હિંદી સરકારે મોટે ખર્ચે બજાર ખાતું સ્થાપ્યું છે અને કેટલાંક પ્રાંતિક તેમજ દેશી રાજ્યોમાં બજાર-અમલદારોની નિમણૂકો પણ કરવામાં આવેલી છે. હજી ભારે ખર્ચે પગારદાર નોકરોદ્વારા ચલાવાતાં આવાં ખાતાંમાં અવલોકનો અને તપાસનું જ કામ ચાલુ છે. આ તપાસોમાંથી ખેડુતની સ્થિતિ સુધરે એવી યોજનાઓ ખીલી નીકળે એમ આપણે આશા રાખીએ—જો કે અત્યાર સુધી તો ખર્ચાળ નિમણૂંકો અને માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓ–અને તે પણ જેમનો તે વાંચ્યા વગર છૂટકો ન થાય તેવા અમલદારો–એવાં વિદ્વત્તાભર્યાં નિવેદનો અને જૂજજાજ પ્રયોગશાળાઓ સિવાય બીજું કંઇ પરિણામ આવેલું દેખાતું નથી. આવાં ખર્ચાળ મહેકમો પાછળ થતો પગાર અને ભથ્થાભાડાંનો ખર્ચ જોતાં ખેડૂતનાં દૃષ્ટિબિંદુથી ફરિયાદ કરવાનું કારણ તો રહેશે જ કે ખર્ચાતી રકમ જેટલો પણ બદલો ખેડૂતના ઉત્પન્ન વધારવા માટે મળતો હશે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે.

ગ્રામોન્નતિ અને ખર્ચાળપણું.

મોટાં મકાનો, ભારે પગારો, અને મોગલાઈ દાઠ જો ગ્રામોન્નતિના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરશે તો એ ગ્રામોન્નતિ પોકળ, નિર્જીવ, અને નિર્માલ્ય દેશદ્રોહી અમલદારો ઉપજાવવાની જ યોજના બની રહેશે. ભારે પગારનું ભૂત જેમ બને તેમ હિંદમાંથી વહેલું અદૃશ્ય થાય તેમ વધારે સારું. અને ગ્રામોન્નતિને નામે ખોલવામાં આવતી જગાઓમાં તો ભારે પગાર કલંકરૂપ જ ગણી શકાય.

૮

ધીરધાર

શાહુકારી પદ્ધતિ

શાહુકારને તો સહુ કોઈ ઓળખે છે. ગ્રામજીવનમાં શાહુકાર એક અત્યંત મહત્ત્વની વ્યક્તિ છે. એકાદ મોટા ગામડામાં તે રહેતો હોય અગર ગામડાની પાસે આવેલા કસ્બા કે શહેરમાં રહી, તે ગામડામાં પોતાના લેણદેણની વ્યવસ્થા કરતો હોય. બનતા સુધી ગામડામાં તે પોતાનું ઘર રાખે છે. ખેડૂત અને બીજી ગરીબ વસ્તીના કરતાં શાહુકારનું ઘર જુદું જ પડી આવે છે. એ મકાન પાકું હોય, પ્રમાણમા વિશાળ હોય અને ધનિકતાનો ભાસ આપનારું હોય.

શાહુકારનો પોષાક પણ ખેડૂત અને મજૂર કરતાં જુદો. પ્રમાણમાં સ્વચ્છ કપડાં તે પહેરે છે. સંભાવિતપણું દેખાય એવી પાઘડી, ખેસ અને જોડા તેને ગ્રામવ્યક્તિઓથી જુદો પાડી દે છે. જનતામાં તેને માન મળે છે, એને બેસવા માટે પાથરણું પથરાય છે, અને કોઈ અમલદાર ગામમાં આવે ત્યારે શાહુકારને આગેવાની મળે છે. કદાચ અમલદારનો ઉતારો જ શાહુકારને ઘેર હોય, અને અમલદારને યોગ્ય સિધું પણ ગામડામાં શાહુકારને ત્યાંથી જ મળે.

તે વાચાળ હોય છે, બુદ્ધિશાળી હોય છે, જરૂર પડે ત્યાં અત્યંત નમ્ર બનવાની અને સ્વાર્થ હોય ત્યાં અત્યંત સખ્ત થવાની માનસિક શક્તિ પણ ધરાવે છે. તેને મહેનતનો કંટાળો નથી; ટાઢ તાપ કે વરસાદથી તે થાકતો નથી. ગામડે ગામડે, ગામડાનાં ઘર ઘરમાં અને ખેતર ખેતરમાં તે રખડી શકે છે. ખેતીની મોસમનો તેને પૂરો ખ્યાલ હોય છે. ખેડૂતના પાકની તે ઠીક ઠીક ખબર રાખે છે, અને પાક તૈયાર થઇ ખળામાં કે ખેડૂતના ઘરમાં આવે તે અરસામાં જ તે પોતાની ઉઘરાણી માટે તેમ જ માલના વેચાણ માટે હાજરાહજૂર થઇ શકે છે. કોને ત્યાં કેટલો પાક થશે તેનો અંદાજ તેણે કાઢી મૂકેલો જ હોય છે.

શાહુકાર

ઘણીવાર આ શાહુકાર દુકાનદાર પણ હોય છે.

શાહુકાર પ્રત્યે ગ્રામજનતા માન અને ભયની મિશ્રિત લાગણીથી જૂએ છે, કારણ ગ્રામવિભાગની આર્થિક યોજનાનો વિધાયક આ શાહુકાર જ હોય છે. ખેડૂતની પાસે તો પૈસો હોતો નથી. જરૂર પડે ત્યારે આ જાદુગર ખેડૂતને પૈસો દેખાડે છે. ગ્રામ-આર્થિક રચનાના પાયારૂપ આ શાહુકારને સારી રીતે સમજવાની જરૂર છે.

ખેડૂતની જરૂરીયાત

ખેડૂતને અને ગ્રામજનતાને ડગલે પગલે પૈસાની જરૂર પડે. ખેડૂત દેવાદાર તો છે જ, પરંતુ તેણે જીવવા માટે ખેતી તો કરવી જ જોઇએ. ખેતી સિવાય અને ખેતી ઉપરની મજૂરી સિવાય તેને જીવવાનો બીજો માર્ગ નથી. ખેતી માટે તેને બી ખાતર જોઇએ-થોડે અંશે બી સંઘરી રાખવાની પદ્ધતિ હોવા છતાં. ખેડૂતને ઓજાર જોઇએ અને ઓજાર હોય તો તેની દુરસ્તી પણ કરાવવી જોઇએ. ખેડૂતને ખેતી કરવા માટે બળદ જોઇએ, અને એ બળદની જોડ ખેડૂતની આવકના પ્રમાણમાં ભારે કિંમતની ગણાય. ખેતી પહેલાં

ખેતરને સાફ કરવાનું હોય, કચરો દૂર કરવાનો હોય, ઢાળીયા કરવાના હોય, ખાડા કરવાના હોય, અને ખેતરને થોરીયાની વાડ કરવાની હોય. કદાચ પાણીની સગવડ માટે તેને કાચો કે પાકો કૂવો પણ કરવો પડે. કોસ, વરત અને દોરડાં પણ ખરીદવાં પડે. આ બધી ખેતીની આવશ્યક વસ્તુઓ વગર પોતાનાથી ખેતી થઇ શકે નહિ.

આ પોતાના ધંધાના અંગની જરૂરિયાત. પરંતુ ખેડૂત માનવી હોઇ તેને જીવવું પડે છે, ન્યાતજાતમાં રહેવું પડે છે, વ્યવહાર સાચવવા પડે છે, લગ્ન, મરણ જેવી મહત્ત્વની ક્રિયાઓ પણ કરવી પડે છે, અને જો કે કેળવણી અને આનંદને માટે ખેડૂતની પાસે ભાગ્યે કંઈ પૈસો રહે છે, છતાં કોઇ કોઇ વાર તે કોઇ આનંદના કાર્યક્રમમા ભાગ લે તો તેથી ગ્રામજીવનના ઉદ્ધારકોએ ખેડૂતના ઉડાઉપણા ઉપર તૂટી પડવાની જરૂર નથી. આનંદ વગરનું જીવન વેઠરૂપ છે, અને વેઠમાં દિવસ ગુજારતા ખેડૂતને જીવતો રાખવો હોય તો તેને જગતે આનંદના વધારે સાધનો આપવા જોઈશે. આમ તેના ધંધાને અંગે અને તેના સામાજીક જીવનને અંગે ખેડૂતને પૈસાની જરૂર રહે છે અને એ પૈસો તે શાહુકારની પાસેથી મેળવે છે.

ધીરધારનો ધંધો

શાહુકારની ત્રીજીચોથી પેઢીનો પૂર્વજ દોરી લોટો લઈ મારવાડમાથી કે ગુજરાતમાંથી ગામડે આવી વસેલો હોય છે. એની ગ્રીણી—વ્યાપારી દૃષ્ટિ શૂન્યમાથી સંપત્તિ મેળવી આપે છે. મીઠુંમરચું વેચવાની શરૂઆતમાથી શાહૂકાર આખા ગામમાં અગર આખા ટપ્પામાં ધીરાણ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે છે. વ્યાપારી બુદ્ધિ પૈસો, મિલકત, અને સત્તા કેવી રીતે મેળવી શકે છે, તેનું દૃષ્ટાન્ત શાહૂકારી પદ્ધતિ બહુ સારી રીતે પૂરું પાડી શકે એમ છે.

ધીરધારનો ધધો અતિ પ્રાચીન છે, મનુસ્મૃતિમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ

છે જ. ધીરધારના ધંધાને અંગે ઉત્પન્ન થતું સ્વાર્થી, સાંકડું અને કલુષિત માનસ, સ્મૃતિકારો, ધર્માચાર્યો, તત્ત્વજ્ઞો, કવિઓ, અને સુધારકો દ્વારા બહુ સખ્ત શબ્દોમાં વખોડાયું છે. વ્યાજખોરોને માટે બાઇબલ બહુ સખ્ત સજા ફરમાવે છે. મુસ્લિમ ધર્મે તો વ્યાજને હરામ ગણેલું છે – જો કે વ્યાજનું નામ ન આપતાં વ્યાજના સાટામાં વ્યાજને પણ આટે એવો ધીરાણનો બદલો લેવાના માર્ગ મુસ્લિમ શરાફોને નથી જડ્યા એમ નહિ.

આમજનતા ધંધાદારી દેવું અને સામાજિક – લૌકિક દેવું એ એનો ભેદ પાડતી નથી. ખેડૂતને બીજ માટે પૈસો જોઇએ કે હળ માટે પૈસો જોઇએ તો પણ તે શાહુકાર પાસે જાય. બાપનું

કૃષિકાર અને શાહુકારનાં માનસ

બારમું કરવું હોય, માતું વરશી વાળવુ હોય કે સાધુની ટીપમાં ફાળો કરવો હોય તો પણ તેને શાહુકારની પાસેથી જ નાણાં લેવાના. જાત્રા કરવી હોય અગર વૈદ્યની પાસેથી દવા લાવવી હોય તો પણ તેના પૈસા શાહુકારને ત્યાંથી જ મળે. ઉંચો દબતું નાણાશાસ્ત્ર ઉત્પાદક અને બિનઉત્પાદક એવા બે પ્રકારના દેવાનું વર્ગીકરણ કરે છે, તેનું ખેડૂતને જ્ઞાન નથી. એક તો તે અભણ હોય છે. એને મન ખેતી એ માત્ર ઉત્પાદક ધંધો નહિ પરંતુ એનો વંશપરંપરાગત જીવનવ્યવહાર છે એવું તે માને છે ખેતીના ધંધામાં અઠવાડિક કે માસિક આવક મળતી નથી કે જેને લઇને લેણદેણનો તાબડતોબ નિકાલ કરી શકાય. બે પાક લેનાર ખેડૂતને ૭ માસે અને એક પાક લેનાર ખેડૂતને તો વર્ષે દિવસે પાકની કિંમત હાથમાં આવવાની. અને તે હાથમાં પણ શાની આવવાની? વર્ષ કે ૭ માસમાં તેની ધંધાની અને નિત્ય વ્યવહારની જરૂરિયાતો પોતાની શાખ ઉપર જ પૂરી પાડવી રહી. અને ખેડૂતની શાખ એટલે શું? એની જમીન, એનાં ઢોરઢાંખર, એનું ખોરડું, અને કંઇક અંશે એની સાચી દાનત

તથા મહેનત કરવાની શક્તિ દાનત અને શક્તિ એ બન્ને તત્ત્વો ચલ છે આજનો સાચો માણસ આવતી કાલે સ્થિતિ પલટાતા જૂઠો પણ બની જાય આજે પહાડ જેવો દેખાતો ખેડૂત આવતી કાલ ટાઢિયા તાવમા પોતાની બધી શક્તિ ખોઇને પણ બેસે એટલે જો કે શાહુકાર એ બન્ને તત્ત્વો ધ્યાનમા તો લે છે જ, તથાપિ ધીરાણ કરતી વખતે તેની નજર ખેડૂતની જમીન અને ખેડૂતની સ્થાવર જગમ મિલકત ઉપર જ રહે છે અંગઉધાર ધીરાણની મર્યાદા બહુ ઝડપથી ખેડૂત ઉલ્લંઘી જાય છે એટલે તેને પોતાની મિલકત ગીરવી મૂકીને નાણા લેવાની જરૂર પડે છે શાહુકાર તો ખુલ્લી રીતે ધીરધારનો ધધો નફો મેળવવા માટે જ કરે છે શાહુકારને ગ્રામોદ્ધાર કરવો નથી શાહુકાર ખેડૂતોની જિંદગી સુધારવાના ધ્યેયથી વ્યાપાર કરતો નથી એણે ધીરધારના ધધાનો સ્વીકાર દયાધર્મની ભાવનાથી પ્રેરાઇને કરેલો નથી સહુ ધધાદારીઓની માફક શાહુકાર પણ નફો મેળવી પોતાની સ્થિતિ સુધારવાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી જ ધધામા પડે છે, એટલે તે સ્વાભાવિક રીતે ખેડૂતોની નબળાઇનો લાભ લઈ શકે છે ધીરાણમાથી તે વ્યાજ મેળવે છે – ઘણી વાર તે વ્યાજનુ વ્યાજ પણ મેળવે છે, ખેડૂતના પાકનુ વેચાણ કરાવી આપી તેમાથી દલાલી મેળવે છે, અગર આખો પાક વેચાતો લઈ તેના નવા ધધામાથી પણ ખેડૂતને ન મળતો નફો તે મેળવી શકે છે અજ્ઞાન આળસ, નિરાશા અને સતત મહેનતમા ડૂબેલો ખેડૂત જમીન ઉપર મહેનત કરતો જ રહે છે, અને તેની સ્થિતિ જરા ય સુધરતી નથી ખેડૂતની મિલકતમા ભાગલા પડી જાય છે, અને જમીન કે મિલકત પાછી છોડાવવાની આશામા ગીરોનો વ્યવહાર કરનાર ખેડૂત મુદ્દલ અને વ્યાજવટાવના ભારણમા એટલો દબાઇ જાય છે કે તેને ધીમેધીમે પોતાના ઢોર, પછી પોતાનું ઘર અને પછી પોતાની જમીન શાહુકારને વેચાણ લખી આપવી

પડે છે આમ જમીનનો એક વખતનો માલિક માલકીથી મુક્ત થઇ શાહુકારનો ગણોતિયો કે મજૂર બની જાય છે, — અરે ! મજુરી જેટલો પણ તેને પોતાની પ્રિય જમીન સાથે સબધ રહેતો નથી

શાહુકારો વિરુદ્ધ ટીકા

શાહુકારી પદ્ધતિ વિરુદ્ધ ઘણુ ઘણુ બોલાયુ છે, અને લખાયુ છે. શાહુકારોને મૂડીવાદી લોહી ચૂસનારા રાક્ષસો તરીકે પણ ચિતરવામા આવેલા છે શાહુકારી પદ્ધતિએ જમીનની સાથે પ્રત્યક્ષ સબધ ન ધરાવનારા એવા શાહુકાર વર્ગના હાથમા જમીનનો મોટો જથ્થો મૂકી દીધો છે, તથા કૃષિ તથા કૃષિકારનુ તેણે સર્વથા કલ્યાણ સાધ્યુ નથી, એટલુ તો આપણે કહી શકીએ. છતા શાહુકારો વિરુદ્ધ ટીકા કરનાર સમાજસેવકો, વકીલો, અને અમલદારોએ ખાસ કરીને સમજવુ જોઇએ કે તેમના પોતાના અસ્તિત્વે પણ ખેડૂતોની ઓછી ખરાબી કરી નથી. હજાર, બે હજાર, ચાર હજારનો માસિક પગાર સરકારી કચેરીઓમા, વ્યાપારી પેઢીઓમાં અગર શરાફી બેંકોમા નિયમિત રીતે મેળવી, મોજશોખના સર્વ સાધનો ભરેલી દુનિયા સાથે સાથે ફેરવી કોઇવાર ગામડે જવાનો ડોળ કરી ખેડૂતોની સ્થિતિના હૃદયદ્રાવક વર્ણનો અને શાહુકારોના રાક્ષસી વર્તનના બ્યાન કરનારો એ વર્તમાન અમલદાર કે વ્યાપારી વર્ગ ગામડાના શાહુકારો કરતા જરાય ઓછો રાક્ષસી નથી એ વર્ગે પણ સમજવુ જોઇએ કે જેમ શાહુકારની સપત્તિ શાહુકારે ખેડૂતો પાસેથી ઝૂટવી લીધી છે, તેમ તેણે પણ પોતાની આક્રમણ સ્થિતિ ખેડૂતના પ્રસ્વેદ અને ખેડૂતના રુધિર ઉપર જ રચેલી છે. પ્રત્યેક માસે પગાર લેતો પગારદાર શાહુકારોનુ ભૂંડું બોલવાનો જરા ય હક્ક મેળવતો નથી શાહુકાર એક ઉપયોગી કાર્ય તો કરે જ છે, — ગામની આર્થિક વ્યવસ્થા તે જીવતી રાખે છે, અને ખેડૂતની શાખ પહોચે ત્યા સુધી

તેને ઉપયોગી થઇ પડે છે શાહુકારને માથે અપવાદ છે કે તે ખેડૂતના અજ્ઞાનનો લાભ લે છે, ખોટા હિસાબો લખે છે, વ્યાજમા ખેડૂતને કચરી નાખે છે, તેની મિલકત જલદી હાથમા આવે એવી યુક્તિઓ રચે છે આ બધુ અમુક અશે ખરુ છે પરતુ અજ્ઞાનનો લાભ અમલદારો, વકીલો, ડોકટરો અને ઇજનેરોએ પણ ક્યા નથી લીધો ? ખેડૂતો ખરેખર સમજતા થશે તે દિવસે શાહુકારોની સાથે તેઓ આ ભણેલા વર્ગને પણ ઉખાડી નાખવા કેમ ઇચ્છા નહિ રાખે ? શાહુકારે તો ગામની આર્થિક સ્થિતિ પણ જાળવી રાખી છે, અને તેની દુષ્ટતાના અનેક અનેક પ્રસગો નોધાયા હોવા છતા તેણે ધધા અર્થે ગામડામા વસવાટ કર્યો છે, અને ભણેલાઓ જેમની સાથે બોલતા શરમાય છે તેવા ખેડૂતોને ઘેરઘેર જઇ તેને પૈસા આપ્યા છે, અને તેના વ્યવહાર સાચવ્યા છે, ઘણીવાર તો ખેડૂતની શાખ અને મિલકત બન્ને વટાઈ ગયા છતા તેને જીવતો રાખવાની માણસાઇ ઘણાએ દાખલાઓમા તેણે દર્શાવી છે અજ્ઞાન ખેડૂતની સાથે અસહ્ય લમણાઝીક કરી પોતાના દેવા લેણા પતાવ્યા છે. ગામડાના માલને બજારભેગો કરવાનુ સાહસ પણ તેણે કર્યું છે શાહુકારમા દયાનો ભાસ નથી એમ આપણે ભલે કહીએ. તે નહિ હોય દયાખાતર તે પોતાનો વ્યાપાર કરતો જ નથી આપણે બધા દયાનું વ્રત લઇ બેઠા હોઇએ એમ જાણવામા નથી છતા ગામડાના ખેડૂતોને નાણા ધીરવામા રહેલુ જોખમ શાહુકાર ઉપાડે છે, અને ખેતીવાડી જેવા અસ્થિર ધધાનો આર્થિક પાયો પોતાના હાથમા રાખવાનુ સાહસ કરવા જેટલું જીગર તે ધરાવે છે, એટલુ તો તેને માટે કહેવુ પડશે શાહુકારોને દોષ દેતા પહેના, આપણે સમજવું જોઇએ કે હિંદુસ્થાનનુ રાજ્ય હાથ કરી લેનારી વ્યાપારી ઇસ્ટ ઇડીયા કપની દયા અને ખ્રિસ્તિ ઉદારતા – Christian charity ઉપર રચાયેલી ન હતી

એટલું તો ચોક્કસ કે શાહુકારી પ્રથાએ ગ્રામજીવનના આર્થિક વિભાગમાં બહુ ઉપયોગી ભાગ ભજવ્યો હોવા છતાં – તેણે ગ્રામજીવનને સમર્થ બનાવ્યું તો નથી જ. સઘળો દોષ શાહુકારી પદ્ધતિનો નથી. રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રિય કારણો ગ્રામજીવનને નિર્બળ કરવામાં સહાયભૂત થયાં છે, એટલે ગ્રામજીવનને સુદૃઢ કરવા માટે શક્તિ જોઇએ તે શાહુકારી પદ્ધતિમાં રહી નથી એટલું તો આપણે તેનાં વખાણ કરવા છતાં પણ કબૂલ કરવું પડશે. શાહુકારી પદ્ધતિને લીધે :—

શાહુકારી પદ્ધતિની આગાઓર

(૧) ખેડૂતોનાં અજ્ઞાનનો લાભ લેવાની વૃત્તિ જાગૃત થઇ છે;

(૨) ખેડૂતોને સ્વાભાવિક રીતે મળવાના ભાવ તેને મળતા નથી;

(૩) ખેડૂતો જમીન અને મિલકત વગરના થતા જાય છે,

(૪) જમીન સાથે જરા ય સંસર્ગ નહિ એવા પ્રકારના વ્યાપારી વર્ગના હાથમાં જમીનની માલકી આવી જાય છે, એટલે જમીન કેળવવાની શકિત ધરાવતો ખેડૂત મજૂર કે ગણોતિયો બની જઇ જમીન ઉપર પૂરતી મહેનત કરતો નથી, જમીન ઉપર ભાવ રાખતો નથી, અને જમીન વધારે ફળ રૂપ કરવાની સહજ પણ ઇંતેજારી સ્વાભાવિક રીતે દેખાડતો નથી. લેણ-દેણ, ઉધરાણી, ચોપડા, અને વેચાણમા પડેલા શાહુકારને કૃષિ સંબંધી ગતાગમ હોતી જ નથી, એટલે તેનાથી ડોળ કરવા છતાં પણ જમીન સુધારવાનું બની શકતું નથી.

(૫) જમીન સુધારણામા ખેડૂતની સાથે શાહુકારને પણ લાભ છે, એવી ભાવના ધનિક–શાહુકાર વર્ગમાં હજી જાગ્રત થઈ નથી. એટલે વ્યાપારી – લાભ – નફો મેળવવામાં કેળવાયલી – બુદ્ધિ

ખેતીને પ્રત્યક્ષ ઉપયોગી ન નીવડતા ખેતીને ઘાતક નીવડે એવી રીતે ધીરધારની પદ્ધતિ ચાલે છે.

(૬) ખેતી પૈસા રોકવાને પાત્ર ધંધો છે એવી ખાતરી ધંધાદારીઓની થઇ નથી.

(૭) મહેનત અને બુદ્ધિને બળે ટકી રહેતા ખેડૂત વર્ગનો નાનકડો ભાગ પણ શાહુકારી પદ્ધતિમા લપસી જઈ ખેડૂત મટી જાય છે.

(૮) ખેતી અને ખેડૂત એ ગ્રામજીવનના – હિંદી જીવનના પાયા રૂપ તત્ત્વો છે એ વાત ભૂલાઇને જ બધા વ્યવહાર થાય છે

એટલે હવે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે કે શાહુકારો પદ્ધતિને કા તો તોડી નાખવી, તેને સુધારવા માટે તેનું નિયમન કરવુ અથવા ગ્રામજીવનની વધારે સેવા કરી શકે એવી કોઇ આર્થિક યોજનાઓ ગ્રામજીવનમા દાખલ કરવી. એ પ્રશ્નો મહત્ત્વના બની ગયા છે. સરકાર શાહુકારના બધા કાર્યો બજાવે તો શાહુકારી પદ્ધતિની જરૂર ન રહે. પરતુ રાષ્ટ્રિય મિલકત રાષ્ટ્ર કે રાજ્યને કબજે કરવા જેવી સામાજીક કે સામ્યતા પ્રેરક રચના ન થાય ત્યા સુધી એ પ્રશ્ન માત્ર ભંજક દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગી થઇ પડે. એટલે સમાજવાદ અને સામ્યવાદની દૃષ્ટિ સિવાયના એ પદ્ધતિના સુધારાનો વિચાર અત્રે કરીશું.

૯

શાહુકારી પદ્ધતિ સુધારવાના પ્રયાસો.

શાહુકારી પદ્ધતિ શી રીતે સુધરે?

શાહુકારી પદ્ધતિની મુશ્કેલીઓ.

ખેડૂતના અજ્ઞાનનો લાભ લેવાતો હોય તો તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. શાહુકારના વ્યાજ વટાવનો બચાવ તેનાં સાહસ, જોખમ અને સેવામાં કદાચ થઈ શકે. શાહુકાર જે ધીરાણ કરે છે તે બધું જ પાછું આવે એમ બધા પ્રસંગોમાં બનતું નથી. બહુ કાળજી રાખ્યા છતાં લેણું ડૂબે એ પણ સંભવિત છે.

ધાર્યા પ્રમાણે લેણું પાછું ન આવે એ પણ શાહુકારે સ્વીકારી લેવાનું હોય છે દેણદારનો માલ ખપે નહિ, માલ પૂરો ઉપજે નહીં, ખપ્યા પછી ઉપજેલા પૈસા દેણદાર બીજે જ માર્ગે ખર્ચે એ સંભવો ગ્રામજીવનમાં હોય છે જ. એટલે શાહુકારને વખતસર ન મળતી રકમ માટેની તૈયારી પણ રાખવી પડે છે.

એટલે તો વ્યાજ, વટાવ, કોથળી છોડામણી, પાઘડી, સુખડી જેવાં નામો આપી લ્હેણાની રકમને પોતાના લાભમાં તે હળવી કરે છે, અને ગરજાળુ દેણદાર પૈસાની જરૂરમાં એ માગણીઓ સ્વીકારી લે છે. સો રૂપિયાની રકમ શાહુકાર ખેડૂતને કાઢી આપે એટલે છથી બાર ટકા જેટલું વ્યાજ પૈસાના ભાડા તરીકે લેવાય. એ રૂપિયા

કોથળી દોડામણી હોય, બે રૂપિયા વટાવ હોય, એકાદ રૂપિયો પાઘડી ખાતે પણ આપવો પડે. સો રૂપિયામાંથી પંચાણુ – અરે એથીયે ઓછા – ખેડૂતના હાથમાં જાય, અને તે સોની જવાબદારી ઉપરાંત પૂરી રકમના ભાડા–વ્યાજનું ભારણ પણ ભોગવે !

શાહુકારને હિસાબ લખવો પડે, ઉઘરાણી કરવી પડે, કાયદાનો ખર્ચાળ અને હેરાન કરી નાખતો આશ્રય લેવો પડે, ધીરાણ સહેલાઇથી વસુલ થાય એવી સરળતા કાયદો તેને આપતો નથી, હપતા પડે તે ચલાવી લેવું પડે, અને પ્રસંગે નાદારીમાં જતા ખેડૂતનું લેણું કે લેણાનો ભાગ જતો પણ કરવો પડે એનો એ બદલો માગે એ સમજાય એવું છે, એની સલામતી માટે એ સખ્ત થાય એ પણ વાસ્તવિક છે, અને સંભવિત ખાધ પૂરવા માટે એ એક અગર બીજા રૂપમાં લેણાં નિર્ણય કરે એ પણ વાજબી છે. વ્યાજ તો બૅન્કો – શરાફી પેઢીઓ પણ લે છે. લેણું નિર્ણય કરવામાં લેવાતી રકમ વીમાના સ્વરૂપની ગણી શકાય.

અને શાહુકાર ધનને ફરતું કરી ગ્રામજનતાની એક પ્રકારે સેવા કરે છે એમાં પણ શક નહિ. અડધી રાતે પૈસો જોઇતો હોય તો બૅન્ક ન આપે, શાહુકાર આપે. બૅન્ક વ્યાપારી યંત્ર છે; એને અંગત લાગણી નથી. શાહુકાર આખરે તો માણસ છે જ. એ દેણદાર પ્રત્યે ઘાતકી બની શકે છે, પરંતુ યંત્રના સરખું આંધળું એકમાર્ગી વર્તન તે કરતો નથી.

એ પદ્ધતિનો અનર્થ

શાહુકારી પદ્ધતિના લાભ છતાં તે અનર્થકારક થઇ પડી એનાં કેટલાંક કારણો છે. ગામને – ગ્રામવિભાગને – સર્વ વાતે સ્વતંત્ર રાખતી જૂની અર્થવ્યવસ્થા તૂટવા માંડી. અનાજ પોષણ માટે નહિ પણ પૈસા માટે ઉપજાવવાનું શરૂ થયું. વસ્તુ સાટે વસ્તુ આપવાની

પ્રથા ઘટી ગઈ અને રૂપિયા પૈસાએ વસ્તુઓ તોળાવા લાગી. રૂપિયો હિંદી સરકારની મારફત બ્રિટિશ ચલણનો આશ્રિત બન્યો. પ્રજા પરાધીન એટલે પ્રજાની સંપત્તિ તથા મિલકત પણ પરાધીન જ હોય ને? બ્રિટિશ ચલણ જગતનાં બીજાં ચલણોની સાથે ફરતું ફરતું હતું. ઘઉંની કિંમત ગામનો માણસ કરે એવી સ્થિતિ ટળી ગઈ. ઘઉંની કિંમત રૂપિયે અંકાવા લાગી, અને રૂપિયો એટલે બ્રિટનના પાઉન્ડ શિલિંગ – પેન્સનો ગુલામ! આપણો માલ ગામડું છોડી જગત વ્યવહાર જોડે જકડાયો.

વ્યાપારનું ધ્યેય નફો.

એ જગતનો વ્યાપાર પશ્ચિમના યંત્રવાદે મૂડીમય કરી દીધો. અર્થશાસ્ત્રમાંથી માનવતા ચાલી ગઈ. નફો એ જ સમસ્ત વ્યાપાર રોજગારનું ધ્યેય બની ગયો. માનવજાતની સગવડ ખાતર વ્યાપાર કરવાનો છે એ વાત વિસરાઈ ગઈ, અને નફા ખાતર વ્યાપાર કરનારના અગત નફા માટે જ વ્યાપાર હોઈ શકે એવી માન્યતા અધ અર્થ-શાસ્ત્રે સ્વીકારી લીધી. અઢળક ઉત્પાદન કરી બજારો ભરી દેવાં, ભાવ તાલની ગુંચવણમાંથી નફો અદ્ધર ઉપાડી જવો, એક વ્યક્તિએ અગર વ્યક્તિઓના સમૂહે નફાખાતર ભેગા થવુ અને નફો મેળવવા કુનેહ ઉપરાત રાજદ્વારી સત્તા કે લાગવગનો પૂરો ઉપયોગ કરવો એ શાસ્ત્રસમત છે એમ મનાવા લાગ્યુ. સોંઘે લેવું અને મોંઘે વેચવું એ માન્ય સિદ્ધાન્ત બની ગયો.

મજૂરી કરી વસ્તુ ઉત્પન્ન કરનાર વેઠિયા બન્યા, વ્યાપાર એ બુદ્ધિમાનોનો ખેલ બન્યો, માલની આપલેમા જુગાર રમાવા લાગ્યા, અને જેણે માલને નજરે પણ જોયો નથી એવા ત્રાહિત માણસો માલના માલિક બની ગયા. વ્યાપાર જુગાર બની બેઠો. ભાવતાલ સટ્ટો બની ગયાં, અને ઉત્પાદકો કે શાહુકારોને બદલે દલાલો અને

મ્હોટરીયાઓથી આપણા બજારો ઉભરાઇ ગયા. બજારો જુગારના અખાડા બની જાય એમા શુ આશ્ચર્ય ?

હિંદની પરતંત્રતા અને વ્યાપાર

સ્વતત્ર દેશ કે પ્રજા હોય તો માલના અવરજવર ઉપર જરુર લાગે અકુશ મૂકે અથવા જરુર ન લાગે તો માલની અવરજવર નિરકુશ પણ બનાવે હિદ ક્યા સ્વતત્ર છે કે તે પોતાના માલનુ, માલની અવરજવરનુ એવુ નિયમન કરે કે જેથી ખેડૂતને-મિલકત પેદા કરનારને લાભ થાય ?

એટલે હિદનો પૈસો ચલિત બન્યો શાહુકારો સ્વાર્થી દલાલો બની ગયા, અને ગ્રામજીવનની જરૂરનો પ્રશ્ન પડદા પાછળ રહી ગયો. ગ્રામજીવનમા વપરાતુ ધન અને બુદ્ધિ કારખાના તથા સટ્ટા બજારોમા વહ્યા ગયાં, અને સુખમય જીવનને બદલે ધનિક જીવન સહુનો આદર્શ બનવા લાગ્યુ. શાહુકારો શરાફ-મહાજન તરીકે જીવવાને બદલે લખપતિ શેઠ બનવાની ક્રિયામા પડયા, અને એનું પરિણામ ગ્રામજીવનમા એ આવ્યુ કે ઘટતા બદલાને બદલે વટાવ, વ્યાજ, હિસાબ અને આપલેમા જુઠાણુ શરૂ થયુ, ગ્રાહકો અને દેણદારોને જીવતા રાખવાની વૃત્તિ ઘટી ગઈ અને તેમની મિલકતો કેમ કરી પોતાને કબજે આવી જાય એની યુક્તિમા જ આ. વર્ગ પોતાની બુદ્ધિ રોકતા થઈ ગયો

નિરૂપયોગી બનતી પદ્ધતિ

જે પદ્ધતિ જનતાના મોટા ભાગનુ કલ્યાણ ન સાધે એ નિરુપયોગી નીવડે છે જે પદ્ધતિ નિરુપયોગી નીવડે તે પદ્ધતિ કા તો આપોઆપ ખરી પડે અગર તેને ખેરવી નાખનારા બળ ઉત્પન્ન થઇ તેની સામે વિગ્રહમા જોડાય જે શાહુકારી પદ્ધતિ ખરા કૃષિકારોની જમીન ખુચવી લે એ પદ્ધતિ કોને ઉપયોગી નીવડે ?

હજારો વીઘાં જમીનની માલિકી કરી બેમનાર નાણાવટીને એ જમીન ખેડાવવી તો પડે જ. મજૂરો દ્વારા થતી ખેતી વેઠ કાઢવા મરખી જ હોય છે. એટલે અંતે જમીન નિરુત્પાદક બની જાય છે. ખેતીની ઘટતી આવક અંતે બની બેઠેલા માલિકને –શાહુકારને જ મુશ્કેલીમાં નાખે છે. ખેતી ન કરનારના હાથમા જમીન મૂકવા દેવી એ મામાજીક વિચારણાને અંગે ભારે દોષ અને ગુનો બને છે

સુધારણા

એટલે ખેડૂતોની જમીન ખુંચવી લેતી શાહુકારી પદ્ધતિ એ અકુદરતી અને અસ્વાભાવિક ઘટના છે. એને અટકાવવી જ જોઇએ. એ ભાવનામાંથી જમીન અને ખેડૂતોના સંસર્ગ દીર્ઘ બને એ ઉદ્દેશથી કાયદાઓ રચાવા માંડ્યા.

માર્ગ

રૈયતવારી પદ્ધતિમા જમીન એ ગીરો વેચાણની ક્રિયા અંગે હાથ ફેર–માલિકી ફેર થાય એવી મિલકત ગણાઇ ચૂકી હતી. એ ઉપર અંકુશ એક અગર બીજી રીતે મૂક્યા સિવાય જમીન અને ખેડૂતનો લાભકારક સસર્ગ ચાલુ રહે નહિ. એટલે ખાસ કરી નીચેના ઉદ્દેશવાળા કાયદાઓથી શાહુકારી સંસ્થાદ્વારા વેડફાતી કૃષિભૂમિને સાચવી શકાય એમ લાગે છે —

(૧) પછાત વર્ગના લોકોની જમીનના ગીરોવેચાણ હક્ક ઉપર નિર્બંધ મૂકી તેમના હાથમાથી જમીન જતી રહેતી અટકાવવી.

(૨) ખેડૂત કે ગણોતિયાના ખેડહક્કનુ સરક્ષણ કરવા તેના અને ખાતેદારના હક્કો કાયદાથી જ નિર્ણિત થાય એમ ગોઠવણી કરવી.

(૩) ખેતીની જમીન પ્રત્યક્ષ ખેતી ન કરતા વર્ગના હાથમા જાય જ નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવી

(૪) ખેડૂત કુટુંબની જરૂરિયાત જેટલી જમીન તો તેના હાથમાં રહે જ રહે એવી યોજના કરવી

જમીનનું રક્ષણ

હરિજનો, દુબળા જેવી રાની પ્રજાના અશિક્ષિત ખેડૂતો, ઠાકરડાઓ, વાઘેરો, ભીલ કે ગોળી જેવી પછાત કોમોની જમીનો જતા તે તદ્દન નિરાધાર બની પોતાને અને સમાજને પણ ભારણરૂપ થઇ પડે છે. એટલે તેમની જમીન વેચાય નહિ અને કદાચ વેચાય તો તેમના જેવીજ જાતના કોઇ માણસને મળે, એ ગેમ માટે તેમ જ જમીન માટે ઇચ્છવા યોગ્ય છે શાહુકાર જમીન લઇ લે એટલે બહુ મોટા પ્રમાણમા જમીન બિન ખેડૂતના હાથમા જાય, જમીનને સુધારવાને બદલે તે વધારેમા વધારે કસ તેનો કાઢી લે અને ખેડૂત વર્ગને પરાવલબી કરી નાખે. એટલે અમુક કોમની જમીનો વેચાય નહિ એવી યોજના કરવા તરફ હાનમા વૃત્તિ વળેલી છે. અને પ્રત્યક્ષ ખેતી કરનારને જ એ કાર્ય તરફ રોકાયલો રાખવા માટે એ બહુ જરૂરી પણ છે

ગણોત નિયમન

વળી કેટલેક સ્થળે જમીનો શાહુકારના હાથમા મોટા પ્રમાણમા ચાલી ગયેલી હોય છે આધ ભાગના ધોરણે શાહુકાર – જમીનદાર ખેડૂત ગણોતિયા પાસેથી પાકેલા માલનો અડધો ભાગ સાથ તરીકે લઇ લે છે. ખરેખર મહેનત કરનારની પ્રાપ્તિમાથી અડધો ભાગ લેવો એ વધારે પડતુ કહેવાય. એ અડધા ભાગ ઉપરાંત સેણદેણના સબધને અગે દેવામાં, દેવાના વ્યાજમા ખેડૂતને ભાગે રહેલા અડધા ભાગમાથી પણ માલ ખેચાઇ જાય અહીં ભાવ તોલમા અભણ ખેડૂત પાછો લુંટાય. આથી તેને જમીનમા ખેતી કરવાનો ઉત્સાહ જ રહેતો નથી એટલે રોકડ રકમ આપવાની અને તે પણ જમીનના આકારના અમુક પટ સુધી જ આપવાની યોજના કાયદાથી કરવાના પ્રયત્નો થાય છે

ખાતેદાર તરીકે શાહુકાર ગણોતિયાને મરજી ફાવે ત્યારે દૂર કરી શકે છે. આવી અસ્થિરતામાં ખેડૂતથી રસ લેઈ જમીન સુધારાતી નથી અને મન મૂકીને ખેતી થતી નથી. આ વર્ષે સુધારેલી જમીન આવતે વર્ષે એના એ જ ખેડૂતને મળશે કે કેમ એ અનિશ્ચિત હોવાથી પણ ખેડૂતો લાચારી અનુભવે છે અને શાહુકારોની–જેઓ માત્ર ધીરધારને જ અંગે જમીનમાલિક થઈ પડ્યા હોય છે તેમની–દયા ઉપર જ ખેડૂતોને રહેવું પડે છે એટલે નિયમથી બાંધેલું ગણોત ખેડૂત ભર્યે જાય ત્યાં સુધી અગર જમીનની ખરાબી કરી જમીન ઉપર નવી જવાબદારીઓ ઊભી ન કરે ત્યાં સુધી, તેને ખાતેદાર માલિકી હક્કે દૂર ન કરી શકે એવી પણ યોજના થઈ શકે છે.

ખેડૂતોના હાથમાં જ જમીન રાખવી

એ જ પ્રમાણે ખેડૂતોના હાથમાંથી જમીન ચાલી ન જાય, અને ચાલી જાય તો એ જ વર્ગના માણસોના હાથમાં રહી શાહુકારી સ્વાર્થ અને બેદરકારીનો ભોગ ન બને એમ કરવાની જરૂર હવે બહુ જ ઊભી થઈ છે

તગાવી

શાહુકારી પ્રથા ગ્રામજીવનની વધારે ખરાબી ન કરે એ અર્થે સરકારે પણ તગાવી આપવાની યોજના કરેલી હોય છે વ્યક્તિગત ખેડૂતોને બી, બળદ, ઓજારો, મકાન વગેરે માટે પૈસાની જરૂર પડે તો એકલા શાહુકારોનું જ શરણ શોધવું પડે એ સ્થિતિ ટાળવા મહાલોમાં સરકાર તરફથી થોડી થોડી રકમો ખેડૂતોને આપવા માટે રખાય છે.

શરાફી ધંધાનું નિયંત્રણ

ઉપરાંત શાહુકારો સાચા શરાફ બને, ચૂસણનીતિમાં ખેંચાઈ ન જાય અને ખરેખર ઉપયોગી ભાગ ભજવે એ અર્થે તેમની સંખ્યા ઉપર અંકુશ મુકાય, તેમના હિસાબ કિતાબ વ્યવસ્થિત રહે,

દેણદારને રીતસર પહોંચ પાવતીઓ વખતોવખત આપી હિસાબ તેને પણ સમજાય એવો રાખે, વ્યાજની રકમ વાજબી જ રાખે અને ખેડૂતોની લાચારીનો લાભ લઈ વ્યાજ સિવાયની જુદે જુદે બહાને લેવાતી રકમો ન કાપે એ અર્થે ધીરધારનો ધંધો કરવા માટે પરવાના આપી શરાફો ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર પણ ઊભી થઈ છે.

ખેડૂતકરજની તપાસણી

વળી દીવાની કચેરીઓને લેણદેણનો આખો ઇતિહાસ તપાસી ક્રૂર વ્યાજ કે ખોટા હિસાબની ચોકસી કરી લેણામા–મુદ્દત તથા વ્યાજની રકમમા–ઘટાડો કરવાની સત્તા આપીને પણ શાહુકારી પદ્ધતિની ખામી સુધારી શકાય છે ઘણી વખત ખેડૂતને લાભ આપવા માટે સ્ટાંપની સારી રકમ પણ માફ કરવામા આવે છે

કરજ સમાધાન મંડળો

લેણદાર તથા દેણદારને ભેગા કરી આખી આપલે તપાસી બંને પક્ષનું મન મનવી તોડજોડથી દેવાનો નિકાલ કરવા માટે સરકારી તથા બિનસરકારી સભ્યોના મંડળો સ્થાપીને પણ દેવું ઘટાડી શાહુકારી પદ્ધતિને ચોખ્ખી બનાવવાની પ્રથા ચાલુ થયેલી છે

સહકાર્ય

સાથે સાથે ખેડૂતોના સંગઠન થાય ખેડૂતો પોતાની આર્થિક લેવડદેવડની વ્યવસ્થા શાહુકારોની દરમિયાનગીરી સિવાય કરી લે, પોતાના માલના વેચાણવ્યવહારની વ્યવસ્થા ભેગા મળી કરી લે, જરૂરપૂરતી વસ્તુઓની ખરીદીમા પણ એક સામટો માલ લઈ તેની વહેંચણી કરે અને અરસપરસ એમની શાખ બીજાના ઉપયોગ અર્થે વાપરી તેને પણ સદ્ધર બનાવવામા પોતાનો ટેકો આપે જાય એ અર્થે સહકાર્યની એક પદ્ધતિ પણ હિંદમા દાખલ થઈ છે

આ બધા પ્રયત્નો ગ્રામજનતાની સ્થિતિ ઉન્નત કરવા માટે જાણે અજાણે ઉપયોગમાં લેવાય છે. એ જરૂરી છે. એ બધાનો ઉપયોગ થવા છતા ગ્રામજનતાની ઉન્નતિ થતી નથી એ દલીલ એ બધા ઇલાજોની વિરુદ્ધ વાપરવાની જરૂર નથી. એનો અર્થ એટલો જ કે એ ઇલાજો કાં તો ખરા હૃદયથી લેવાતા નથી, તેમના અમલમાં કાઇ ખામી છે, અથવા પ્રજાનું પછાતપણુ એ ઇલાજોને સફળ બનાવતાં અમુક અંશે અટકાવે છે. છતાં આર્થિક ઘટનાને વ્યવસ્થિત અને લાભપ્રદ બનાવવી હોય તો આ બધા માર્ગ લીધા સિવાય છૂટકો નથી. બીજા માર્ગ દેખાતા નથી – સિવાય કે દેવુ બિલકુલ નકારવામા આવે અને ગ્રામજીવનમા શહેરી નાદારીના કાયદાનો આશ્રય લેવામા આવે.

ઇલાજોની જરૂરિયાત

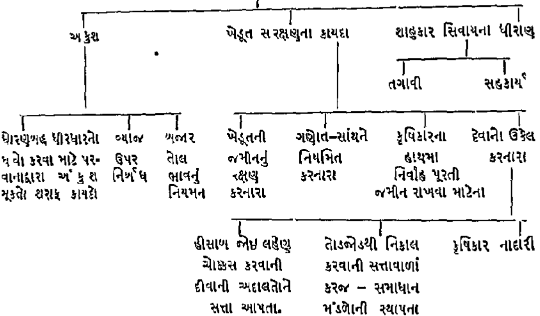
શાહુકાર–શગક–શેઠ એ શબ્દોની સાથે આબરુ, એકવચનીપણુ, સચ્ચાઈ, દયા અને ઉદારતાનો ભાવ રહેલો હતો. શાહુકારનો બોલ એટલે બ્રહ્માનુ વાક્ય. પરંતુ એ ભાવ ટળી ગયો અને શાહુકાર કે શેઠ શબ્દની સાથે કપટી જાદુગર અથવા છૂપા લૂટારા જેવો અર્થ નખલ થવા માડ્યો એ જ બતાવી આપે છે કે શાહુકારો ધીરધારની પદ્ધતિ અનેક પ્રકારની સફાઇ અને સુધારા માગે છે–જો તેને ટકાવવી હોય તો. ધનની માલિકી ન હોય. ધનની દલાલી ન હોય ધનના જુગાર ન હોય ધન તો સમાજે સાચવવા સોપેલી સહુની મિલકત ગણાવી જોઇએ. ધનના રક્ષક, પાલક કે વ્યવસ્થાપકથી તેને પોતાની મિલકત ન જ બનાવાય. વાલી માલિક બનવા મથે ત્યારે તેને અટકાવવા ઇલાજો લેવા જ જોઈએ. સૌમ્ય સુધારાથી સ્વચ્છતા ન આવે તો ક્રાન્તિદ્વારા બધી બાજી પલટાઈ જવાની જ. ખેડૂત નાદાર બને–ખરી મિલકતનો પેદા કરનારો શ્રમજીવી નાદાર બને તો પ્રચારમાં આવતુ ધન એ ખરુ ધન નથી જ. એ ધનનો ભ્રમ છે. ઉત્પા-

દનની સાથે સંબંધરહિત બની ગયેલું ધન એ કાગળના ટુકડા છે. એ જોતજોતામાં એકી ફૂંકે ઊડી જાય એમ છે.

શાહુકારી પદ્ધતિને ઉપયોગી બનાવવા માટે નીચે પ્રમાણે યોજનાઓ થઇ શકે એવી છે. શાહુકારી પદ્ધતિને જ

ઇલાજોનું વર્ગીકરણ

નિર્મૂળ કરવાનો પણ એક માર્ગ સૂચવાય છે. પરંતુ એ પરિસ્થિતિ માટે આખી સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્ય, મિલકતના સિદ્ધાંત એ બધાંમાં ક્રાન્તિ લાવવાની જરૂર રહેશે. એ પરિસ્થિતિ આવે ત્યાં સુધી બેઠૂતો અગર તેમનો વિચાર કરનાર બેસી રહી શકે નહિ એટલે શાહુકારી પદ્ધતિ સુધારવા માટે સામેના પૃષ્ઠ પર દર્શાવેલા માર્ગ લેવાની જરૂર છે.

શાહુકારી પદ્ધતિની સુધારણા
અંકુશ
ખેડૂત સંરક્ષણના કાયદા
શાહુકાર સિવાયના ધીરાણ
તગાવી
સહકાર્ય
ધોરણબદ્ધ ધીરધારનો ધંધો કરવા માટે પરવાનાદ્વારા અંકુશ મૂકતો થયેલ કાયદો
વ્યાજ ઉપર નિર્બંધ
બજાર તોલ ભાવનું નિયમન
ખેડૂતની જમીનનું રક્ષણ કરનારા
ગણોત–સાંથને નિયમિત કરનારા
કૃષિકારના હાથમાં નિર્વાહ પૂરતી જમીન રાખવા માટેના
દેવાનો ઉકેલ કરનારા
હીસાબ જોઈ લહેણું ચોક્કસ કરવાની દીવાની અદાલતોને સત્તા આપતા.
તોડજોડથી નિકાલ કરવાની સત્તાવાળાં કરજ – સમાધાન મંડળોની સ્થાપના
કૃષિકાર નાદારી

૧૦

સહકાર્ય

એક વ્યાપાર પદ્ધતિ.

ગુણદોષ

રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિષયોમાં આપણે પશ્ચિમના દોરાયા દોરાઇએ છીએ. એમાં સઘળું જ કંઇ ખોટું છે એવું કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી.

પરદેશી યોજના

આપણે પ્રગતિ કરી શકતા હોઇએ તો પાશ્ચિમાત્ય સિદ્ધાંતો પશ્ચિમના જ છે એટલા સારુ આપણે તેમને તરછોડવા ન જોઇએ. ઊંડા ઊતરીએ તો એક પિતાના પરિવાર સરખી માનવજાતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં પૂર્વ પશ્ચિમના ભેદ હોવા જ ન જોઇએ. છતાં સિદ્ધાંતોને વ્યવહારની સપાટી ઉપર લાવતાં પૂર્વ પશ્ચિમના દિક્પાળો, યુરોપ, અમેરીકા, એશીયા, આફ્રિકાનાં ભૌગોલિક ભૂતો, રંગબેરંગી નૃત્ય કરતી ગોરી, કાળી, પીળી અને ઘઊંવર્ણી ચર્મપરીઓ, ધર્મ અને સંસ્કારને નામે કાલખંજરી બજાવતા કુષ્માણ્ડો, કાળાઓને સંભાળવાનું ભારણ માથે ઉપાડતા હિરણ્યાક્ષો અને નફા માટે જ વેપાર એ સિદ્ધાંતને વળગી રહેલા વૈતાલો આપણા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને દાબે છે, કચરે છે, વિકૃત બનાવે છે, ઓળખાય નહિ એવા બનાવી દે છે, એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધાંતોના અર્કને—આત્માને ઉરાડી દે છે. એથી જ

પશ્ચિમના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારતા પહેલાં આપણે વિચારવું જોઈએ કે પશ્ચિમનું સંસ્કારખીણું આપણને ફાવશે કે આપણે તેની આકૃતિમાં કંઈ ફેરફાર કરવો પડશે. સંભવિત છે કે આપણા સંસ્કારખીબામાંનું એકાદ વધારે અનુકૂળ હોય અને તે આપણે જ કદાચ પશ્ચિમને આપવા સરખું હોય. જેમ આપણે સર્વજ્ઞ નથી તેમ પશ્ચિમ પણ સર્વજ્ઞ નથી—જો કે આપણો જ્ઞાનઝરો હમણાં તો પશ્ચિમથી જ વહી આવે છે. છતાં જેમ આપણે સર્વશક્ત નથી તેમ પશ્ચિમ પણ સર્વશક્ત નથી. પછી ભલે પશ્ચિમ આજ આપણા ઉપર રાજકીય અને આર્થિક સત્તાનાં બંધનો વીંટાળતું હોય. આજ આપણે એટલું તો સમજતા થયા જ છીએ કે કોટપાટલૂન પહેરેલો હિટલર કે ચેમ્બરલેન એકલો જ સુધરેલો મનુષ્ય નથી. હિંદનો અર્ધ નગ્ન ફકીર પણ પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિને પૂરતી રીતે ઝીલે અને ઝીલાવે એટલો સંસ્કારી તો છે જ.

મૂડી તથા મજૂરીની તુલના

સહકાર્ય એ પશ્ચિમનો ફાલ. મૂડી અને મજૂરીનાં વેરઝેર આછા આછાં તો ય જૂના કાળનાં છે. અર્થશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોની ઘટમાળમાં આપણે ઊંડા ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી મૂડી અને મજૂરીનું મહત્ત્વ વિચારીએ. જગત સમગ્રની મૂડીનો અહીં ઢગલો કરીએ. સામે માત્ર એક જ મજૂર—સકળ શ્રમજીવીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે—આપણે ઊભો રાખીએ. ચોવીસ કલાક સુધી આપણે અહીં સતત બેસીએ. ધનભંડારને અને શ્રમભંડારને જોઈએ, તપાસીએ, તોળીએ, આંકીએ અને તેમનાં મહત્ત્વ ઠરાવીએ. અલબત્ત, આપણે એવા મૂર્ખ નથી કે મજૂરના લાભમાં ચુકાદો આપીએ. ચોવીસ કલાકે આપણે નિર્ણય આપ્યો કે આ ધનભંડાર આગળ બેસા શ્રમજીવીના ખોખાની તુલના થઈ શકે જ નહિ. મૂડી પાસે મજૂરનો હિસાબ નથી.

પરંતુ આપણે બધા ય ઉપવાસથી ટેવાયલા ન હોવાથી ચોવીસ કલાકે આપણને ભૂખ તરસ લાગે એ સહજ છે. આપણે ચુકાદો આપનાર મોટા માણસો છીએ. મોટા—બુદ્ધિજન્ય કાર્ય કરનારાઓનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેમનાથી શ્રમ થઇ શકે નહિ. એટલે આપણે હુકમ કરવાનો રહ્યો ધનની તુલનામા નાપસંદ કરેલા શ્રમજીવી ખોખાને આપણે આજ્ઞા કરીએ છીએ:

'ઘડો ભરીને પાણી લાવ.'

મજૂર સાભળતો નથી. આપણે તેને ધમકાવીએ છીએ, એટલે એ જવાબમાં ધનના ઢગલા તરફ ગર્વભરી આંગળી કરે છે. ધનનો ઢગલો કાંઈ ખસીને પાણી લાવે એમ બનતું નથી. આપણે તેને ધમકાવીએ છીએ :

'તુ નહિ લાવે તો અમે તરસે મરવાના નથી. તું નહિ તો તારો ભાઇ, કોઇ બીજો.'

મજૂર કહે છે :—

'માફ કરો. હું શ્રમજીવીઓનો પ્રતિનિધિ છું. મારી આજ્ઞા વગર કોઇ મજૂર પાણી લાવી શકશે નહિ.'

'અરે ન શું લાવે. આ ઢગલામાથી ખોબો આપ્યો કે ઘડા ઉપર ઘડા. પાણીની ખોટ શી?' આપણે તેના ગર્વને હસી કાઢી કહીએ છીએ.

મજૂર પ્રતિનિધિ આપણને જણાવે છે : 'એ આપે નવું તત્ત્વ દાખલ કર્યું. આજ સુધી મજૂરો વેચાયા છે. આજ તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે કે ધનથી વેચાવુ નહિ.'

ત્યારે આપણે પાણી કેવી રીતે પીવું? મજૂર કહે છે કે ધનને આજ્ઞા કરો ધન આપણી આજ્ઞા માનતું નથી. તે ખસી શકતું

નથી અને તેનાથી પાણી લાવી શકાતું નથી. આપણે જાતે પાણી લાવીએ તો મજૂરના ટોળામાં ભળી જઇએ છીએ. આ ક્ષણે આપણને સમજાય એમ છે કે ધન કરતાં શ્રમ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ ધનિક નહિ પણ શ્રમજીવી ઉત્પાદનનું કાર્ય કરે છે. શ્રમ ધનને ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રમના અદલાબદલી તરીકે સ્વીકારેલું ચલણ શ્રમનું જ માલિક બની જાય એ સ્થિતિપરીવર્તન અકુદરતી છે. મજૂરને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં લાગતી મૂર્ખાઇ હવે આપણને ડહાપણ લાગે છે.

મૂડીવાદનું પરિણામ

પશ્ચિમમા યન્ત્રસર્જન થયું અને તેની સહાય વડે મૂડીવાદ અણુ-ઘટતી મોટાઇ મેળવી શ્રમજીવીને ગુલામીમાં નાખતો ચાલ્યો. સામે જબરદસ્ત પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો. યન્ત્રે મૂડીમાં ન ધારેલું બળ અર્પણ કર્યું; મૂડીમાથી વ્યાજ, ભાડું અને નફાના પાતાળકૂવા ફૂટી નીકળ્યા. મૂડી એક પતિવ્રતા સતીની માફક વ્યકિતની સોડમા જ ભરાતી ચાલી. રણવાસપ્રિય રાજા – બાદશાહની માફક મૂડીવાદીઓએ જેટલી લક્ષ્મી આવી તેટલી ભેગી કરી, અને એ જગતમાતા સમસ્ત માનવજાતનું પોષણ કરવું મૂકી વ્યક્તિની ભોગ્ય બનતી ચાલી. સુખનાં સાધનો અનેકગુણ વધ્યા, પણ સુખ ઘટ્યું, કારણ ધનની અને ધનિકોની શક્તિ વિસ્તૃત, સ્વાર્થી, અને કાતીલ બનતી જતી હતી. એક પાસ ધનનો–સાધનનો–સુખનો ઢગલો ઊભો થવા માંડ્યો; બીજી પાસ ભૂખમરો, અનારોગ્ય, વિષાદ અને નિરાશાની ભયાનક ખો ઉઘડવા માંડી. વિચારકો, સુધારકો, જનહિતવાદીઓ – Humanitarians ચમકી ગયા. માનવહૃદય, માનવમગજ અને સમાજનાં અન્વેષણ શરૂ થયાં, અને યંત્ર સામે નહિ પણ યંત્રવાદ સામે-મૂડી સામે નહિ પણ મૂડીવ્યવસ્થા સામે જબરદસ્ત પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો : જેનું એક પરિણામ સમાજવાદ અને બીજુ પરિણામ તે સહકાર્ય. આમ

સહકાર્યને એક પાસ મૂડીવાદ સાથે સગપણ છે, કારણ મૂડીવાદને જીવતો રાખી તેના અનર્થોને હળવા કરવાનું સહકાર્યનુ ધ્યેય છે. બીજી પાસ તે સમાજવાદ સાથે બીતુબીતું સગપણ ધરાવે છે. ખાનગી મિલકતનો મોટો ભાગ સુરક્ષિત રહેવા દઈ મિલકતના અલ્પાશને બહુ જ મર્યાદિત સામાજિક સ્વરૂપ આપવાનો એ આર્થિક અખતરો છે. જો કે અનિયમિત શાખ–Unlimited liabilityના સિદ્ધાન્તમા સમાજવાદનો નાનકડો ટુકડો દાખલ થવા જાય છે જ. એમા આર્થિક પર્વતો આધાતભર્યો ધ્રુચ્છવામા નથી આવતો. પરતુ ચાલુ પરિસ્થિતિને સુધારવાનો જ પ્રયત્ન છે. તેને રાજસત્તાનો લોભ નથી, રાજસત્તા મેળવી આખી સામાજિક ઘટનાને ઊથલપાથલ કરવાની તેને જરૂર લાગતી નથી. એક પાસથી તે વાણિજ્ય બનવા મથે છે, અને બીજી પાસથી તે સેવાધર્મ બનવાના અભિલાષ સેવે છે. તેને વાણિજ્ય પ્રામાણિક બનાવવું છે, ઉચ્ચ કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહાર સાધવા છે. નફાની ખેચાખેંચીમા તેને ઘણુ પડવુ નથી, પરતુ નફામા સહકારીઓને સરખો લાભ મળે એવી યોજના કરવી છે અઢળક ધન મેળવનારી વ્યક્તિઓ અગર વર્ગોને સહકારની દરકાર ન જ હોય. પરતુ નબળી આર્થિક સ્થિતિને ટાળવા સંગઠન કરવુ, વચગાળાના દલાલો અને આરકતિયાઓ ઉત્પાદકોના કરતા પણ વધારે લાભ ખેંચી જાય એવા સંભવો ઓછા કરવા, અને મૂડીધારીઓ ઉત્પાદકોને ચેચી ખાય એવા એ ઉત્પાદકો કમજોર ન રહે એમ કરવાનો સહકાર્યનો ઉદ્દેશ છે મૂડીવાદીઓ મજૂરીને ભાડે રાખે છે. સહકાર્યની એવી આકાક્ષા છે કે મજૂરી મૂડીને ભાડે રાખે.

સહકારનો વિજય

ઉદાર ભાવનાવાળા મૂડીવાદીઓએ પણ સહકાર્યના સિદ્ધાતો ખીલવવામા સહાય કરી છે, એ ભૂલવા સરખુ નથી પશ્ચિમમા મોટા સ્ટોર્સ, કારખાના, ધંધા, ખેતી, ગોપાલન એ બધું

સહકાર્યના સિદ્ધાંત વડે અમુક અંશે શકય બન્યું છે. આજ પણ ઇટાલીમા ફાશીઝમ અને રશિયામાં બોલ્શેવિઝમ સહકારી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે એમાં સહકાર્યના સિદ્ધાંતોનો વિજય ન ગણીએ તો પણ તેના ઉપયોગની શકયતાનું દર્શન આપણને થાય છે.

અંગ્રેજોના સ્પર્શનું પરિણામ.

આ સહકાર્ય–પારિભાષિક અર્થમાં વપરાતો સહકાર્ય–પશ્ચિમની પ્રજા અને પશ્ચિમના સિદ્ધાંતોની માફક વહાણે ચઢી આપણા હિન્દમાં આવ્યો. યંત્રે જેમ મધ્યકાળના યુરોપને ફેરવી નાખ્યું, તેમ યંત્રોથી પણ વધારે બળીઆ અંગ્રેજોએ હિન્દને પણ અજબ પરિવર્તન કરાવ્યું રાજનીતિના પ્રશ્નને આપણે અડકીશું નહિ; રાજનીતિના સીધા આર્થિક પરિણામનો આપણે વિચાર કરીશું નહિ. છતાં અગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહીને પણ આપણે એટલું તો જોઇ અને કહી શકીશું કે પશ્ચિમનો રંગબેરંગી માલ આપણે ત્યાં આવ્યો, અને આપણા ગ્રામઉદ્યોગો નષ્ટ થયા, યંત્રે સોંઘવારી દેખાડી અને આપણા લાખો હિંદવાસીઓ ધંધા વગરના થયા; ભણેલાઓએ ગામડાં છોડયાં અને ગામડામાં વાપરવાની બુદ્ધિ કારકૂની અને સાહેબગીરીમાં તેમણે વાપરવી શરૂ કરી; ખેતી નિષ્ણાતોના હાથમાં રહી શકી નહિ; જમીનના એક પાસ ટુકડા થતા ચાલ્યા, એટલે જમીનમાં થતી મહેનત નિરર્થક નીવડી; બીજી પાસથી શાહુકારો, ખટપટીઆઓ અને જમીનદારોએ મળી મોટી જમીન ખેડૂતો પાસેથી એક અગર બીજે માર્ગે લઇ લીધી અને જમીનને મહેનતનું નહિ–ઉત્પાદનનું નહિ–પણ નફાનું સાધન બનાવ્યું. જમીનમહેસૂલની નાણાના રૂપમાં ચોકસાઇ થઈ, એટલે રૂપિયાનું બળ વધ્યું. મૂડીદારો ખાતેદાર બનતા ગયા, અને જમીનને ફળદ્રુપ બનાવતો ખેડૂત મજૂર બની ગયો. જગતવ્યાપારના હેલકારા હિંદને પણ વાગ્યા અને આર્થિક ચઢતીપડતીમાં હિંદ જગતનો એક ભાગ–લાભદાયક ભાગ બની ગયું.

નિયમ, ન્યાય અને શાસનની નવીન સ્થાપનાને લઇ જૂની ગ્રામ-સંસ્થાઓના વક્કર ઘટી ગયા, અને ગામડું—એટલે ખરૂં હિંદ-નિસ્તેજ, નિર્માલ્ય, નિરુદ્યમી, નિરુત્સાહી અને નિરાશ બની ગયું.

હિંદમાં સહકાર

સને ૧૮૫૭નો બળવો શમ્યાને વીસ વર્ષ પણ થયાં નહિ એટલામાં સને ૧૮૭૫માં ખેડૂતોનું એક નાનું—પણ ચોંકાવનારું છમકલું પૂના અને અહમદનગરમાં થયું. સને ૧૮૭૯માં ડેક્કન એગ્રીકલચરલ રીલીફ એક્ટ પસાર થયો. સને ૧૮૮૨-૮૩માં હિંદના હિતસ્વી સર વિલિયમ વેડરબર્ન તથા શ્રી. મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેએ મળી ખેડૂતો માટે એક રાજ્ય તરફની પેઢી ખોલવાની યોજના ઘડી. પણ તેને મંજૂરી ન મળી. ખેતી તથા જમીનની સુધારણા માટે તગાવી આપવાના નિયમો ઘડાયા. અને ૧૮૯૨મા પશ્ચિમની ઢબની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાના વિચારો અમલદાર મંડળમાં ઘુમવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૧માં સહકાર્યની સ્થાપનાનો વિચાર કરવા માટે સમિતિ નીમાઇ, અને સને ૧૯૦૪માં સહકારી મંડળીઓ વિષે હિંદની સરકારે કાયદો ઘડ્યો. ત્યારથી આખા હિંદમાં અને દેશી રાજ્યોમાં—ખાસ કરી વડોદરા જેવા પ્રગતિમાન ગણાતાં રાજ્યોમા – સહકારી સંસ્થાઓની સ્થાપના શરૂ થઇ અને સહકાર્યના સિદ્ધાંતે જોર પકડયું. સહકાર્યના નિયમો અને કાયદાઓમાં પ્રાંત પ્રાંતની પરિસ્થિતિ અનુસાર સુધારા વધારા અને ફેરફાર થયે જાય છે, અને સખ્યાબંધ મંડળીઓ સ્થપાયે જાય છે. ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના સરકારના પ્રયત્નોમાંથી સહકાર્યની ચળવળનો જન્મ આમ થયો, અને આ યોજનાની ઉમર પણ આજ પાંતરીસ વર્ષની થઇ ચૂકી છે.

સહકારનો વિકાસ

આ હિલચાલની શરૂઆત ખેડૂત અને ખેતીને અનુલક્ષીને કરવામાં આવી હતી, અને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં કૃષિકારોને ધીરાણો કરવાનું કાર્ય જ

તેનું ધ્યેય બની ગયું હતું. શાહુકારો ખેડૂતોને ફોલી ખાય છે એવી માન્યતા ઉપર બધો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે સહુના ધ્યાન ઉપર આવતું ગયું કે એકલા શાહુકારો જ નહિ પરંતુ આખી જનતા ખેડૂતને ફોલી ખાય છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવી રીતે થવા લાગ્યો. ઉત્પાદન, વહેંચણી અને ભોક્તૃત્વ Production, Distribution and Consumption–એમા શ્રમફળની વહેંચણી થઇ શકે એનો ખ્યાલ આવતા એ દરેક ભૂમિકાને સહકાર્યના સિદ્ધાંત અનુસાર ખીલવી શકાય એવી ભાવના જાગૃત થઇ; ખેડૂતનુ અજ્ઞાન અને ખેડૂતના જૂનવાણી સસ્કાર સહકાર્યના સિદ્ધાતનો અમલ કરવામા વિઘ્નરૂપ છે એમ લાગ્યુ, અને સહકાર્યે માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ મટી, સામાજિક–નૈતિક ઉન્નતિના કાર્યક્રમમાં પ્રવેશ કરવા માડ્યો. એમા કરકસરની ટેવ પાડવી જોઇએ, પ્રમાણિકપણુ કેળવવું જોઇએ, મોટાઇનો ઘમંડ છોડવો જોઇએ, અંગત મત અને અગત લાભ મડળીને ખાતર જતા કરવા જોઇએ, પરસ્પર મળી ધધો કરવાથી સઘબળ કેળવી લાભ મેળવવા જોઇએ–અને સઘબળથી પોતાનુ હિત સારામાં સારી રીતે જાળવી શકાય છે એમ સમજવુ જોઇએ, રીતરિવાજના ગુલામ ન બનવું જોઇએ, ખોટા વહેમ દૂર કરવા જોઇએ અને દેખાદેખી ખર્ચ કરવાની આદતમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવવી જોઇએ, એવા એવા વ્યવહારુ છતા નૈતિક કે સુધારક વિચારોએ સહકાર્યમા પ્રવેશ કર્યો

આમ માત્ર ધીરાણથી આગળ વધી સહકાર્યની પ્રવૃત્તિએ વ્યાપારનાં અંગઉપાંગ સ્વીકાર્યાં અને વહીવટનુ એક વિશાળ તંત્ર ઊભુ કર્યું. મંડળીઓને સંયુક્ત કરતા સઘો અને ધીરાણ કરતી શરાફી પેઢીઓ સ્થાપન કરવામાં આવી. ધીરાણ ઉપરાત ખેતી-સુધારણા, પાકનું વેચાણ, યંત્ર બળની ખેતી વગેરે સહકાર્યમા સમાયાં,

અને કપાસ જેવા Commercial crops–નાણાં આપતા પાકની મંડળીઓએ વ્યાપારી જીનીંગ ફેક્ટરીઓનો સામનો કરી ભાવ મુકરર કરવાની ફરજ પાડી, એટલુ જ નહિ પણ જીનીંગ ફેક્ટરીઓ ઉઘાડવાની શક્તિ મેળવી.

નગર સહકાર્ય

વળી સહકાર્યનો લાભ ખેડૂતને અગર ગામડાંને જ મળી શકે એવો ખ્યાલ બદલાઇ ગયો, અને શહેરો તથા કસ્બાના વ્યવહારમાં પણ સહકાર્યનો ઉપયોગ થઇ શકે એમ સ્પષ્ટ થયું. ઉત્પાદન, વહેંચણી અને ભોક્તૃત્વના નાના મોટા પ્રકારમાં સહકાર્યનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકાવા માંડ્યો. દૂધ પૂરું પાડનારી મંડળીઓ, શિક્ષકોની મંડળીઓ, જ્ઞાતિની મંડળીઓ, જમીન એક જથે કરનારી મંડળીઓ, સ્ટોર્સ, વખારો, વિમા મંડળીઓ, શાળા વગેરે સંસ્થાઓ સહકાર્ય ઉપર અવલંબન રાખીને રચવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ ઘરની સગવડ થાય એ અર્થે ઘર બાંધનારી સહકારી મંડળીઓ પણ શહેરોમાં સ્થપાયે જાય છે.

પ્રકારો

આમ સહકાર્યનું ક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તૃત બન્યું છે. સહકાર્યના પ્રકારો ચોકસાઇ પામતા ચાલ્યા છે. શરાફી અને બિન–શરાફી, ગ્રામ્ય સહકાર અને નગર સહકાર, ખેતી અને બિન–ખેતી સહકાર, ઉત્પાદન માટે અને ભોક્તૃત્વ માટે સહકાર : આવા આવા વિભાગો નીચે સહકાર્યનું વર્ગીકરણ કરવાની જરૂર ઊભી થઇ. હજારો મંડળીઓ, લાખો સભાસદો અને કરોડોની મૂડી સહકાર્યના નિયંત્રણ તળે મૂકાઇ ગઈ છે. તેની સેવામાં માસિકો પણ મૂકાય છે, અનેક પુસ્તકો સહકાર્ય વિષે લખાય છે, સભાઓ ભરાય છે, અને યોજનાઓ વિચારાય છે.

સહકાર્યને સરકારનો ભારે ટેકો છે. એને પ્રથમથી જ સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે – કાયદાઓ ઘડીને અને સરકારી અમલદારો નીમીને. પ્રજાએ

સહકાર્યને ટેકો

તેને પૂરતો ટેકો નહિ આપ્યો હોય એમ આપણે કદાચ કબૂલ કરીએ. છતાં પ્રજાએ તેનો સામનો તો કર્યો જ નથી. ઊલટું જેમ બને તેમ તેનો સ્વીકાર કરવાની સામાન્ય વૃત્તિ હરવખત બતાવ્યા કરી છે. મિ. યુએન્ક, સર લલ્લુભાઇ, સદ્‌ગત જી. કે. દેવધર, પ્રિન્સિપાલ કાઝી, દિ. બ. ગાંધી, દિ. બ. મલજી, રા. બ. ગોવિંદભાઈ, શ્રી. મણીલાલ નાણાવટી, ગતાયુ સર વિઠ્ઠલદાસ, અને શ્રી. બી. એફ. માદન જેવા કાર્યકરોના નામ એ ક્ષેત્રમાં સુદર કામ કરનાર તરીકે વિદ્વાન ગુજરાતમા જાણીતાં છે. વ્યાપાર, નફો, વ્યાજ વગેરેથી આગળ વધી આરોગ્ય મડળો, ગ્રામ મંડળો અને એની એવી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પણ સહકાર્યના કાર્યપ્રદેશમાં આવી ગઇ છે. કોઇ સહકારને business-ધંધો કહે છે, કોઇ સહકારને નીતિ કહે છે, કોઇ સહકારને જીવનવિધાન કહે છે. આમ **વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધારનુ** સૂત્ર ચારે પાસથી સંભળાય છે.

હવે આપણે થોડી અણગમતી વાત કરી લઇએ. આપણી ભૂલ જોવી અને ભૂલ સ્વીકારવી એમા સરવાળે લાભ જ છે. પાતરીસ વર્ષની આપણી

પ્રશ્નો.

આ પ્રવૃત્તિ. વિસ્તારમા તે ઘણી વધી વિચારમા તે ઘણી વધી. પરંતુ જે ઉદ્દેશથી સહકાર્યની સ્થાપના થઇ છે એ ઉદ્દેશ બર આવ્યો છે ખરો? આપણે આપણી જાતને નીચે પ્રમાણે થોડા પ્રશ્નો પૂછીએ :—

૧. મૂડીવાદના અનર્થો વિરુદ્ધની આ ચળવળ. મૂડીવાદના કેટલા અનર્થો સહકાર્યથી દૂર થયા?

૨. ખેડૂત અને એના નફા વચ્ચે શાહુકાર ઘુસી જતો હતો.

એ બદી દૂર કરવા આપણે સહકાર્યની સહાય લીધી શાહુકાર દૂર થયો ? ધીરાણ કરનારી મંડળીઓ નવા શાહુકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શાહુકારની એક નવી પદ્ધતિ તો ઉપજાવતી નથી ?

૩ શાહુકારને આપણે ખૂબ વગોવ્યો, તેને વગોવવા માટે આપણે ઘણી દલીલો શોધી કાઢી. પરંતુ શાહુકારના બધા functions–કર્તવ્યો સહકાર્યથી બજાવી શકાયા છે ? શાહુકાર અને દેણદાર વચ્ચેનો અંગત સંબંધ–intimate touch–શાહુકારને રાક્ષસ તરીકે ચીતરવા છતાં હજી સહકાર્યે મેળવ્યો નથી એમ કોઈ કહે તો એને માટે શો ઉત્તર છે ?

૪ ખેડૂતની ઉન્નત્તિ અર્થે સહકાર ખેડૂતની સહકારદ્વારા કેટલી ઉન્નતિ થઈ એના દૃષ્ટાંતો આપણને મળી શકશે ? પાંતરીસ વર્ષમાં તો ખેડૂતની બૂમ બહુ વધી ગઈ છે

૫ ખેડૂત સહકારદ્વારા કેટલે અંશે દેવામાંથી મુક્ત થયો એના આંકડા આપણને મળી શકશે ?

૬ દેવામાંથી મુક્ત થઈ એણે બીજું દેવું નથી કર્યું એવી જાતની તપાસ આપણે કરીએ છીએ ? કરકસરનો સદ્‌ગુણ આપણે ખેડૂતમાં ખીલવવા માગીએ છીએ સહકાર્યની humours–હાસ્ય કથનીઓ પણ નોંધવા સરખી છે એક સહકારીએ મંડળીના સભ્ય તરીકે મળેલા ફાયદાની ખુશાલીમાં બ્રહ્મભોજન કરાવી દીધાનો દાખલો બહુ જાણીતો છે

૭ સહકાર્ય જગતના કોઈપણ દેશમાં ખરા ગરીબો સુધી પહોંચ્યું નથી એ સહકારીઓ જાણે છે ? મધ્યમ વર્ગ અને ઉપલા વર્ગની આ લાભકારક રમત બની જાય છે એ તો ઉપલક નજરે આપણને જણાઈ આવે છે સમાજવાદીઓ આ પ્રવૃત્તિને માથે આરોપ મૂકે

કે ચૂસણવર્ગ–exploitersને વધારનારાં તત્ત્વો એમાં છે તો તે વિરુદ્ધ આપણે કાંઇ કહેવાનું છે ? હરિજનોની પણ કેટલીક વ્યવસ્થિત મંડળીઓ છે, અને પરીક્ષિતલાલ સરખા આદર્શ સેવકો અને ઠક્કરબાપા સરખા મહાનુભાવો એ મંડળીઓને ટેકો આપી રહ્યા છે એ હું ભૂલતો નથી. છતાં ગરીબોને બિન–ગરીબ બનાવવાની એમાં સગવડ કેટલી રહી છે એ આપણે વિચારવા સરખું છે. ગરીબો સુધી સહકાર પહોંચ્યો નથી એ મત મારો જ નથી. રાવબહાદુર તલમાકી સરખા પીઢ સહકાર–ચાલકનો પણ એ મત છે.

નમૂના તરીકે હું એક housing society–ઘર બાંધનાર મંડળીને અનુલક્ષી ટૂંકા પ્રશ્નો પૂછું – જે પ્રશ્નો બધી યે મંડળીઓ માટે અમૂક અંશે પૂછી શકાય.

૮. આવી મંડળીનો ઉદ્દેશ શહેર અગર ગ્રામમાં જણાતી ઘરની અગવડ, સંકડાશ, અને ગીચપણું દૂર કરવાનો કે મનરંજન માટે કુટીરો બાંધવાનો ? પ્રથમ પ્રશ્નનો જવાબ હામાં આવશે જ. હવે આપણે ઊંડા ઊતરી ઉપલક પ્રશ્નો પૂછીએ. એમાં ઘરની ખરેખર સંકડાશવાળા કેટલાક સભ્યો છે ? જેમને માલિકીનું એકાદ ઘર પણ હોય એવા કેટલા સભ્યો છે ? વધારાના ઘરનો માલિક જૂના અગર નવા ઘરનું ભાડું મેળવે છે કે નહિ ? લખપતિઓને પણ એ મંડળીઓના ઓથા નીચે મહેલો બાંધવાની એમા તક મળે છે કે નહિ ? એ તક મળતી હોય તો સહકાર્ય ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરશે ?

૯. આટઆટલી મંડળીઓ, આટઆટલા સભ્યો, અને આટઆટલાં નાણાં હોવા છતાં સહકારે હિંદના લોહીમાં હજી ફરવા માંડયું નથી. સહકારની જડ જામી નથી. સરકારની માફક સહકાર પણ હજી કેમ પરદેશી લાગ્યા કરે છે ? લોકોને દોષ દેવો મિથ્યા છે. લો અભણ છે, અજ્ઞાન છે, વહેમી છે, નવા વિચારો ઝીલવાની

તેમનામા શક્તિ નથી, તેઓ જડ છે, જીવનરહિત છે, સાહમરહિત છે, અપ્રમાણિક છે, શઠ છે, ખટપટિયા છે, નગર કે ગ્રામાભિમાનથી વ ચિત છે એ બધી ગાળો ખુશીથી આપણે આપણા દેશબધુઓને દઇ શકીએ એ માત્ર ગાળો નથી. એમા સત્ય છે, એ હુ કહેવા લાગીશ પરતુ એક ડગલુ આગળ વધી આપણે વિચારવુ ઘટે કે એ બધુ છે માટે તો હિંદ પરતત્ર છે, પાયમાલ છે, પરાવલબી છે, માટે જ આપણી રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ આપણે શરૂ કરી છે, માટે જ આપણા સરખા વાચાળ અને સમજદાર મનુષ્યોને અજ્ઞાન પ્રજા બોલવા દે છે, અને આગળ પડવા દે છે, દેશ પછાત છે માટે તો પ્રગતિ વાછીએ છીએ પ્રગતિનો ધ્વજ લઇ ધસતી વખતે સાગરની માફક પગની કુરૂપતા વખોડવામા કશો અર્થ નથી આપણા શિંગડા તો સુદર છે જ દલીલોની પટાબાજીમા–બુદ્ધિના ઢગલાઓ ઉછાળવામા તે અવશ્ય કામના છે પરતુ આપણે ઊભા થવુ હોય, ચાલવુ હોય, દોડવુ હોય, કે ધસવુ હોય તો પગને વેગળા મૂકાશે નહિ બુદ્ધિનો ધજારો લઇ ફરતા હિંદના નાનકડા મગજે સમજવુ જોઇએ કે આપણા દેશ–શરીરમા એંશી ટકા જેટલો ભાગ તો પગે રોકયો છે એ પગને ચેતનવાન – પ્રાણવાન બનાવવા હોય તો પગને ગાળો દીધે વળવાનુ નથી ભાવિના ન્યાયાસન સમક્ષ ન્યાય તોળાશે ત્યારે પૂછાશે કે હિંદની બુદ્ધિએ હિંદના હાડપિંજરને કેટલુ જીવત બનાવ્યુ ! તે વખતે બુદ્ધિથી એમ દલીલ નહિ થાય કે મે હાડપિંજરને મન-ભરી ગાળો દીધી છે !

આથી વધારે પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર નથી માત્ર ટીકાના રૂપમા આ પ્રશ્નો પૂછાયા નથી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર લાભમા મળે એવા હોય તો તે જરૂર આપવા, અને એક ઉમદા પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરવામા સહુએ કમર કસવી એના ઉત્તર લાભમા આવે એવા ન હોય તો

તેમ જણાવવામાં આપણે આપણી મર્યાદા અને ખામીઓને જોઇ શકીશું, અને એ ખામીઓ દૂર કરવાના માર્ગ પણ લઇ શકીશું.

સહકારસાધુ કોઇ જાગ્યો નથી

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને વિજય મળતાં વાર લાગે છે. સહકાર જેવી વ્યાપક પ્રવૃત્તિ ત્રીસ પાંતરીસ વર્ષમાં ભારે ચમત્કારો ન કરી બતાવે તેથી જ માત્ર નિરાશ બનવાની જરૂર નથી. અલબત્ત, સરકાર અને પ્રજા બંને જેને આવકારે છે એ દિલચાલ ફળીભૂત ન થાય એ સહજ ચોંકાવનારું તો છે જ. સરકારની આંખ હિંદના ખેડૂત કરતા લેન્કેશાયરના મિલમાલિક તરફ વધારે ઠરે છે એ જગજાહેર બિના છે. પરંતુ સરકારનું ભૂંડું બોલવામાં કશો અર્થ નથી. આપણી–સમસ્ત હિંદવાસીઓની જેવી પાત્રતા તેવી આપણી સરકાર. છતાં સહકારને સરકાર તરફથી સારો ટેકો મળે છે એ આપણે યાદ રાખવુ જોઇએ. સહકારના સેવકો પણ છે, સહકારના હિતરવીઓ પણ છે, સહકારના મુરબ્બીઓ પણ છે, સહકારના શોખિનો પણ છે. સહકારને નથી મળ્યો માત્ર એક સહકારસાધુ ' એકાદ ઘેલો સ્વપ્નદ્રષ્ટા, એકાદ આત્મઆહુતિ આપતો કર્મકાંડી, એકાદ ભસ્મ ચોળેલો અવધૂત, કે એકાદ અર્ધ નગ્ન ફકીર જ્યા સુધી ન જડે ત્યા સુધી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ ઉપર–છલ્લી જ રહે, એમા પ્રાણ ન જ પૂરાય, એમા જીવનપલટાની શકિત ન જ આવે. આપણને એવો સહકારસાધુ જડ્યો છે ?

વ્યવહાર

બીજી એક વાત. સહકાર્ય એ અમુક અંશે–મર્યાદિત રીતે બહુ જ અસરકારક Business method–વાણિજ્ય વહેવાર બની શકે એમ છે. પરતુ એ method–એ પદ્ધતિ આખા જીવનવ્યવહારને વળગવા જાય ત્યારે આપણને શું એમ નથી લાગતુ કે પદ્ધતિ એ સર્વગ્રાહી સિદ્ધાંત ન બની શકે ? સહકાર્ય પોતાને અનુકૂળ પડે ત્યારે વાણિજ્ય બની જાય છે, અને અનુકૂળ પડે ત્યારે નીતિ બની જાય છે. તે ઘડીકમાં ધન-

વાનોને બંગલે બેસે છે અને ઘડીકમાં ઝૂંપડીના ઝાંપા ઠોકે છે. માનવ-જીવનના મૂળભૂત વ્યવહારમાં ભારે ફેરફાર કરવાની તેનામા શકિત નથી એમ આપણે સ્વીકારીએ તો સહકાર્યની હોડી ઓછી ડામાડોળ ન બને ? પદ્ધતિને ધર્મ માનવા મનાવવાની ભૂલ કરી આપણે આપણને પોતાને તો છેતરતા નથી ? આખા જીવનને સ્પર્શતો સહકાર જોઇએ તો સહકારે માત્ર–વાણિજ્ય મટી જવું પડશે.

સહકાર એ જીવનમંત્ર

આ તો technical પારિભાષિક અર્થમાં વપરાતા સહકાર્યની બધી વાત થઈ. બાકી સહકાર એ તો ખુલ્લો જીવનમંત્ર છે, સમાજના પાયામાં જ તે રહેલો છે એ જગત–ધર્મ છે, માનવતાનો એ શાશ્વત સિદ્ધાન્ત છે. એ મદમર વગર ઉદ્ધાર નથી જ. રાજકીય વિષયમા તે આંતર-રાષ્ટ્રિય International ભૂમિકા ઉપર જગતને લાવવા મથે છે, સામાજિક વ્યવહારમા તે મોટા નાનાના ભેદ ટાળી સમત્વની કક્ષા ઉપર જગતને મૂકવા મહેનત કરે છે. નૈતિક–Humanitarian વૃત્તિ દ્વારા તે વિશ્વબંધુત્વ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. મહકારનું પરિણામ સર્વોદ્ધાર. સર્વના ઉદ્ધારમા સર્વનો સ્વાર્થ પણ સમાયલો છે. સહકાર્યની પ્રવૃત્તિ આવા સહકારને સિદ્ધ કરવામા સહાયભૂત થાય એવા સ્વપ્ન પણ સહકાર્યના ચિંતકોએ સેવેલા છે. એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાઓ એવી શુભેચ્છા સહુ સેવે. કારણ સહકાર્યનીટીકા કરવા છતા સહકાર્યમા રહેલી અનેક પ્રકારની શક્તિ જોઇ શકાય છે. આપણા હિંદને સહકારી પદ્ધતિએ અમુક અંશે કામ લીધા વગર ચાલે એમ નથી. પદ્ધતિ તરીકે સહકાર્યને વિશિષ્ટ સ્થાન છે. અને સહકાર પ્રવૃત્તિના અને સર્વોદયના સ્વપ્નમાં બહુ ફેર દેખાતો નથી. આપણા ધ્યેય ઉન્નત હોય, મળતા હોય તો પછી વિગતો માટે ભારે ઝગડા આવશ્યક નથી. એટલે સહકાર્ય પ્રવૃત્તિને સફળતા ઇચ્છતા મને જરા ય સંશય થતો નથી

૧૧

સહકાર

વર્તમાન યોજના

સહકારના ગુણદોષ તરફ આપણે નજર કરી. ગુણદોષ સમજીને સહકારનો આશ્રય લેવામા આવે તો ગ્રામપુનર્ઘટનાની આર્થિક બાજુને બહુ વિકસાવી શકાય એમ છે.

આર્થિક સિદ્ધાંત

સહકાર એક સનાતન આર્થિક સિદ્ધાત છે. એ સિદ્ધાતને આર્થિક જીવનમા ઉપયોગી બનાવતાં તે વર્તમાન યુગની એક શાસ્ત્રીય આર્થિક યોજના બની શકે છે. આર્થિક યોજના બનતા તે એક વ્યાપારી પદ્ધતિ પણ બની જાય છે, અને તેનો ધીરધારમા પણ સારો ઉપ-યોગ થઇ શકે એમ છે.

સહકાર પશ્ચિમમાથી આવ્યો એ ખરુ–પરતુ પશ્ચિમની આવેલી બધી જ વસ્તુઓને ખરાબ કહેવી એનો કશો અર્થ નથી. આપણી ભાવનાને, આપણા સંસ્કારને અને આપણા જીવનને પરતત્ર બનાવતી કોઇ પણ પરદેશી વસ્તુ સારી નહિ. પરતુ જો એ પરદેશી વસ્તુ આપણા સંસ્કારને પુષ્ટ કરે, આપણી ભાવનાઓને વેગ આપે, આપણા જીવનને

શુભ તત્ત્વોનો સ્વીકાર

અનુકૂળ માર્ગે વિકસાવે અને આપણને પરતંત્રતાનુ ભાન ન કરાવતા તે આપણી જ બની જાય, તો તેનો સ્વીકાર કરવામા હરકત હોવી જોઇએ નહિ સહકાર પશ્ચિમથી આવ્યો હોવા છતા આપણે તેને આપણો બનાવી શકીએ અને જો કે સહકારની નિષ્ફળતા જોઇ શકાય એમ છે, તો પણ એ નિષ્ફળતાના કારણો દૂર કરતા સહકાર એક અસરકારક આર્થિક તેમ જ સામાજિક પ્રવૃત્તિ બની શકે તેમ છે

પ્રજામાથી તેનો વિકાસ નથી

સહકાર પરદેશી રાજસત્તાએ હિંદમા દાખલ કર્યો આર્થિક મૂઝવણમા સપડાયલી ગ્રામજનતા પાસે બ્રિટિશ અધિકારીઓએ અને બ્રિટિશ રાજસત્તાએ સહકારને મૂકયો એટલે સહકારની પ્રવૃત્તિ પ્રજાની આતરિક ખિલાવટમાથી નથી થઇ તેથી જ એ પ્રવૃત્તિ હજી સુધી આપણી પોતાની ન લાગતા ઊછીની લાગ્યા કરે છે

પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ

સહકારને પ્રજાના આગેવાનોએ ઠીક ઠીક સાથ આપ્યો છે સહકાર એ રાજકારણથી પર વિષય છે એવુ કહેવાથી સહકારનુ ક્ષેત્ર કઇક અંશે પરદેશી સરકારના અમલદારો અને લોકના નેતાઓને ભેગા મળી કામ કરવાનુ એક ક્ષેત્ર પણ બની શકયુ છે આદર્શ પણ એ જ છે કે સહકાર સરકારની પ્રવૃત્તિ મટી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ બને—જો કે પરાધીન દેશની કોઇપણ પ્રવૃત્તિને રાજકીય સબધથી દૂર કરવાનું કામ લગભગ અશકય છે

ધીરધારનુ ક્ષેત્ર

સહકાર્યની પ્રવૃત્તિ હિંદમા દાખલ થઇ તે પ્રથમ તો ધીરધારના જ ક્ષેત્રમા પરતત્ર રાજ્યની—પરતત્ર દેશની ધીરધાર પણ પરાધીન જ હોય, છતા તેને દાખલ કરવામા જાણીબુઝી ગ્રામજનતાને મુશ્કેલીમા મૂકવાનો સત્તા

ધારીઓનો વિચાર હતો, એવું અનુમાન કરવાને કારણો નથી. એનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ કરકસર, સ્વાશ્રય અને પરસ્પર–સહાયના સિદ્ધાંત ઉપર ગ્રામ–ધીરધારની યોજના કરવાનો જ હતો. મૂડીમા પ્રથમ તો શાખને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું અને દસ માણસો ભેગા થઇ બંધારણ-વાળી મંડળી નોંધાવે એટલે એકબીજાની શાખ ઉપર ખેતી ઉપયોગી કાર્યો અને જરૂરિયાતો માટે સરકારમાંથી નાણા મળે એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી.

પરંતુ સરકારથી શાહુકાર થવાય નહિ, એવી માન્યતાને લીધે મંડળીઓને સહાય આપવા માટે ખેતીવાડી પેઢી અગર શાહુકારી સહકારી પેઢીની રચના ભાગ–ભંડોળથી કરવામા આવી અને તેને સરકારે ઘણો આર્થિક ટેકો આપ્યો. આમ ગામડાની આર્થિક વ્યવસ્થાને સુઘટિત બનાવવા સહકારી સિદ્ધાત ઉપર શરાફી પેઢીઓ પણ ઊભી થઈ.

ધીરધારથી આગળ વિકાસ

ધીમે ધીમે સહકાર્યના સિદ્ધાતનો માત્ર ધીરધારમા જ નહિ પરંતુ જીવનની અનેક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમા પણ સફળતાથી ઉપયોગ થઇ શકે છે એમ દેખાવા લાગ્યુ. દસ માણસો ભેગા થઇ પોતાની શાખ ઉપર એક બીજાની ધીરધાર પ્રવાહી બનાવી શકે તો એ જ રીતે દસ માણસો ભેગા થઇ પોતાનો માલ પણ ઉત્પન્ન કરી શકે. એ જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરેલો માલ દસ માણસો ભેગા થઇને વેચી શકે. એટલું જ નહિ પણ દસ માણસો જરૂરિયાતના સાધનો ભેગા મળી મગાવી શકે સહકાર્યની ભાવના એથી વધારે ખીલે તો એ દસે માણસોને પોતપોતાના વ્યક્તિગત સાધનો જુદા જુદા વસાવવાને બદલે મઝીયારા વસાવવા પણ વિચાર થાય. બે ખેડૂત વચ્ચે એક હળ ચાલી શકતુ હોય અને એકબીજાની સગવડ સાચવી શકાય

એટલી સમજ ખેડૂતોમા ખીલી હોય, તો બે વચ્ચે એક હળ લાવી એક હળનું મિથ્યા ખર્ચ બચાવી શકાય એટલે સહકાર્ય માત્ર ધીરાણ મટી ખરીદી, વેચાણ, અને ઉત્પાદનના વ્યહવારોમા પણ ઉપયોગી થઇ પડ્યુ. દસ માણસો બેગા થાય અને વ્યહવાર કરે તેમા સગઠનનુ બળ આવે છે જે એકલ માણસના કરતા ખરેખર વધારે જ હોય. દસ માણસને સ્થાને પચીસ પચાસ કે સો માણસો વધે તો તેટલુ સગઠનનુ બળ પણ વધારે વધે, ખરીદી અને વેચાણ મોટા પાયા ઉપર થઇ શકે અને વ્યહવાર તથા શાખ પણ વિસ્તૃત બની શકે

નગર સહકાર–Urban cooperation

સહકાર ગ્રામજનતાને જ ઉપયોગી છે, અને તે પણ ધીરાણના જ વ્યહવારમા એવી જૂની માન્યતા બદલાઇ વિકાસ પામી અને જેમ ધીરાણ ઉપરાત અન્ય વ્યવહારમા તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્યતા દેખાઇ તેમ તે ગ્રામવિભાગની બહાર જઇ નગરવિભાગને પણ ઉપયોગી છે એમ સમજાવા લાગ્યુ હવે સહકાર સર્વોપયોગી વ્યહવાર તરીકે ગણાવા લાગ્યો છે

ચારિત્ર્યની જરૂર

આપણી પરાધીનતા, આપણો સ્વાર્થ, આપણી ચારિત્ર્યહીનતા આપણી અકસ્માત આફતો અને આપણી અણઆવડત ગ્રામ તેમ જ નગરસહકારમા અનેક વિટબણાઓ ઊભી કરે છે અને સહકાર્યના પાયા ડગમગી જાય એવી નિષ્ફળતાઓ પણ ઉપજાવે છે એમા સહકાર્ય કરતા આપણી અણસમજ વધારે દોષપાત્ર છે એટલે આપણે તો માત્ર ગ્રામજીવનમા તેનો બહુ સારો ઉપયોગ થઇ શકે એમ છે એટલુ જ અત્રે કહીશુ સહકાર્ય દ્વારા સગઠન થાય છે, ચારિત્ર્ય ખીલે છે, વ્યહવાર વિશુદ્ધ થાય છે, દક્ષતા આવે છે, અને અરસપરસ મદદરૂપ થઇ પડવાની લાગણી પણ આપણામા ખીલી નીકળે છે

ઉદ્દેશ

સહકારી મંડળીઓએ ધીરાણ, ઉત્પાદન, વેચાણ, સંગ્રહ જેવો એક જ ઉદ્દેશ રાખવો કે એ સર્વનો સમાવેશ થાય એમ વધારે ઉદ્દેશ રાખવા એ સંબંધમાં નિષ્ણાતો જુદા જુદા મત સેવે છે. ધીરધાર કરનારી મંડળી એકલું ધીરધારનું કામ કરીને બેસી રહે એના કરતાં ધીરધાર ઉપરાંત જરૂરી વસ્તુઓની ભેગી ખરીદી કરે, ઉપજેલો માલ ભેગા મળી વેચે, અને વધારે જથ્થાની વેચાણખરીદીમાંથી સહજ મળતા લાભને મેળવી લે તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી એવી એક માન્યતા છે. સામો મત એવો છે કે ખરીદી, વેચાણ અને ધીરધાર એ ત્રણે આર્થિક વ્યહવારો એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા માગે છે કે જેમાં જુદા જુદા વ્યવહારની ગૂંચવણ ઊભી કરવી એ બધા જ ઉદ્દેશોને નિષ્ફળ બનાવવા સરખું છે.

સિદ્ધાંતોના ઝઘડાની બહુ જરૂર નથી. વ્યવહાર અતિ વિસ્તૃત થાય ત્યારે જુદા જુદા વ્યવસ્થાચક્રો માગે એ સ્વાભાવિક છે, અને વિકાસની એ ભૂમિકામા વ્યવસ્થાનો ખીચડો ન કરવો એ પણ જરૂરી છે. છતા ગ્રામજીવનના આપણા નાનકડા વ્યહવારોમા એટલી બધી ગૂંચવણ હજી ઊભી થઇ નથી કે જેથી દરેક ઉદ્દેશને માટે જુદી જુદી મડળીઓ કાઢી શકાય. એ વિચારથી માત્ર ધીરધાર કરનારી મંડળીઓમા અન્ય સેવાઓ ઉમેરી શકાય એવી પણ યોજના રાખી શકાય એમ છે. આવી મડળીઓને સાધનમડળી એ નામે હવે ઓળખવામા આવે છે.

વહીવટ

મડળીઓની સખ્યા વધે એટલે તેમના જૂથ પાડી એકાદ સંઘની સાથે જોડી દઇ તેમના સામાન્ય પ્રશ્નો વિચારવા, હિસાબની તપાસણી કરવી, અને સભ્યોની દોરવણી કરવી એ પણ સહકાર્યનો મહત્ત્વનો કોયડો છે.

કેળવણી

વળી આર્થિક ઉન્નતિનો મોટામાં મોટો શત્રુ અજ્ઞાન છે એ માન્યતાને આધારે મંડળીના સભ્યોમાં કેળવણી અને ખાસ કરીને સહકાર્યના સિદ્ધાંતોની કેળવણી આપવી બહુ જ જરૂરી છે એમ કાર્યકર્તાઓ માને છે. તેને અંગે મોટા સંઘ સ્થાપી, માસિકો, પત્રિકાઓ, સામાયિકો કાઢી પ્રદર્શનો અને પરિષદો ભરી સહકાર્યનું જ્ઞાન ફેલાવવું એ પણ આજની સહકારી પદ્ધતિનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ થઇ પડેલું છે. પ્રજા સહકાર્યના ધોરણે કાર્યો કરે, અને રાજ્ય દેખરેખ અને દોરવણી રાખે એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારાઇ ચૂક્યો છે.

મૂડીવાદ ઉપર અંકુશ

આમ સહકાર્ય એક વિસ્તૃત આર્થિક ઘટના બનવાની અભિલાષા સેવે છે. એ અભિલાષા હજી સંપૂર્ણ ફળીભૂત થઇ નથી. છતાં તેમાં અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે, અને ગ્રામોન્નતિમાં ધીરધાર ઉપરાંત વેચાણ, ખરીદી અને ઉત્પાદનનાં કાર્યોમાં પણ પ્રબળ વેગ આપી શકે એમ છે એ જાણી લેવાની ખૂબ જરૂર છે.

એના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પ્રચલિત બન્યા છે અને એનો કાર્યક્રમ નિયમબદ્ધ ઘડાય છે. મંડળીઓની વ્યવસ્થા મતાધિકારના ધોરણે ચાલે, ચર્ચાને તેમાં અવકાશ હોય અને તેના વહીવટમાં નિયમાનુસાર કશી બાહ્ય દખલ ન થાય એવું સ્વતંત્ર બંધારણ પણ તેનું ઘડવામાં આવ્યું છે. Planning under capitalism–મૂડીવાદના ચોકઠામાં વ્યવસ્થિત વ્યવહાર અને નફાખોરીનો વિરોધ યોજવાની સેવા તેણે બજાવી છે. નફાનું નિયંત્રણ કોઇપણ મૂડીવાદી યોજનાએ કર્યું હોય તો તે સહકારે જ. સહકારમાં રહેલાં પ્રજાકીય બંધારણ અને યોજનાબદ્ધ આર્થિક વ્યવહારનાં તત્ત્વો તેને વિશિષ્ટતા અર્પે છે, એટલું જ નહિ પણ મૂડીવાદ સિવાયના સમાજ, સામ્ય કે અન્ય વાદમાં પણ તેનો બહુ સારો ઉપયોગ થઇ શકે એમ છે એ તો નોંધ્યા વગર ચાલે એમ નથી.

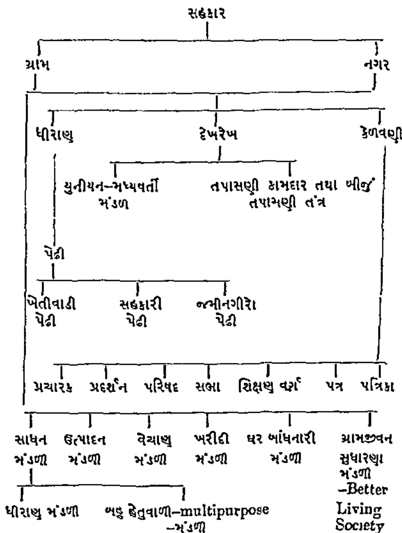
સહકારના વ્યવહારનો ન્યાય પણ વિશિષ્ટ રીતે કરવામાં આવે છે. સમાધાનનું તત્ત્વ સદા સ્વીકારાય છે અને ખર્ચાળ ન્યાય પદ્ધતિને બદલે જૂજ ખર્ચે સહકારી ખાતા મારફત ન્યાય મળે એવી પણ યોજના રાખવામાં આવી છે.

વિશિષ્ટ સમાજ-રચના

મંડળીઓની વ્યવસ્થા સર્વદા સંતોષકારક હોતી નથી. ધધાનું શિક્ષણ એ કપરો વિષય બને છે. અને અનેક કારણોને લઈને મંડળીઓ કાં તો પુષ્ટ અને બળવાન રહેતી નથી, તેમાં મંદતા પ્રવેશે છે અને ઘણી વાર ગાઢ નિદ્રામાં પડી એ મંડળીઓ અસ્તિત્વને લાયક પણ રહેતી નથી.

મંદતાને વેગ આપી શકાય. પરંતુ જીર્ણોદ્ધાર માટે અશક્ય બનેલી મંડળીઓને બંધ કરવાથી જ લાભ થાય છે એટલે એ મંડળીઓને ફડચામાં લઈ જઈ તેમના સભ્યોના અને મંડળીઓના દેવા લહેણાનો નિકાલ કરવાની પણ ઇલાયદા વ્યવસ્થા રાખવામા આવે છે. એટલે આખો સહકાર દ્વારા થતો વ્યવહાર સારી અને ખરાબ સ્થિતિમાં પણ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા અને વિશિષ્ટ વહીવટ માગી લે છે, અને આમ સર્વ વાતે એક વિશિષ્ટ સમાજરચનાના તત્ત્વો ઘડતો હોય એમ લાગે છે ખેડૂતનું અજ્ઞાન અગર તેની રહેણી તેની આર્થિક ઉન્નતિમાં આડે ન આવે એ ઉદ્દેશથી નિયંત્રિત ધીરાણ–Controlled creditની પણ એક વ્યવસ્થા પ્રચારમા આવતી જાય છે.

સહકારની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનુ આ સ્થળ નથી વળી નગર-સહકાર (Urban co-operation) નો પ્રશ્ન પણ આ સ્થળે ચર્ચવાની જરૂર નથી. સામાન્ય સમજ અર્થે સહકારના જુદાં જુદા અંગોનું કરેલું વિવેચન નીચેના કોષ્ટકથી સમજાઈ જશે. નગર-સહકારના પણ ગ્રામસહકાર સરખા જ વિભાગો પડી શકે એમ છે. અને તેમાં પણ ધીરાણ, દેખરેખ, અને કેળવણીના તત્ત્વો જરૂરી છે.

સહકાર
ગ્રામ
નગર
ધીરાણુ
દેખરેખ
કેળવણી
યુનીયન–મધ્યવર્તી મંડળ
તપાસણી કામદાર તથા બીજું તપાસણી તંત્ર
પેઢી
ખેતીવાડી પેઢી
સહકારી પેઢી
જમીનગીરો પેઢી
પ્રચારક
પ્રદર્શન
પરિષદ
સભા
શિક્ષણ વર્ગ
પત્ર
પત્રિકા
સાધન મંડળી
ઉત્પાદન મંડળી
વેચાણ મંડળી
ખરીદી મંડળી
ઘર બાંધનારી મંડળી
ગ્રામજીવન સુધારણા મંડળી –Better Living Society
ધીરાણુ મંડળી
બહુ હેતુવાળી–multipurpose –મંડળી

૧૨

ગ્રામઉદ્યોગ

બે મત

ગ્રામઉદ્યોગ વિષે આજકાલ બે પ્રકારની વિચારસરણી જોવામાં આવે છે. ગ્રામઉદ્યોગો જેવી કોઇ વસ્તુ હાલ છે જ નહિ અને જે કાંઇ છે તે મૃતપ્રાય હોવાથી તેને સજીવન કરવાની જરૂર નથી. દેશની સમગ્ર વિશાળ ઔદ્યોગિક ખીલવણીમાં ગ્રામ-ઉદ્યોગો જરૂર હશે એટલા આપોઆપ ખીલી નીકળશે. ન ખીલી નીકળે તો તેમાં હરકત નથી. મરવાને આળસે જીવતા ઉદ્યોગો ભલે મરે – તેમને જીવાડવાની જરૂર નથી. આવી એક પ્રકારની માન્યતા છે. જેને હાલ સામાજવાદી વિચારકોએ પણ મંત્રવાદી મૂડીધારીઓ સાથે ટેકો આપેલો છે.

ગ્રામઉદ્યોગ વિષે બે પ્રકારની વિચારસરણી

બીજો પક્ષ એમ માને છે કે ગામડાંના ઉદ્યોગોને ટેકો આપવાથી તેઓ સજીવન થઇ શકશે અને ગ્રામજીવનની આર્થિક પુનર્ઘટનામાં એ ઉદ્યોગો બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન લઇ શકશે. ગાંધીજી અને હિંદી સરકાર બન્ને બહુ વિચિત્ર રીતે આ પ્રશ્નમાં એકમત ધરાવે છે.

મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોમા પરવશતા

મોટા પાયા ઉપર રાષ્ટ્રઉદ્યોગો રચવામા આવે અને ગામડાના નાના ઉદ્યોગો નિરર્થક બની જાય એવી સ્થિતિ ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો પણ જ્યા સુધી હિંદી સરકારે હિંદી રાષ્ટ્રિયતાને પોતાની કરી નથી અગર સમાજવાદીઓ પ્રચારની ભૂમિકામાથી કાર્યની ભૂમિકા ઉપર હજી આવ્યા નથી ત્યા સુધી આપણે બીજા મતને સ્વીકાર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી યાત્રિક બળવાળા મોટા રાષ્ટ્રિય કારખાના ગામડાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે એ જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય છે પરતુ હિદુસ્તાનની ઔદ્યોગિક પરવશતા અને અવ્યવસ્થા જે રાજકીય પરતત્રતાનો પડઘો છે, તે આપણને શીખવે છે કે ગામડાની જરૂરિયાતો ઉપર જ આપણે લક્ષ આપી શકીએ એમ છે બીજી રીતે હિદુસ્તાનના હાથ બધાએલા છે આપણે હાથે કરી લઇએ એટલા જ ધધામા આપણે સ્વતત્ર છીએ

ગ્રામઉદ્યોગ એ આજનો પ્રશ્ન

ગ્રામઉદ્યોગો આપણી ગામડાની મિનકત અગર મૂડીમા ધ્યાન ખેચવા જેવો વધારો નહિ કરી શકે આતરરાષ્ટ્રિય દષ્ટિએ વિચાર કરનારા મહાવિચારકોને ગામડુ અને ગામડાના ઉદ્યોગો ક્ષુલ્લક, નજીવા અને લુપ્ત થાય તો આસુના ટીપાને યોગ્ય ન લાગે એ સહજ છે પરતુ ગામડાનો પ્રશ્ન હિદુસ્તાનને માટે તો આજનો થઇ પડ્યો છે આજને માટે તો તે અત્યત મહત્ત્વનો છે આવતી કાલની પ્રજા આતર–રાષ્ટ્રિય સજોગો પલટાતા મહેલોમા રહી શકશે એ સ્વપ્ન આજના તૂટેલી ઝૂપડીઓમાં રહેતા ગામડિયાને બહુ લોભાવી શકે એમ નથી સમાજવાદ અગર સામ્યવાદની આવતી કાલની જાહોજલાલીમા પ્રત્યેક ખેડૂત અને મજૂર ઓછી મજૂરી કરી પેટભર ખોરાક મેળવી સિનેમા, નાટક

અને સંગીતના જલસાઓની મોજ માણી શકશે એ ખ્યાલ હિંદના ગામડિયાને જરૂર ગમે. પરંતુ એ ખ્યાલને માટે તેનો આજનો ભૂખમરો ચાલુ રાખવા ભાગ્યે જ ગામડિઓ તૈયાર થાય. એને આજે જ રોટલો જોઈએ.

તાત્કાલિક અર્થશાસ્ત્ર

એટલે આપણે સ્વીકારી લઈશું કે ગ્રામઉદ્યોગની ખીલવણી એ આજનો જ બહુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. એ ગ્રામઉદ્યોગની ખીલવણી કરવાથી આપણે રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગો અગર મામ્યવાદી ઉદ્યોગવિકાસની ખીલવણીમાં જરા પણ અંતરાય નાખતા નથી. એ કક્ષા જ્યારે આવશે ત્યારે ગ્રામઉદ્યોગ આપોઆપ ખરી પડશે પરંતુ અત્યારની અંધાધૂંધીમય, યોજનારહિત ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિમાં ગામડાંને ઉદ્યોગ વિનાનાં થતાં અટકાવી તેમને અમુક અંશે સ્વાશ્રયી અને અમુક અંશે સ્વાધીન રહેવા દેવા એ જ આજનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે. એથી છિન્નભિન્ન બની જતા ગામડામાં કંઈક યોજના આવશે, નિષ્ફળતાથી ટેવાઈ ગયેલા ગામડિયાઓમાં આત્મવિશ્વાસ જાગ્રત થશે અને વધતી જતી ગરીબીમાં ગામડિયાઓને આછો આછો પણ આર્થિક ટેકો મળશે. ગામડાને નક્કર – જીવતું રાખવું એ આજ નોકરશાહીનો તેમ જ દેશસેવકોનો ધર્મ થઈ પડે છે. આનો કમાનારને દોઢ આનો એ દોઢી ઉપજ લાગે.

બદલાયલી પરિસ્થિતિ

ગ્રામઉદ્યોગનો પ્રશ્ન ઘણો ગૂંચવાઈ ગયેલો છે એ વાત ખરી. પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે એ પ્રશ્ન તદ્દન અશક્ય બની ગયો છે. દેશની પરિસ્થિતિ બદલાય તે સાથે ગામડાની પણ પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે બદલાય છે. અવરજવરનાં સાધનો ઓછાં હતાં ત્યારે ગામડાંમાં ઉપજતો માલ ઘણે અંશે ગામડામાં જ રહેતો અને ગામડાના ઉદ્યોગો

ગ્રામજીવનને પુષ્ટિ આપતા હતા. પરંતુ રેલ્વે, સ્ટીમર અને મોટરે એ સ્થિતિ બહુ બદલી નાખી છે, અને ગામડાંને અનેક સારી માઠી અસરોનું ગ્રાહક બનાવ્યું છે. એટલે આજના ગ્રામઉદ્યોગોએ પણ જૂની ઘરેડમાંથી બહાર નીકળવું પડશે. ગ્રામઉદ્યોગો માટે યાંત્રિક બળની કોઈ વાત કરે, તેલનાં યંત્રોનો ઉપયોગ સૂચવે અગર વીજળી વાપરવા સલાહ આપે તો તેને આજનું ગામડું હસી શકે એમ નથી. સુધરેલી ઢબનું હળ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે અગર બળદગાડાંને ન્યુમેટીક ટાયર-રબરનાં પૈડાં નાખવાનું કહેવામાં આવે તો તે વાતને તિરસ્કારવી એ હવે ફાવે એમ નથી. નવી વાતોથી ગામડું ભલે ચમકે, પરંતુ એ ચમક સાથે ગામડાએ નવી વાતો સમજવાનો અને નવી વાતોનો પરિચય કેળવવાનો સ્વભાવ રાખવો પડશે. નાના ઉદ્યોગો–ગ્રામઉદ્યોગો–ગૃહઉદ્યોગો હજી દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં–ખાસ કરી જાપાનમાં–જીવતા જાગતા છે. એટલે હિંદુસ્તાને પણ તે વાત સમજવી પડશે. હાલના રાજકીય અને આર્થિક સંજોગોનો વિચાર કરતાં કોઈ એમ કહેવાને લલચાય કે હિંદુસ્તાન મોટા ઉદ્યોગો કરતાં નાના ઉદ્યોગો–ગ્રામઉદ્યોગોને સારી રીતે ખીલવવાની ભૂમિકામાં છે તો એ કથન કાઢી નાખવા સરખું નથી.

ગ્રામઉદ્યોગ–તાત્કાલિન આર્થિક કાર્યક્રમ

ગ્રામઉદ્યોગ વિરુદ્ધ એક દલીલ કરવામાં આવે છે: એમ કહેવામાં આવે છે કે ગ્રામઉદ્યોગથી ગામડાની સંપત્તિમાં પૂરતો વધારો થાય એમ નથી. જૂની કહેવત છે કે 'આંગળી ચાટે પેટ ન ભરાય.' ગ્રામઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર એ કહેવતના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આ દલીલ કંઇક અંશે ખરી છે. ગ્રામઉદ્યોગની પુનર્ઘટનાથી ગામડિયાઓ લક્ષાધિપતિ થાય એ બનવું અશક્ય છે. પરંતુ લક્ષાધિપતિ થવાની યોજના હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી

કાંઈ પણ ન કરવું અને ચાલુ ગરીબી વધાર્યા કરવી એમાં વ્યવહાર-શીલતા નથી. આપણી તાત્કાલિક જરૂરિયાત નથી લાખ રૂપિયાની, અને નથી હજાર રૂપિયાની. બારમહિને પચાસથી સાઠ રૂપિયાની સરેરાશ આવકવાળો હિંદવાસી ગ્રામ-ઉદ્યોગ દ્વારા પોતાની આવ-કમાં પાંચ દસ રૂપીઆનો ઉમેરો કરી શકે તો પણ તે ગ્રામઉદ્યોગની સફળતા જ મનાય. આજના ભૂખમરામાં ગામડિયો એ પાંચ દશ રૂપિયામાં કંઇ ને કંઈ વધારે પોષણ મેળવી શકશે. આવતી કાલના લાખો રૂપિયાની અભિલાષામાં આ ક્ષણનો અડધો રોટલો પણ જતો કરીને મરણપથારીએ સૂવું એ વાસ્તવિક નથી. હિંદુસ્તાનના વિચિત્ર સંજોગોમાં મંત્રવાદીઓને અગર સમાજવાદીઓને હાસ્યજનક લાગતા ગ્રામઉદ્યોગો આજને માટે, આવતા દસકાને માટે, આવતી વીશી માટે બહુ અગત્યનો આર્થિક કાર્યક્રમ છે.

ગ્રામઉદ્યોગના પ્રકાર

ગ્રામઉદ્યોગના બે વર્ગ પાડી શકાય. (૧) સંપૂર્ણ પોષણ આપતા ગ્રામઉદ્યોગો (૨) પોષણમાં સહાયરૂપ થઇ પડતા ગ્રામઉદ્યોગો—ગૃહઉદ્યોગો. સંપૂર્ણ પોષણ આપતા ઉદ્યોગોમાં આપણે નીચે પ્રમાણે ધંધા ગણાવી શકીએ :—

(૧) લુહારી કામ : હળ, લોખંડી ઓજારો, પૈડાંની વાટો વગેરેની બનાવટ.

(૨) સુથારી કામ : ગાડા, મજુસ, લાકડાંનાં ઓજારો વગેરેની બનાવટ.

(૩) કુંભાર કામ : નળિયાં, માટીનાં વાસણ, રમકડાં, ઇંટો વગેરેની બનાવટ.

(૪) ચમારી કામ : કોસ, વરત, ગાડાંનાં જોતર વગેરેની બનાવટ.

(૫) વણાટ કામ.

ગ્રામજીવનમાં પરિપૂર્ણતા હતી તે કાળે ઉપરના ધંધા પ્રત્યેક ગામમાં હતા અને જે તે ધંધામાંથી ધંધાદારીને પૂરતું પોષણ મળતું. હવે ગામડાં ઉપરના ઉદ્યોગોને સંપૂર્ણ પોષણ આપતાં અટકી ગયાં છે. અને બદલાતા સંજોગોમાં આવા ધંધાદારીઓ કાંઇ મોટા ગામડાં પસંદ કરી તેમાં એકત્રિત થાય છે. એટલે નાનાં ગામડાંને જરૂર પ્રસંગે મોટાં ગામડાંમાં જતા રહેલા આવા ધંધાદારીઓનો આશ્રય શોધવો પડે છે. પાંચ-દસ નાનાં ગામડાંની વચ્ચે એકાદ મોટું ગામડું બંધાયલું હોવાથી અને ગામડિયા લોકો સાધારણ જવરઅવરથી ટેવાયલા હોવાથી તેમને આવાં કામો કરાવી લેવા માટે બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી.

નવીનતાની જરૂર

આવા કારીગરો હજી પોતાનાં કામ જૂની ઢબ ઉપર જ કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, જૂની ઢબમાં જે મહેનત અને ચોકસાઇ હતી એ મહેનત અને ચોકસાઇ ઓછી કરતા ચાલ્યા છે. થોડી કામચલાઉ Mechanism –યંત્રરચના આવા કારીગરોએ જાણવી જોઇએ. તેમના ઓજારો પણ તેમણે સુધારવા જોઇએ અને નવી ઢબની શક્તિઓ–Powersનો પરિચય સેવવો જોઇએ. સરકાર ધારે તો વરાળ અને વીજળીના બળનો ઉપયોગ પ્રચારમાં લાવી શકે એમ છે–નિદાન ટૂંકા ક્ષેત્રમાં તો તે સંભવિત છે.

ઉદ્યોગોના નાશનું પરિણામ

કમનસીબે યંત્રવાદ એટલો ખર્ચાળ છે કે તેનો નાના પ્રમાણમાં પણ ઉપયોગ કરવો એ અજ્ઞાન ગ્રામવાસીને મુશ્કેલીભર્યું થઇ પડે છે. વણાટકામને તો મિલોએ લગભગ તોડી પાડ્યું છે. શહેરોનાં લોખંડી કે સુતારી કારખાનાએ અનેક કારીગરોને બેકાર બનાવી મૂક્યા છે. એટલે સંપૂર્ણ પોષણ ઉદ્યોગમાંથી મેળવવા

ઇચ્છતા ગ્રામકારીગરોએ નવી આવડત અને નવી સફાઈ શીખવી જ પડશે. નહિ તો ગ્રામકારીગરોનો વર્ગ બહુ ઝડપથી લુપ્ત થઇ જશે. આવા કારીગરોના લુપ્ત થવાથી ગામડાંને અગર દેશને ખરેખર લાભ હોય તો તેમને લુપ્ત થવા દેવામાં ખાસ અડચણ નથી. પરંતુ તેમને લુપ્ત થવા દેવામાં ભય પણ રહેલો છે. બેકાર કારીગરો ગામડાં છોડી રઝળતા બની અંતે કોઇ મૂડીવાદી કારખાનાના મજૂર બની જાય છે, અને એ કારખાના દ્વારા દેખીતી સોંઘવારી નીચે ગામડાંને ભયંકર ગરીબી અને સ્વાશ્રય–હીનતામાં ધકેલી દે છે. આ ગામડાંમાં સંપૂર્ણ પોષણ મેળવી આપતા ઉદ્યોગોની વાત થઇ. વધારે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પોષણમાં સહાયરૂપ થઇ પડે તેવા ઉદ્યોગોના પુનઃઉદ્ધારનો છે.

૧૩

ગ્રામઉદ્યોગ

યંત્રવાદ

ઉદ્યોગોનો ઇતિહાસ

આપણા દેશના ઉદ્યોગોનો ઇતિહાસ પદ્ધતસર લખાયલો નથી. આપણા ઉદ્યોગો સંબંધી પૂરતી શોધખોળ પણ થઇ નથી જ્યારે ત્યારે હિંદુસ્તાન પછાત જ હતો એમ માનીને ચાલવામાં આવે છે પછાત દેશમાં મોટા ઉદ્યોગો, વ્યાપારો અને ઉદ્યોગ તથા વ્યાપારમંડળો ન હોય એવું અનુમાન પણ સહજ કરવામાં આવે. પરંતુ હિંદ એક વખત–લાંબો વખત વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં બહુ જ આગળ પડતો દેશ હતો એવું ઇતિહાસના મળી આવેલા ટુકડાઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ એમ છે. હિંદુસ્તાનનું આકર્ષણ જ તેની સમૃદ્ધિ, કારીગરી અને ઉદ્યોગોને લીધે જ હતું એમ ઇતિહાસ સળંગ ન હોવા છતાં આપણે જાણીએ છીએ

પર્યટનપ્રિય હિંદવાસી

અરબી સમુદ્ર ઓળંગીને હિંદવાસીઓ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને એથી પણ આગળ વેનીસ, રોમ સુધી પહોંચી જતા હિંદી મહાસાગર ઓળંગીને હિંદવાસીઓ મોરીશીઅસ, માડાગાસ્કર, આફ્રિકા, સુમાત્રા, જાવા, બોર્નીઓ, ફીજી, ચીન અને જાપાન જેવા દૂર દૂરના

દેશોમાં પહોંચી ગયા છે એવો ઇતિહાસ તો આજ પણ આપણે વાંચી શકીએ એમ છે. સુમાત્રા, જાવા, બોર્નીઓ, હિંદીચીન, સિઆમ વગેરે દેશોમાં હિંદુ રાજ્યો સૈકાં સુધી હતાં. ઉપરાંત ચીન અને જાપાનમાં ફેલાયલો બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનની પરદેશગમનની પ્રવૃત્તિનો બહુ સચોટ ખ્યાલ આપે છે.

સંસ્કારસંબંધ

નિત્યની અવરજવર વગર એક દેશના સંસ્કાર બીજા દેશમાં જાય નહિ અને કદાચ જાય તો એ સંસ્કાર સ્થિરપ્રાય બની રહે નહિ. આ અવરજવરની શરૂઆત વ્યાપારને અવલંબીને થાય છે; વ્યાપારમાંથી રાજસત્તા અગર રાજસંબંધ બંધાય છે, અને આવા વ્યાપારસંબંધ અને રાજસંબંધને અંગે જ સંસ્કારસંબંધ અને ધર્મસંબંધ બંધાય છે અને ફેલાય છે. ચીન, જાપાન સુધી પહોંચેલા બુદ્ધધર્મ અને જાવા સુમાત્રા સુધી પ્રસરેલા હિંદુ ધર્મની પાછળ વ્યાપાર ઉદ્યોગનો એક ભવ્ય ઇતિહાસ છૂપો પડેલો છે.

વહાણ બનાવટ

આ અવરજવરને શક્ય બનાવતું વહાણવટું હિંદનો બહુ મોટો ઉદ્યોગ હોવો જોઇએ. હિંદના વહાણવટાનો ઇતિહાસ છેક ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના આગમન સુધી પ્રયત્ન કર્યે વાંચી શકાય એમ છે. ફીરંગીઓનાં, અંગ્રેજોનાં અને ખાસ કરીને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનાં અનેક વહાણો સત્તર, અરાર અને ઓગણીસમી સદીમા ગુજરાતને દરિયા કિનારે બંધાતાં હતાં. ટ્રેફાલ્ગરની સુપ્રસિદ્ધ લડાઇમાં નેલ્સને નેપોલીયન વિરૂદ્ધ ઉપયોગમાં લીધેલું 'વિક્ટરી' વહાણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની બનાવટ હતું. વહાણની બનાવટમા પારસીઓનો ઘણો મોટો હાથ હતો એમ ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો ઇતિહાસ આપણને કહે છે. આ વહાણનો ઉદ્યોગ મોટા ઉદ્યોગ તરીકે ગણી શકાય.

મોટા ઉદ્યોગો

કુતુબમિનારની સામે આવેલો એક લોખંડનો અતિ પ્રાચીન સ્તંભ આ દેશના લોખંડના ઉદ્યોગની સાક્ષી આપણને હજી આપી રહ્યો છે લોખંડ ઢાળવાની ક્રિયા છેક હમણાની જ છે અને તે વર્તમાન વિજ્ઞાનની મદદ સિવાય અસ્તિત્વમા ન જ હોઇ શકે એવી માન્યતાને આ પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપીના લેખથી શોભતો લોહસ્તંભ ફટકો મારે છે. આવડો મોટો લોહસ્તંભ સળંગ ઢાળીને બનાવી શકાય એ સ્થિતિ લોખંડના કારખાના, લોખંડ ઢાળવાની શાસ્ત્રીય ક્રિયા અને તેને લગતા ઉદ્યોગોની જ્વલંત સાક્ષી રૂપ છે. ઉપરાંત પત્થરના ભવ્ય અને કારીગરીવાળા દેવાલયો, આરસ, સ્ફટીક તેમ જ બીજા પત્થરોની ખાણો, પત્થર ઘડનાના ધંધા, પત્થરો લઈ જવા લાવવાના ઉચ્ચાલનો અને બાંધકામના અંગના બીજા ઉદ્યોગોનો મોટો સમૂહ સૂચવે છે કે આપણા દેશમા મોટા ઉદ્યોગો ન હતા એમ માનવાની જરૂર નથી. જે દેશે મોટા ઉદ્યોગો ભૂતકાળમા ઓળખ્યા તે ભવિષ્યમા મોટા ઉદ્યોગોને ન જ ઓળખે એવુ માનવાને કારણ નથી.

ગ્રામઉદ્યોગો

એની સાથેસાથે ગ્રામઉદ્યોગો પણ આપણા ગ્રામજીવનને સ્વતંત્ર અને આબાદ બનાવી રહ્યા હતા

યંત્રવાદ

પશ્ચિમમા વરાળની શક્તિ જડી આવી અને તેમાથી યંત્રવાદે જીવન ઉપર હુમલો કર્યો અંગ્રેજોની રાજકીય સત્તાને યંત્રનુ જોર મળ્યુ. આ યંત્રવાદમાથી નીચેના પરિણામો નિપજ્યા :—

(૧) ઝડપી ઉત્પન્ન

(૨) ઘણુ મોટા પ્રમાણમા ઉત્પન્ન

(૩) મજૂરીને ગ્રામપ્રદેશમાંથી ખેંચી લાવી ટૂંકા વસવાટમાં કેન્દ્રિત બનાવતાં કારખાનાંભર્યાં શહેરોની રચના — factory towns.

(૪) કલાને બદલે સિમાનું એકમાર્ગીપણું.

(૫) નાની જરૂરીઆતો માટેનું પરાવલંબન.

(૬) પૈસા વધ્યા પરંતુ પૈસાની કિંમત ઘટી.

(૭) વગર જરૂરની આકર્ષક વસ્તુઓની પુષ્કળ પ્રમાણમાં બનાવટ થવા માંડી અને જરૂરીઆતો વધી પડી — મોટે ભાગે ખોટી જરૂરીઆતો.

(૮) એમાથી દેખાદેખી અને ખર્ચાળપણું વધ્યાં.

(૯) ધન સમાજમાં ફરતું રહેવાને બદલે મર્યાદિત જગાઓમાં — થોડાના જ હાથમાં — એકઠું થવા માંડયું.

(૧૦) ધન સર્વશક્તિવાન બની ગયું. તેનામાં માણસો અને વસ્તુઓ વેચાતી લેવાની ભારે શક્તિ આવી.

(૧૧) યંત્રવાદી દેશોએ બજારની શોધખોળ કરવા માંડી અને માલ ખપાવવા પરદેશો ઉપર રાજસત્તા સ્થાપી તેમને પોતાનાં બજારો બનાવી લૂંટવા માંડયાં. સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ આમ જ કહે છે.

(૧૨) યંત્રવાદમાંથી શાહીવાદ જન્મ્યો. અને તેણે પશ્ચિમના અને ખાસ કરીને પૂર્વના ગ્રામજીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું.

વરાળયંત્રોએ ઉત્પન્ન કરેલી અસર વીજળીએ દૃઢ બનાવી, અને દેશો તથા સંસ્થાનિકો શાહીવાદની પકડમાં વધારે જકડાયા.

હિંદુસ્તાનમાં યંત્રવાદની મુખ્ય અસરો નીચે પ્રમાણે થઇ:—

યંત્રવાદની હિંદ ઉપર અસર

(૧) કાચો માલ ઓછા મૂલનો બન્યો.

(૨) માલ પકવનારા બાજુએ રહ્યા અને વચલા વર્ગના દલાલો —Middle men—ના નફા વધી ગયા.

(૩) જૂનાં બજારો તૂટયાં.

(૪) ગૃહઉદ્યોગો નષ્ટ થયા. કયા ગૃહઉદ્યોગો નષ્ટ થયા તે જોવું હોય તો નીચેના છિન્નભિન્ન બની ગએલા ઉદ્યોગો સહજ નજરે આવશે:—

(ક) પાટણના પટોળાં.
(ખ) રેશમ.
(ગ) કીનખાબ.
(ઘ) મલમલ.
(ઙ) અત્તર અને સુગંધી વસ્તુઓ.
(ચ) દવાઓ, અર્કો અને ભસ્મો.
(છ) પીત્તળ, માટી તથા લાકડાના રમકડાં.

ઉપરના સઘળા ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગો લગભગ નષ્ટ થઇ ગયા છે.

(૫) થોડા મનુષ્યો પાસે ધનના ઢગલા થયા—પરંતુ એ ઢગલા ઉપર પરદેશીઓની સત્તા રહી.

(૬) હિંદના માલની કિંમત પરદેશમાં અંકાવા લાગી. પરદેશમાં પરતંત્ર હિંદની – હિંદના માલની કિંમત શી ?

(૭) દેશ પરાધીન હોવાથી યંત્રવાદનો જે લાભ પશ્ચિમ ઉઠાવી શક્યુ તે લાભ ઉઠાવવાનું હિંદમા ન બની શક્યુ. હિંદના અંગ્રેજ માલિકો હિંદના ઉદ્યોગો ખીલવી હિંદને ઇન્ગ્લેન્ડના ઉદ્યોગ-હરીફ તરીકે શાના તૈયાર કરે ?

(૮) પરિણામે

(ક) ખેતીની દુર્દશા થઇ.

(ખ) ગ્રામજનતાના દેવામા ગજબનો વધારો થયો

(ગ) ચારે પાસ દારિદ્રય ફેલાયુ.

(ઘ) અને હિંદના આખા ગ્રામજીવનમા નિરાશા, નિરુત્સાહ અને નિસ્તેજપણું વ્યાપી ગયા ટૂંકામા ગ્રામ-જીવન જીવવાને પાત્ર રહ્યુ નહિ તેના અનેક આકર્ષક તત્ત્વો ભસ્મિભૂત થયા અને ગ્રામજીવન સ્મશાનવત્ બની ગયુ

૧૪

ગૃહઉદ્યોગનું વર્ગીકરણ

ગૃહઉદ્યોગનું મહત્ત્વ

આ સ્થિતિની ભયંકરતા રાજકર્તાને, વિચારકોને તેમ જ સમાજ સેવકોને સમજાઈ છે હિંદની મોટા ભાગની વસતિ સાત લાખ ગામડામાં વહેંચાયલી છે વસતિના એંશી ટકા જેટલો ભાગ ગ્રામજીવન ગુજારનારો-ખેતી કરનારો હિંદુસ્તાનનુ રાજ્ય, હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તા – ગોરા અને કાળા–તથા હિંદુસ્તાનના ધનિકોનો એના ઉપર આધાર ખેતીનો ધંધો લાભકારક ન રહે, ખેડૂત દેવામા દટાઈ જાય, તેને જીવવામા રસ ન રહે એવી સ્થિતિમા રાજ્યના અને સમાજના પાયા મહુને ડગમગતા દેખાયા અને એકાએક ગ્રામ અને ગ્રામજનતાનુ મહત્ત્વ સમજાયુ.

ગ્રામઉન્નતિ તરફ સહુનું લક્ષ દોરાયુ અને ગૃહઉદ્યોગ તરફ ગ્રામજનતાને પાછી વાળવાની વિચારણા જાગૃત થઈ ગૃહઉદ્યોગ માટે જુદા જુદા પ્રયોગો પણ થવા લાગ્યા અને સરકારે અને લોકસેવકોએ ગૃહઉદ્યોગના અખતરાઓ પણ કરાવવા માડ્યા

ગૃહઉદ્યોગનું મહત્ત્વ નીચેના કારણોને લીધે છે —

(૧) ખેતીનુ ઉત્પન્ન એક કુટુબનુ પોષણ કરી શકે એવુ ન હોય ત્યાં ખેડૂતના ઉત્પન્નમા ગૃહઉદ્યોગ થોડો પણ ઉમેરો કરી શકે એમ જ

(૨) વર્ષમાં નિદાન ચારથી છ માસ ખેડૂતને ઓછી વધતી નવરાશ મળે છે, અને એ નવરાશનો ઉપયોગ તે ઉત્પાદન કાર્યોમાં કરી શકે એ માટે ગૃહઉદ્યોગ જરૂરી છે.

(૩) યંત્રથી વિવિધતા જતી રહે છે; Individuality–વ્યક્તિવલણ–ઘટી જાય છે–સપાટ બની જાય છે; એથી કામનું મમત્વ અને કામની મોજ ઘટી જાય છે; બીબામય એકતાનપણું કામમાં અને જીવનમાં આવી જાય છે. એટલે સૌંદર્યની–વ્યક્તિગત ભાવનાઓની–અંગત રસિકતાની સાધના થતી નથી અને યંત્રવાદ કલાનો દુશ્મન બની જાય છે. યંત્રવાદથી નિયંત્રિત થતી કલા એક હથ્થુ અને નકલી બની જાય છે. ગ્રામજીવનમાં તેમ જ ગ્રામકાર્યોમાં કલાનાં તત્ત્વો–સૌંદર્યનાં તત્ત્વો જાળવી રાખવા માટે પણ ગૃહઉદ્યોગની જરૂર છે.

(૪) હવે વર્ધા–યોજના પછી આખી કેળવણીનું મધ્યબિંદુ કોઇ પણ શકય ઉદ્યોગ કે ગૃહઉદ્યોગ બનવા માડ્યું છે, એટલે ઉદ્યોગરહિત પાંગળી કેળવણીમાંથી ગ્રામજનતાને બચાવી લેવા માટે પણ ગૃહઉદ્યોગની જરૂર છે.

સ્થાનિક સ્થિતિ અનુસાર ગૃહઉદ્યોગોના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડી શકે એમ છે :—

ગૃહઉદ્યોગોના વિભાગ

(અ) પોષણના–ખોરાકના અંગના–ગૃહઉદ્યોગો જેમાં નીચેના ગૃહઉદ્યોગોનો સમાવેશ થઇ શકે :—

પોષણના અંગના

(૧) શાકભાજીના વાડા, બગીચા કે આંગણાં–Kitchen–

Gardens પોતપોતાના આગણામા પતરવેલીઓ, દુધી, ટીડોરા અગર કારેલાની વેલ, કેળ, કોથમીર, મરચા, આદુ, ફુદીનો, જુદી જુદી ભાજી, પપૈયા વગેરે ઉપજાવી લેવાની આપણા ગામડામા જૂની રીત હતી એ રીત ફરી પાછી જીવત બનાવવાની જરૂર ઉભી થઇ છે એથી ગ્રામજનતાના ખોરાકમા સ્વાદ અને વૈવિધ્યભર્યું પોષણ દાખલ થાય એમ છે

(૨) ગોરસ ઉદ્યોગો–*Dairy* હજી ગામડામા ગાય, ભેશ પાળવાની પ્રથા છેક નાબૂદ થઇ નથી ગાય, ભેશ દ્વારા દૂધ, દહી, છાશ, માખણ, ઘી, માવો, મીઠાઇ, માવાના રમકડા એ બધુ બનાવવામા આવે તો આપણા ગ્રામકુટુબોને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે અને તેમની આવકમા થોડો ઘણો પણ વધારો થઈ શકે

ગોરસ ઉદ્યોગની પાછળ આપણું સંસ્કાર–જીવન પણ સકળાયલુ છે ઘણી ઘણી કવિતાઓ ગોરસને અનુલક્ષીને રચાઇ છે, અને કૃષ્ણ સરખા સાહિત્યના સર્વોત્તમ નાયકને પણ ગોરસની સાથે આપણે જોડી દીધા છે આપણી સસ્કૃતિમા ગોરસ અને ગોરસઉદ્યોગનુ સ્થાન બહુ જ મહત્ત્વનુ અને માનીતુ છે એ આપણે ભૂલવા સરખુ નથી ગાયને તો આપણે માતા કહી પૂજીએ છીએ

(૩) ગુલાબના ફૂલ, કેરી, સક્કરજન, આબળાં, કરમદા, ફાલસાં, લીબુ, વગેરે ફળફળાદીમાંથી શરબત, ગુલકદ, મુરબ્બા, અથાણા અને ચટણીઓ પણ બનાવી શકાય વળી ફળને ઝાઝા લાબો સમય

સાચવી રાખવાની આવડત પ્રાપ્ત થાય તો નિરર્થક જતાં અનેક ફળ પૈસો આપતાં બની જાય.

(૪) પક્ષી ઉછેર–Poultry. હસી કહાતો મરઘાં, બતકના ઉછેરનો ઉદ્યોગ માંસાહારીઓ માટે બહુ જ મહત્વનો છે અને ઇંડાંનું વેચાણ એ પણ એક ઉત્પન્નનો પ્રકાર બની જાય છે.

કૃષિ ઉપયોગી

(આ) કૃષિઉપયોગી ગૃહઉદ્યોગ–એનું વિગતવાર વર્ણન ન આપતાં માત્ર તેના પ્રકાર ગણાવી જવા એટલું જ અત્રે બસ થઇ જશે. કૃષિઉપયોગી ગૃહઉદ્યોગો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે :

(૧) કોસ. (૨) વરત. (૩) પાલાં. (૪) ટોપલા. (૫) કોઠીઓ વગેરે.

ઘરકામના ઉદ્યોગો

(ઇ) વળી કેટલાક ગૃહઉદ્યોગોને ઘરકામના ઉપયોગમાં આવતાં સાધનો બનાવવા માટે ખીલવી શકાય. દષ્ટાંત તરીકે :—

(૧) સાદડીઓ (૨) સૂફરા (૩) પાટીવણાટ (૪) નાડાં (૫) શેતરંજી (૬) પતરાળાં (૭) પંખા (૮) કાથી, વગેરે.

કૌટુમ્બીક સંપત્તિ વધારનારા

(ઈ) કેટલાક ગૃહઉદ્યોગો કૌટુંબિક ખર્ચ બચાવવા ઉપરાંત ગ્રામજનતાને પૈસો પણ અપાવી શકે એવા છે. દષ્ટાંત તરીકે:—

(૧) ધાબળી (૨) શીવણકામ (૩) રમકડાંની બનાવટ (૪) બુક બાઇન્ડીંગ–પોર્ટફોલીયો (૫) થેલી, દફતર,

પાકીટ (૬) હાથવણાટ જેમાં તકલી, રેંટીયો અને શાળનો સમાવેશ થાય છે તે.

તકલી, રેંટીયો અને શાળના સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીએ પૂરતાં વિવેચનનો કરેલાં છે અને એ ધંધાનું મહત્ત્વ સમજાવેલું છે. એટલું તો ચોક્કસ કે હાથકંતામણ અને હાથવણાટ સરખો સર્વોપયોગી ગૃહઉદ્યોગ હજી બીજો હાથ લાગ્યો નથી. હિંદનાં પાંતરીસ કરોડ મનુષ્યો હાથકંતામણ અને હાથવણાટનાં જ કપડાં એક દસકો પહેરવાનું વ્રત લે તો હિંદના અનેક આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવે એમ છે.

(ર) કલાપ્રધાન ગૃહઉદ્યોગો—જેમાં

કલાપ્રધાન ગૃહ-ઉદ્યોગ

(૧) પડદા (૨) તોરણ (૩) આસનીઓ (૪) બરૂ અને ઘાસનાં રમકડાં (૫) ભીંત ઉપરનાં ચિત્રો (૬) ધરણીપણ અને આંગણાંનાં રંગોળી સાથીયા (૭) ફૂલક્યારા અને નાનામોટા બગીચા (૮) વૃક્ષારોપણ (૯) ભરતગુંથણ વગેરેનો સમાવેશ થઇ શકે છે.

ગૃહઉદ્યોગો શ્રીમંત તેમ જ ગરીબ બંને વર્ગને માટે જરૂરી છે.

ગૃહઉદ્યોગ અને હિંદનો શ્રીમંત વર્ગ

શ્રીમંતને પૈસો વધારવાની જરૂર નહિ હોય પરંતુ અંગમહેનત દ્વારા દેશનું ધન વધારવાની ધનિકની ફરજ તો છે જ. ધન-ઉપાર્જન આ યુગમાં તો સાહસ કે અકસ્માતના ફળ સરખું બની ગયું છે. ધનિક વર્ગ એ દેશની દષ્ટિએ ઉપયોગી વર્ગ મટી ગયો છે, અને ધીમે ધીમે તે પોતાની નિરર્થકતા સાબિત કરવો ચાલ્યો

જાય છે. એ સ્થિતિ અટકાવવી હોય તો ધનિકવર્ગે જાતે મહેનત કરીને એકાદ ગૃહઉદ્યોગનો સ્વીકાર કરી સ્વાવલંબી બનવાના દેશના પ્રયત્નમાં સહાય આપવી જોઇએ. ગાંધીજી ધનિકને ધનનો માલિક નહિ પરંતુ વાલી કહે છે. વાલીપણું બાજુએ મૂકી માલકીમાં ધસી જનાર મનુષ્ય ગુનેગાર બને છે. એટલે અંગત જરૂર ન હોય છતાં ધનિકવર્ગે ગૃહઉદ્યોગનો સ્વીકાર કરવો જરૂરનો છે એથી તે સામાન્ય અને ગરીબ વર્ગ સાથેનો પોતાનો સબંધ જીવંત રાખે છે. ગરીબોને દાખલો બેસાડવા ખાતર પણ શ્રીમંતોએ ગૃહઉદ્યોગ હાથ કરવો જોઇએ. શ્રીમંતાઇના અનુકરણ ઘણાં થાય છે, અને મોટા-ભાગનાં અનુકરણ નિરર્થક નીવડે છે. અનુકરણને પણ સફળ કરવા માટે ધનિકો ગૃહઉદ્યોગ પોતાના બનાવી લે.

ગરીબવર્ગ અને ગૃહ-ઉદ્યોગ

ગરીબોએ તો ગૃહઉદ્યોગનો આશ્રય લેવો જ રહ્યો. ગરીબને પૈસાની જરૂર છે જ. એની ક્ષણેક્ષણ ઉત્પાદક કાર્યમાં ગાળવાનો માર્ગ ગૃહઉદ્યોગ જ આપી શકે છે. એટલે,

(૧) પોતાનો સમય ઉત્પાદનના કાર્યમાં ગાળવા માટે,
(૨) ધન વધારવા માટે,
(૩) જતો પૈસો અટકાવવા માટે,
(૪) ભારરૂપ બની ગયેલી પોતાની જાતને સમાજ–ઉપયોગી બનાવવા માટે

ગરીબોએ એક કરતાં પણ વધારે ગૃહઉદ્યોગો તરફ પોતાનું જીવન વાળવું જોઇએ. એ ઉદ્યોગો સહેલા છે, સોધા છે, જીવનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે, ગરીબીનો ઘટાડો કરનારા છે, અને સમયને રસમય બનાવે એવા કલામય છે.

હિંદુસ્તાનની પાંત્રીસ કરોડની વસતિ માત્ર એક જ દસકો—

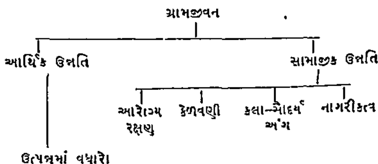
દસકાનો પ્રયોગ

(૧) એકાદ ગૃહઉદ્યોગ પસંદ કરી તેને જીવનવ્યવસ્થામાં વણી લે,
(૨) પરદેશી માલ ન વાપરે,
(૩) અને ખરીદીમાં પણ ગૃહઉદ્યોગના માલને પસંદગી આપે,

તો ગ્રામપુનર્ઘટનાનું કાર્ય કેટલું વેગવાળું, જીવંત અને સરળ બને ?

ગ્રામજીવનની આર્થિક ઉન્નતિ માટે સહાયભૂત બનનારાં તત્ત્વોનો વિચાર પૂરો કરતા પહેલાં ફરીથી અત્રે ભાર મૂકવો જોઇએ કે આર્થિક અને સામાજીક ઉન્નતિ એ બન્ને જુદી જુદી ઉન્નતિ નથી; દાલની માત્ર બે બાજુઓ જ તે છે. એક બાજુ બીજી ઉપર જીવી શકે છે. ભેદ માત્ર પ્રત્યેકને છૂટક છૂટક વિગતવાર સમજવા માટે જ પાડયો છે.

ગ્રામજીવન સમસ્તનો વિચાર કરીએ તો આર્થિક ઉન્નતિમા ગ્રામ અને ગૃહ-ઉદ્યોગનું સ્થાન નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:

ઉત્પન્નમાં વધારો

- કૃષિ સુધારણા.
- વ્યાપાર સુધારણા.
- ધીરધારની સગવડ અને દેવાનો ઘટાડો.
- ગ્રામ તથા ગૃહ-ઉદ્યોગ.
  - ખોરાક તથા પોષણને લગતા
    - વાડા–બગીચા–kitchen garden શાક, ભાજી, ફૂલ ફળના ઉત્પન્ન અર્થે
    - ગોરસ ઉદ્યોગો
      - દૂધ
      - ઘી–માખણ
      - છાશ
      - માવો
    - બારમાસી સંગ્રહપાત્ર વસ્તુઓની બનાવટ
      - મુરબ્બા
      - અથાણા
      - ફળ સંરક્ષણ
    - પક્ષી ઉછેર
  - કૃષિ ઉપયોગી
    - મસ
    - વરત
    - પાલાં
    - ટોપલા
    - કોડી વગેરે
  - ગૃહ ઉપયોગી
    - સદડી
    - સફરા
    - નાડા
    - પતરાળા
    - પંખા વગેરે.
  - ઉત્પાદક ધંધા
    - વણાટ કામ
    - શીવણ કામ
    - કંતામણ
    - પુસ્તક–બંધન વગેરે
  - કલાપ્રધાન ધંધા
    - વૃક્ષારોપણ
    - પડદા
    - તોરણ
    - આસની
    - ભરત તથા ઘાસના રમકડા
    - દીવાલ ચિત્રો
    - રંગોળી સાથીયા
    - ફૂલ-ક્યારી

૧૫

સ્વદેશી શા માટે?

ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ

સ્વદેશી આંદોલન

રાજકીય ચળવળ આટલી વ્યાપક નહોતી ત્યારે પણ સ્વદેશીની ભાવના છેક અવ્યક્ત નહોતી. સ્વદેશી સંબંધી બહુ ઝળકતા વિચારો નર્મદે કર્યાં છે. દલપતરામની હુન્નરખાનની ચઢાઇ પણ તે સમયના સ્વદેશી આંદોલનની સૂચક છે. સદ્‌ગત રા. બ કાટાવાળાનું 'દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન' નામનું પુસ્તક આજ પણ આપણે વાચીને લાભ મેળવી શકીએ એમ છે. લોકપ્રિય લેખમાળા નામની ઉપયોગી લેખશ્રેણી શ્રેયઃસાધક વર્ગ તરફથી બહાર પડતી હતી. તેમા 'વિલાયતી' નામનો એક લેખ આવ્યો હતો. એ લેખ આજની જ્વલંત સ્વદેશી ભાવનાને પણ પોષે એવો અસરકારક છે.

બંગભંગથી ગાંધીયુગ સુધી

પછી તો બંગભંગ વખતે સ્વદેશી ભાવના વ્યાપક બની ગઈ, અને રાજકીય પ્રકરણમા તેણે મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવ્યું. એ મહત્ત્વ દિવસે દિવસે વધતું ચાલ્યું અને મહાત્મા ગાધીજીએ તેને ધર્મનું સ્વરુપ આપી દીધુ રાજ્ય પ્રકરણમાં જે વસ્તુ બળે

તેની રાજ્યકર્તાને બીક લાગ્યા જ કરે છે. સ્વદેશીની ભાવનામાં બે તત્ત્વો ભળેલાં હતાં : (૧) પરદેશી માલનો બહિષ્કાર (૨) સ્વદેશી માલની વપરાશ. પહેલું તત્ત્વ વેરઝેર ઉત્પન્ન કરે છે એમ માની મનાવી પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ તેને ગુનો માન્યો હતો. એ ખરેખર ગુનો હોઇ શકે કે કેમ એનો નિર્ણય નીતિની દૃષ્ટિએ જે થાય તે ખરો. સજા ખમવાની શક્તિ ન ધરાવતી જનતા તો બહિષ્કાર વિષે કાંઇ બોલતી નથી. જેનામાં શક્તિ છે તે બહિષ્કારની બાંગ પોકારી હસતે મુખે સજા સહી લે છે. પરંતુ બીજા તત્ત્વમાં પણ કડવાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવા જેટલું મગજનું સમતોલપણું રાજ્યકરતી કોમે ખોયું નથી એટલે સ્વદેશી સંબંધી વાત થઇ શકે છે.

સ્વદેશીને ટેકો

દુનિયાની લગભગ બધી પ્રજાઓને સ્વદેશીની જરૂર સમજાઈ છે. માલ ઉત્પન્ન કરી બીજી પ્રજાઓને ગળે તે વળગાડી દઇ પૈસા સ્વદેશમાં ખેંચી લાવવાની હરીફાઇ એટલી વધી ગઇ છે કે સહુ સહુને પોતપોતાનાં ઘર સંભાળવાની જરૂર ઊભી થઇ છે. બ્રિટિશ પ્રજા બ્રિટિશ માલને ઉત્તેજન આપવા ઢંઢેરા પીટાવે છે. તેમને પગલે ચાલતી હિંદી પ્રજા ખુશીથી હવે કહી શકે કે ' હિંદી માલ વાપરો. '

સ્વાર્થ દૃષ્ટિએ

સ્વદેશીની ફીલસૂફીમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. એ માત્ર રાજકારણનું અંગ જ નથી. તે હવે તો ધર્મ બની ગયો છે. એ શા માટે ધર્મ બની ગયો છે? એના કાંઇક ઉત્તરો આપી સ્વદેશી ધર્મને આપણે સામાન્ય બુદ્ધિ વડે સમજવા મથીશું.

સ્વદેશી એટલા માટે કેઃ—

ગરીબી ટાળવા
સ્વદેશી

(૧) આપણો દેશ ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે.
(૨) કરોડો માણસોને પેટપૂર ખાવા મળતું નથી.
(૩) કરોડો માણસોને અંગઢાંકણ પૂરતું મળતું નથી.
(૪) કરોડો માણસોનાં રહેઠાણ માનવીને રહેવા યોગ્ય નથી.

એ સ્થિતિ ટાળવા માટે સ્વદેશી.

હિંદવાસીઓ દયાળુ કહેવાય છે. ગરીબીના ઘા રૂઝવવા હોય, કરોડો માણસો બે ટંક અનાજ પામે, કરોડો માણસો આછુંપાતળું વસ્ત્ર મેળવી દેહ ઢાંકે, અને કરોડો માણસો છાપરાં નીચે સૂઈ શકે એમ કરવું હોય તો હિંદવાસીઓ સ્વદેશી વાપરે. જરા પણ દયાળુ વૃત્તિ હિંદવાસીમાં રહી હોય તો તે સ્વદેશી માલ વાપરે.

સ્વદેશી એટલા માટે કે,

(૧) કરોડો રૂપિયાનું કાપડ હિંદ પરદેશથી ખરીદે છે.
(૨) કરોડો રૂપિયાનાં સાંચાકામ બહારથી હિંદમાં આવે છે.
(૩) મોજશોખનાં સાધન અને ઝીણીમોટી વસ્તુઓ માટે હિંદને પરદેશનું અવલંબન કરવું પડે છે, અને કરોડો રૂપિયા તે પરદેશ મોકલાવ્યે જાય છે.

પરદેશ જતું અઢળક નાણું બચાવવા સ્વદેશી

એ અબજબંધ નાણું પરદેશ જતું અટકાવવું હોય તો તેટલા માટે સ્વદેશી. આટઆટલું નાણું પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે અને ગરીબોની ગરીબી વધ્યે જાય છે એ જોયા કરવાની કઠોરતા હજી કેટલાના હૃદયમાં રહી છે?

વળી

(૧) હિંદમા અઢળક કાચો માલ થાય છે. હિંદમા સોનું, શોખંડ અને કોલસા થાય છે. ચામડા, હાડકા, હાથીદાંત, અને લાકડાનો શુમાર નથી. આખા જગતનું પોષણ થાય એટલો પાક જમીનમાથી ઊતરે એમ છે એ કશુએ

હિંદનાં જ સાધનોવડે સમૃદ્ધ થવા માટે સ્વદેશી

આપણે વાપરીશુ નહિ ? બધું ઓછે ભાવે પરદેશને સોંપી દઈશુ ? પરદેશમાથી એની એ જ ચીજો દેખાવફેર થઇ આવે તે વખાણીને વાપરવાની સમાજદ્રોહી વૃત્તિ આપણે બતાવ્યા જ કરીશુ ?

(૨) ઘર આગળે નદીઓ વહે છે, યોજને યોજને ધોધ પડે છે, અઢળક મીઠું દરીયો આપે છે, ઔષધિભર્યાં વન હજી વેડચા વગરના પડ્યા છે, રસાયણ જોઇએ એટલા છે, તો ય આપણે ગરીબના ગરીબ ! વીજળી પરદેશથી આવે, મીઠું પરદેશથી આવે, દવા તો પરદેશની હોય જ, અને રસાયણોની શીશીઓ પશ્ચિમ આપે તે વાપરવાની. આપણી દેશલક્ષ્મીને આપણે અપૂજ્ય જ રાખવી છે ?

(૩) આજ આટલા સાધનો છતા આપણા ભણેલાઓ બેકારઃ સરકારી નોકરી અને વકીલાત સિવાય એકકે ધંધો ભણતરને પોષતો નથી. એ ધંધાઓને પણ પોષણ-મર્યાદા છે. પરદેશીના મોહમા આથી વધારે કયી પાયમાલી હજી જોવાની રહી છે?

કાચો માલ આપણે ઘેર જ સાફ થાય, દેશની લક્ષ્મીનુ પૂજન આપણા દેશમા જ થાય અને આપણા ભણેલાઓ ઉદ્યોગ આદરે એ માટે સ્વદેશી. પ્રત્યેક હિંદવાસી પાસે હિંદમાતાની માગણી છે કે ' સ્વદેશી વાપરો '

સંસ્કાર દૃષ્ટિએ

(૧) આપણા સંસ્કારનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા માટે સ્વદેશી. હિંદવાસીઓને પરાયા સંસ્કારોમા જ તણાયે જવુ છે ? એ પરાયા સંસ્કારો શુદ્ધ અને કલ્યાણકારક હોય તો ભલે તે સસ્કારો આપણે ગ્રહણ કરીએ. પરતુ બધા ય પરાયા સંસ્કારો શુદ્ધ અને કલ્યાણકારક છે ?

સંસ્કારસ્વાતંત્ર્ય માટે સ્વદેશી

(૨) આપણા દેખાવ અને પહેરવેશનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા માટે સ્વદેશી. દેશકાળને અનુસરી જરૂર પહેરવેશને આપણે ફેરવીએ પરતુ પરદેશી પહેરવેશ વગર આપણી શિષ્ટતા નહિ જ સચવાય એવી પરાધીન મનોવૃત્તિથી રચાતો પહેરવેશ તો બાળી જ મૂકવો જોઇએ.

(૩) આપણી ભાવિ પ્રજાને દેખાવ અને સસ્કારની ગુલામીમાથી મુક્ત કરવા માટે સ્વદેશી. આપણી જવાબદારી આજની જ નથી. ભાવિ પ્રજા આપણા યુગને પ્રશ્ન પૂછશે ' 'અમારે માટે તમે શું કર્યું ?' ' સસ્કારની પરાધીનતા અમે તમારે માટે સ્વીકારી '–એવો જવાબ ન આપવો પડે એ માટે સ્વદેશી.

ઉપરાંત સ્વદેશી

(૧) સ્વાભિમાનની લાગણી પોષવા માટે આપણી શરમો અનેક છે. પરદેશી માલ વગર આપણને નથી ચાલતું એમ કહી સ્વાભિમાનની લાગણીને છેવટનો ફટકો આપણે મારવો છે ?

સ્વાભિમાન, સ્વદેશાભિમાન તથા જગત કલ્યાણની ભાવના અર્થે સ્વદેશી

(૨) સ્વદેશાભિમાનની લાગણી પોષવા માટે. આપણો દેશ ભલે પરાધીન હોય ! પરંતુ શું ખાવું, શું પીવું, શું નિદાન પહેરવું અને શું વાપરવું એ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં તો આપણે સ્વતંત્ર જ છીએ. આપણે આપણું રાજ્ય ચલાવવા ભલે નાલાયક કહેવાઇએ. પણ આપણે આપણા દેશની બનાવટ વાપરવા માટે પણ નાલાયક કહેવાવું છે ?

(૩) માનવજાતના કલ્યાણ માટે. માનવજાત ભેગી મળી આગળ વધી શકે; એકમેકનો હાથ ઝાલી પ્રગતિ સાધી શકે. આપણે દુર્બળ, પરાધીન, પરાશ્રયી રહી માનવજાતને ભારરૂપ નીવડી ઘસડાઇશું ? કે જગતનો ભાર હળવો કરી પ્રગતિની દોડમાં આપણો વેગ પૂરીશું ? પોતાની જરુરિયાતો પૂરી ન પાડી શકતો, પોતે ઉપજાવેલી ચીજો વાપરવાની અશક્તિ ધરાવતો દેશ માનવજાતનું શું કલ્યાણ સાધશે ?

એકંદર વિચાર કરતાં સ્વદેશી

(૧) દેશની ગરીબી ટાળવા માટે,

આજથી જ સ્વદેશી (૨) દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે,
(૩) આપણી સંસ્કારસ્વતંત્રતા જાળવવા માટે,

(૪) ગરીબોના પોષણ માટે,

(૫) સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાન સજીવ રાખવા માટે,

(૬) જગતકલ્યાણની ભાવના પોષવા માટે

છે.

દયાભાવથી, શરમથી, ધર્મ માનીને, જરુરીયાત સમજીને પણ સ્વદેશી ધર્મ આપણે પાળવો જ જોઇએ. આજે ચૂકીશું તો કાલ આપણી નથી.

૧૯

સામાજિક ઉન્નતિ

ગ્રામજીવનની ઉન્નતિના પ્રશ્નો આપણે બહુ જ સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે બે વિભાગમા વહેચી નાખ્યા હતા આર્થિક અને સામાજિક

અર્થ અને સમાજનુ પરસ્પર અવલબન

આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ એ બે વિભક્ત પ્રકાર નથી પરતુ એક બીજા ઉપર અવલબન કરી રહેલા જીવનના બે પાસા છે એ પ્રશ્ન ઉપર પણ આપણે ભાર મૂક્યો હતો ખેડૂતના હાથમા પૈસો હોય તો તે કેળવણી પણ મેળવી શકે, ચોખ્ખાઇ રાખી શકે અને માદગીમા સારી સારવાર પામી શકે સામે પક્ષે એમ પણ કહી શકાય કે તેને કેળવણી મળે તો તે વધારે સારી ખેતી કરી શકે ખેડૂત ચોખ્ખો રહે તો તેનુ આરોગ્ય વધારે સારી રીતે સચવાય અને તે વધારે કામ કરી શકે, અને તે વધારે ધન મેળવી શકે

પરાધીન પ્રજાનુ અર્થશાસ્ત્ર

પરતુ આજના જગતમા આર્થિક સિદ્ધાન્તો અતિ સ્વાર્થભર્યા, અનુદાર અને આટીઘૂટીવાળા બની ગયા છે એમા પૈસો માનવી માટે છે એવી ભાવના રહી નથી. માનવી પૈસા માટે છે એવી ભાવના આજની અર્થવ્યવસ્થા પાછળ રહી છે ધન

વહેંચણીની શ્રેણી કોઇને પણ ખૂંચે નહિ એવી ચઢતી ઊતરતી રાખવાને બદલે એક પાસ ધનના ડુંગર રચાય છે અને બીજી પાસ ધન વગરના ખાલી ખાડા પડે છે. વ્યાપાર એ શરાફોને હાથ નહિ પણ જુગારીઓને હાથ ચઢ્યો છે. પ્રજાભાવના–*Nationalism* એ વ્યક્તિગત સ્વાર્થનો વિસ્તૃત ઓળો બની ગઇ છે. એટલે સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી પ્રજાઓ છડેચોક પરાયા દેશ કબજે કરે છે અને નિર્બળ પ્રજાઓને વેઠીયાં વસવાયાંની સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. અણ-કેળવાયલી પરાઈ પ્રજાના ઉદ્ધારને બહાને જેટલાં પાપ થતાં હશે એટલાં કોઇપણ ભાવનાની પાછળ નહિ થયાં હોય. એટલે અર્થશાસ્ત્ર પણ બે જાતનું બની ગયું છે: એક વિજેતા પ્રજાનું અર્થશાસ્ત્ર અને એક પરાજિત અને પરાધીન પ્રજાનું અર્થશાસ્ત્ર. પરાધીન પ્રજા કાચો માલ ઉપજાવે, વિજેતા પ્રજાને તે માગે એ ભાવે પૂરો પાડે અને એ કાચા માલમાંથી બનાવટ બને તે પણ સામાને ફાવતે ભાવે ખરીદી કરે એ વિજયી પ્રજાનું અર્થસૂત્ર.

કેળવાયલી પ્રજાના એક એક હાથમાં યંત્રે હજાર હજાર હાથનું બળ મૂક્યું. એ યંત્રનો લાભ પરાધીન પ્રજાને ન જ હોય.

અને એ વિજેતાઓનું અર્થશાસ્ત્ર લશ્કરીઓ, નૌકા સૈનિકો અને મુત્સદ્દીઓના વ્યવસ્થિત સત્તાધિકારથી રક્ષાયલું! પરાધીન હિંદનો રૂપિયો પણ બ્રિટિશ પાઉન્ડનો દાસ!

એટલે પરાધીન પ્રજાએ પોતાનું વિશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્ર વિકસાવવું રહ્યું–જો તેને પરાધીનતા ટાળવી હોય તો. સત્તા વગર, પૈસા વગર, યંત્રો વગર, રક્ષણ વગર તેણે આગળ વધવાનું. વિદ્યા અને બુદ્ધિ ઝડપથી વેચાઇ જાય છે. સત્તાના પડછાયાને પ્રલોભનમાં વહેવરાવી શકાય છે. રોટલીનો ટુકડો ટોળામાં ફેંકી ભીખારીઓને અંદર અંદર લડાવી શકાય છે. સ્વાધીન પ્રજાને કદી ન નડતાં ભૂત પરાધીન

પ્રજામાં જાગ્રત કરી શકાય છે. જેટલી આપણી નબળાઇઓ એટલી બધી જ આપણી વિરુદ્ધ વાપરી શકાય છે.

એમાં શહેર અને ગ્રામના ભેદ; હિંદુ મુસ્લીમના ભેદ; શીયા સુન્નીનાં તડ, બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ અસ્પૃશ્યનાં તડ; એ બધું આપણા દેશહિત વિરુદ્ધ ઉપયોગમાં લેઇ શકાય

પ્રજાએ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું હોય તો સાધારણ પ્રયત્ને તે ન મળી શકે. મૃત્યુની તૈયારી અને નિદ્રાજીતપણું એ બે વૃત્તિઓને કેળવવી રહી. ગ્રામોન્નતિ એ સ્વાતંત્ર્યનો પાયો છે—એટલું જ નહિ, સ્વાતંત્ર્યની નિશાની છે. જેટલે દરજ્જે ગામડાં આગળ આવે એટલે દરજ્જે આપણે સ્વાતંત્ર્યની આપણી પાત્રતા વધારી એમ કહી શકાય.

આર્થિક ઉન્નતિ કેટકેટલાં તત્ત્વો ઉપર રચાઇ છે તે આપણે જોઇ ગયા. એ આર્થિક ઉન્નતિમાં પરિણામ પામે એવી સમાજ-રચના કરવાના પ્રયત્નમાં સામાજિક પ્રગતિની સાધના થઈ શકે એમ છે. ઉન્નતિ-બન્ને પ્રકારની-દુર્ઘટ છે એ બહાના નીચે હાથ જોડી બેસી રહેવાય એમ નથી જ. દુર્ઘટને શક્ય બનાવવાના સર્વ પ્રયત્નો થવા જ જોઇએ : ધ્યેયને પહોંચાય ત્યાં સુધી થવા જોઇએ. ગ્રામોન્નતિમાં નિરાશાને સ્થાન હોય જ નહિ. જે ક્ષણે નિરાશાને વશ થવાય તે ક્ષણે સમજવું કે આપણે પાછળ પગલું ભર્યું છે.

સામાજિક ઉન્નતિ એટલે શું ? સમગ્ર ગ્રામજનતાની સર્વ બાજુએ ઉન્નતિ થાય એને સામાજિક ઉન્નતિ કહીએ.

પરંતુ સર્વ બાજુ એટલે ?

ગામડા ગ્રામસમાજનાં બનેલા છે. ગ્રામસમાજ એટલે ગામડાંમાં વસતો માનવસમૂહ. સમૂહ અનેક વ્યક્તિઓનો બનેલો હોય. એટલે વ્યક્તિ-એકલ

વ્યક્તિ અને સમાજ

મનુષ્ય અને તેનો અન્ય મનુષ્યો સાથેનો સંસર્ગ–સંબંધ એ સર્વ સામાજિક ઘટનામાં આવી જાય.

સામાજિક ઉન્નતિનો વિગતવાર ખ્યાલ આવે એ અર્થે આપણે આપણા ગ્રામસમાજનું સહજ પૃથઃકરણ કરીએ.

તંદુરસ્તી

ગ્રામસમાજ ગ્રામજનતાનો બનેલો હોય. ગામડામાં રહેતાં માનવીઓ એ આપણો સમાજ એમાં પુરુષો પણ હોય અને સ્ત્રીઓ પણ હોય. ઝૂંપા, ઝૂંપડી કે મકાનમાં એ માનવીઓ રહે છે. એમને પોષણ મેળવવું પડે છે, એમને તંદુરસ્તી સાચવવાની હોય છે, કામકાજ કરવાના હોય છે, પડોશી અને સગાસબંધીઓ સાથે વ્યવહાર કરવાના હોય છે, અને અરસપરસ શોક–આનંદના પ્રસંગોએ એક બીજાને સાથ આપવાનો હોય છે.

કેળવણી

એ લોકોના ભણતર અને સંસ્કાર ઉપર ગ્રામજીવનની હૃદયસંપત્તિ રચાયલી હોય છે. અતિથીસત્કાર, ઉદારતા, અજાણ્યાને પણ ઉપયોગી થઈ પડવાની વૃત્તિ આપણે ગ્રામજીવનમાં કલ્પીએ છીએ એમાં આપણે ગ્રામજીવનના ઉચ્ચ સંસ્કારની જ કદર કરીએ છીએ.

ભણતરનો અભાવ તેમની વાણીમાં, પહેરવેશમાં, રીતરિવાજમાં એક પ્રકારનું બેડોળપણું લાવે છે એ પણ ભૂલવા સરખું નથી. તેમનાં માનસમાં એક પ્રકારનું શિથિલપણું, ભય આળસ, નવીનતા પ્રત્યે ઉદાસીનતા, સ્થિતિચુસ્તપણું પણ દાખલ કરી દે છે. કુદરત ઉપર આધાર રાખ્યા કરતી ગ્રામજનતા નસીબને દોષ આપવામાં પોતાના દોષને ન ઓળખવાની ભૂલ કરતી પણ થઈ જાય છે.

દેખાદેખીમાં ખર્ચાળપણું તે વધારી દે છે, અને વ્યસન તેની પાસે મૂકવામાં આવે તો તેનો ભોગ એ જલદી થઈ પડે છે. છક્કા

પંજાની રમત, અમેરીકન ફ્યુચર્સ વગેરે જુગારના પ્રકારોમાં ગ્રામ-પ્રજા કેટલી ઝડપથી ફસાય છે તે જોવા માટે લાંબે દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં પાંચ દસ વર્ષ એ જુગારની અસર સમજવા માટે બસ થાય એમ છે.

સંપની સામાન્ય વૃત્તિ તેનામા હોય છે, પરંતુ સંપથી આખા જીવનને રંગી તેનો લાભ લેવાની ગ્રીણવટ કે આવડત તેનામાં ભાગ્યે ખીલી હોય છે. સંગઠિત થવાનો ઉત્સાહ તે જવલ્લે જ બતાવે છે.

આપણામા સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે ગામડિયા પ્રજા બહુ સશક્ત, આરોગ્યભરી અને સ્ફૂર્તિવાળી હોય છે અમુક ઢબની મહેનત કરવામા તે ટેવાયલી હોય છે એ ખરું. પરતુ એ ટેવ અને શારીરિક બળમા બહુ ફેર છે ગામડામા રોગ પણ ઘણા હોય છે, અને રોગને મટાડવાના સાધનો ઓછામા ઓછા હોય છે.

અને ગામને દોરતા આગેવાનો સ્વાર્થી, ખુશામદખોર, નિર્બળને રંજાડે એવા, અને ઉચ્ચ ગુણો કે વ્યવસ્થા-શક્તિથી રહિત હોય છે એટલે ગ્રામજીવન

આગેવાનો

નિર્બળ, નિસ્તેજ, જડ, શોભારહિત, સગઠનરહિત અને ઉદ્દેશ-રહિત લાગ્યા કરે છે. આવા ગ્રામસમાજને સામાજિક ઉન્નતિના માર્ગે મૂકવો હોય તો કયા માર્ગ લેવા જોઇએ એ સબધી વિચાર કરવાની તત્કાળ જરૂર ઊભી થાય છે. ગ્રામજનતાને ઉન્નત કરવી હોય તો પ્રથમ આપણે તેના દેહ તરફ નજર નાખીશુ. ગ્રામવાસી સશક્ત અને પ્રફુલ્લ આરોગ્યભર્યો તો જોઇએ જ. ગ્રામજનતાનું શરીર સુખી ન હોય તો એનાથી કામ નહિ થાય અને જીવન આનદથી ભોગવી નહિ શકાય.

એકલી તનદુરસ્તી ઉન્નતિનું લક્ષણ નથી. માનસિક જડતા, નિષ્ક્રિયપણું, સમયને ઓળખી તે સાથે ન રહેવાય એવું રેઢિયાળપણું,

નિયમિતતાની ખામી એ બધું ગ્રામમાનસમાંથી નીકળી જવું જોઇએ. કેળવણી જ એ સર્વ અશુદ્ધિઓને દૂર કરે એમ છે. એટલે ગ્રામવાસી સામાજિક ઉન્નતિ માટે કેળવણી પણ માગી જ લે. કેળવણી વગરનો માણસ–શહેરી કે ગ્રામવાસી–આંખે પાટા બાંધી ફરે છે.

કલાદૃષ્ટિ

તંદુરસ્તી, નિરોગ શરીર અને કેળવાયલું મન ગ્રામજનતા પાસે હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ તેને પોતાના ગામ પ્રત્યે, પોતાના ધંધા પ્રત્યે, પોતાનાં પરિવેષ્ટનો પ્રત્યે અને આખા ગ્રામવાતાવરણ પ્રત્યે કલામય દૃષ્ટિ ઊઘડે છે. કલાદૃષ્ટિ વગર જીવન જડ, પશુતાભર્યું, અંધકારમય બની રહે છે. ગ્રામજીવનમા નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય ભર્યુંભર્યું હોય છે. એ સૌન્દર્યને ઓળખવાની, એ સૌન્દર્યને સજવાની અને એ સૌન્દર્યને ભોગવવાની શક્તિ ગ્રામજનતામા વિકસે તો ગ્રામજીવન પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને ઘૃણા દૂર થઇ ગ્રામજીવન પ્રત્યે અભિમુખ થવાની પ્રેરણા મળે.

શહેરમાં નિસર્ગને ખેંચીખેંચી લાવવું પડે, અને તો ય સૂક્ષ્મ-દર્શક યંત્ર લઈ ફરીએ ત્યારે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય દેખાય. ગ્રામજીવનમાં તે પળે પળે સામે આવે, અને સહજ-જીવન તરીકે અનુભવાય. ગ્રામજનતાની આંખે પડળ આવવાથી કવિત્વથી ભરેલી પ્રકૃતિ ઉપર પડદો જ પડેલો રહે છે. એ પડળ કાઢવા માટે ગ્રામજીવન-નમાં તંદુરસ્તી, કેળવણી અને આર્થિક સ્વસ્થતાની જરૂર રહે જ. ગ્રામજીવનમાં નૈસર્ગિક કલાભાવના જાગ્રત થાય ત્યારે જાણવુ કે ગ્રામજીવન ખરેખર ઉન્નત થયું છે.

ગ્રામજીવન પ્રત્યે મમત્વ.

એ કલાદૃષ્ટિ ખીલતાં ગ્રામજીવન પ્રત્યે મમત્વ, અભિમાન, પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગ્રામજીવનને ઉપ-યોગી થઈ પડવાની, ગ્રામજીવનને સેવા અર્પણ કરવાની, ગ્રામજીવનને સમસ્ત રાષ્ટ્ર-

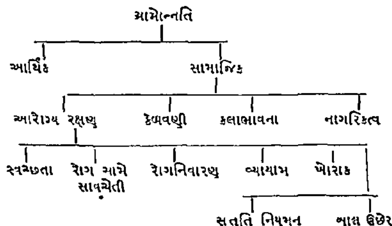
જીવનના જીવંત વિભાગ તરીકે ખીલવવાની ભાવના જાગ્રત થાય છે. ગામ પ્રત્યે આવા મમત્વ અને અભિમાનમાં નાગરિકપણાનાં બીજ રહેલાં છે. આપણાં પરિવેષ્ટનો, આપણી બાહ્ય ઉપાધિ, આપણાં બાહ્ય સાધનો અને આપણને વીંટળાઈ વળેલી આપણી નાનકડી સૃષ્ટિ આપણા દેહને અને આપણા મનને ખૂબ ઘડે છે. શહેરની સંકડાશ આપણને પરોણાગતથી વિમુખ બનાવે છે એ આપણો સહજ અનુભવ છે. ગ્રામજીવનની નિષ્ક્રિય, ઊંઘરેટી અને ઉર્મિમંદ ઉદાસીનતા આપણામાં પણ નિષ્ક્રિયતા, સુસ્તી અને નિરુત્સાહની છાયા પાથરી દે છે એ આપણો ગામડાંનો અનુભવ સહજ છે. એ જ ગ્રામવાતાવરણમા તંદુરસ્તી ઉભરાય, કેળવણીના પરિણામે બુદ્ધિના ચમકારા પ્રગટ થયા કરે, કલાયોજના અને સૌન્દર્યવૃદ્ધિના પ્રયોગો નિત્ય થાય તથા ગ્રામને જીવંત બનાવવામાં –અન્ય ગામો કરતાં આગળ વધારવામા આપણુ અભિમાન દોરાય ત્યારે ગ્રામજનતાનો સામાજિક વિકાસ થયો એમ આપણે કહી શકીએ.

એમ કહી શકાય કે આર્થિક ઉન્નતિ પણ સામાજિક ઉન્નતિનો એક વિભાગ છે. સામાજિક વિકાસ આર્થિક ઉન્નતિની અમુક અપેક્ષા રાખે પણ છે, અને સાથે સાથે સામાજિક ઉન્નતિનાં વિવિધ અંગોમાં તે પરિણામ પણ પામે છે. છતા બને અંગો વધારે વિસ્તૃત વિવરણથી વધારે સમજાય એ અર્થે સામાજિક ઉન્નતિને આર્થિક અંગોથી છૂટી પાડી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નૈતિક ઉન્નતિ અને ધાર્મિક ઉન્નતિના વિભાગો પાડવાની જરૂર નથી. સ્વાર્થરહિત સંબંધ એ મોટામાં મોટી નીતિ છે, અને ધર્મ જો કે સામાજિક સ્વરૂપ જગતમાં ધારણ કરી રહ્યો છે, છતાં ધર્મભેદ પ્રગતિરોધક બને છે અને સર્વ ધર્મમાં રહેલું સત્ય જગતનો

સ્વીકાર પામતા ધર્મસમન્વયની ભાવના તરફ સહુને વાળતું હોવાથી ધર્મની ચર્ચા અત્રે કરવી બિનજરૂરી લાગે છે. સામાજિક ઉન્નતિમાં નીતિ અને ધર્મ આપોઆપ સમાઇ જાય છે. જે ધર્મો આપણને વ્યક્તિ તરીકે, ગ્રામવાસી કે શહેરી તરીકે અને પ્રજા તરીકે નીચે ઉતરતાં અટકાવી શકતા નથી એ ધર્મો અધર્મ છે એમ કહેવામાં કશી જ અડચણ નથી.

ગ્રામજીવનની સામાજિક ઉન્નતિને આપણે નીચે પ્રમાણેના વિભાગોમા જોઈ શકાય :

૧૭

આરોગ્ય-રક્ષણ

ગામડાંની તંદુરસ્તી

સામાન્ય માન્યતા એવા પ્રકારની છે કે ગામડા તદુરસ્તીની ખાણ સરખા છે ગ્રામજનતા શહેરની કેળવાયલી જનતા કરતા વધારે મજબૂત, દીર્ઘજીવી અને નિરોગી છે આમ હોવુ જોઇએ એ વાત ખરી. પરતુ આમ છે એમ કહેવુ એ અભ્યાસ અને નિરીક્ષણથી ભાગ્યે જ માન્યુ ઠરે

ગામડાની પ્રજા વધારે મજૂરી કરતી દેખાય એટના માટે તે વધારે તદુરસ્ત છે એમ કહી શકાય નહિ મહેનતના ઘણા પ્રકાર ટેવરૂપ બની જાય છે કોયળા ઊંચકવા ટેવાયલો પુરુષ આપણને નવાઇ પમાડે એટલો ભાર ઊંચકી શકે પરતુ તેનો અર્થ એમ નહિ કે એટલા જ કારણે તે આપણા કરતા વધારે મજબૂત છે લાકડા ચીરનાર, ઘણ મારનાર અને એવી સખ્ત મજૂરી કરનાર માણસોના સ્નાયુઓ અમુક કામ કરવાને એવા ટેવાઇ ગએલા હોય છે કે બીજાને અશક્ય લાગતું કામ તેઓ સરળતાથી કરી શકે છે એવા કામ ટેવ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે

અને મજૂરીનો મોટો ભાગ તો અનિચ્છાએ આદરવાનો હોય છે. પોષણને માટે જરૂરની મજૂરી કર્યા સિવાય ગ્રામજનતાનો

છૂટકો હોતો નથી માટે શક્તિ બહારની મહેનત તે ઘણી વખત કરે છે. આમ ટેવ અને જરૂરિયાત નબળી ગ્રામજનતાને સશક્ત દેખાડી સહુને ભ્રમમાં નાખે છે. ગ્રામજનતાના હાડચામડાં તેના અનારોગ્યની સાક્ષીરૂપ છે. ઝડપથી વૃદ્ધ બની જતો ગામડિયો ગ્રામઆરોગ્યના – કે અનારોગ્યના પ્રદર્શનરૂપ છે. કરમાઇ ગએલો કરચલીવાળો ગામડિયો ગ્રામશક્તિનું દર્શન નથી જ કરાવતો.

આરોગ્યભર્યું જીવન કોને કહેવાય ?

રોગ અને આરોગ્ય

રોગરહિત જીવનને આપણે આરોગ્યમય જીવન કહીએ. પણ હિંદુસ્તાન તો રોગનુ ઘર છે! એક નહિ અનેક! હિંદમાં કયા રોગ નથી ?

ટાઢિયો તાવ–મૅલેરિયા એ તો કૃષિજીવનનો નિત્યસાથી. ચોમાસુ અને શિયાળાનો મોટો ભાગ હિંદની પ્રજા ટાઢિયા તાવમા સપડાયલી રહે છે. હિંદની પોણા ભાગની જનતા ટાઢિયા તાવનો દર વર્ષે અનુભવ કરે છે.

પ્લેગ–ગ્રંથીકજ્વર તો ગમે ત્યારે ગમે ત્યા દેખા દે. ઇન્ફ્લુ-અન્ઝા તો લગભગ મૅલેરિયાની હરીફાઇ કરતો દેખાય છે. પ્લેગ અને ઇન્ફ્લુએન્ઝાએ હિંદની અંદર ભયંકર સહાર કરી હવે કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું હોય એમ લાગે છે. હિંદમા એકલા માનવ–હુમલા જ આવે છે એમ નહિ. રોગ પણ હિંદ ઉપર ફાવે ત્યાંથી તૂટી પડે છે, અને માનવીઓની માફક કાયમનું સ્થાન મેળવે છે.

કૉલેરા પણ વખત બેવખત ફાટી નીકળે.

ઓરી, અછબડા અને બળિયાનાં દર્દોને આપણે દેવ બનાવી

પૂજીએ છીએ. એ તો સહુને થવાં જ જોઇએ એવી આપણી માન્યતા છે. ઉંટાટિયો પણ આપણો દેવ !

ફેફસાંનાં દર્દો વગર પણ કેમ ચાલે? સામાન્ય ઉધરસને આપણે બાજુએ મૂકીએ, તો પણ ક્ષય અને દમનાં દર્દ કેટકેટલાં જીવનનો ભોગ લે છે એનો આપણે હિસાબ કાઢ્યો છે? ન્યુમોનિયા, ટાઇફોઇડ એ હવે આપણા ઓળખીતા દર્દો બની ગયાં છે, અને ડીપ્થેરીયા, મેનીન્જાઈટીઝ, કાલાઆઝાર તથા બેરીબેરી જેવાં ભવ્ય કલ્પનાપ્રેરક નામવાળા દર્દો આપણને ધીમે ધીમે સોડમા લેતા થયાં છે એ ભૂલવા સરખુ નથી.

આંખો દુખવી એ પણ એક સામાન્ય દર્દ થઈ પડયું છે. ચામડીના દર્દો વિસ્તૃત હોવા છતા તેમને સંતાડી શકાય છે અને વાઢકાપને પાત્ર ન થાય ત્યા સુધી તેમને મહત્ત્વ અપાતું નથી. એનીમીયા, મદાગ્નિ અને અસ્વસ્થતાને તો આપણે ગણકારતા નથી– જો કે તેમની ખૂમો તો બહુ જ પાડીએ છીએ. સ્ત્રીઓએ તો સ્વયંવર રચી હિસ્ટીરિયાને વરમાળ આરોપી દીધી છે.

થોડા ચોંકાવનારા આંકડા

એક અભ્યાસીએ હિસાબ કાઢ્યો છે કે બ્રિટીશ હિંદમાં દર વર્ષે સાડાચાર કરોડ માનવીઓ રોગમાં સપડાય છે, તેમાથી પોણો કરોડ ઉપરાંત માણસો મરણવશ થાય છે. એનો વધારે અસરકારક હિસાબ કરીએ તો દર એક દિવસે લગભગ એકવીસ હજાર માણસો મરે છે, અને દર કલાકે ૮૭૦ માણસોને આપણે બ્રિટીશ હિંદમાંથી ખોઇએ છીએ.

બ્રિટિશ હિંદ ઉપરાંત રાજસ્થાની હિંદને આમાં વધારીએ તો એ પ્રત્યેક આંકડાનો ચોથો ભાગ તેમા ઉમેરી દેવો રહ્યો!

કલાકનાં હજાર સવાહજાર માણસો અને ચોવીસ કલાકનાં પચીસ ત્રીસ હજાર માણસોનો ભોગ લેતા રોગનું ભયંકરપણુ સમજવું જોઈએ. અને એ મરણપ્રમાણ ગ્રામજનતામાં જરા ય ઓછું નથી.

ગયા દસકામાં – ઘણું કરી સને ૧૯૨૬ની સાલમાં – સમગ્ર હિંદના વૈદ્યકીય સંશોધકોની એક પરિષદ મળી હતી. તેનો એક ઠરાવ આપણા અનારોગ્ય સંબંધમાં આપણી આંખ ઉઘાડે એવો છે. એ ઠરાવ કહે છે કે :

૧ અટકાવી શકાય એવા રોગથી દર વર્ષે હિંદમાં થતાં મરણની સંખ્યા પચાસથી સાઠ લાખ જેટલી છે.

૨ અટકાવી શકાય એવા રોગથી પીડાતો પ્રત્યેક મનુષ્ય એથી ત્રણ અઠવાડિયાં જેટલી મહેનત અને તેનું ઉત્પાદન દર વર્ષે અચૂક ગુમાવે છે.

૩ અટકાવી શકાય એવા રોગને વશ થનારો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ, આવડત, હોશિયારી અને દક્ષતામાં વીસ ટકા જેટલી ખામી અનુભવે છે, અને માંદા પડવાનો વારો તો લગભગ બધાને જ વારાફરતી આવે છે. એક વર્ષમાં આમ છ સાત કરોડ માનવીઓની શક્તિ વીસ ટકા જેટલી ઘટી જાય છે.

૪ જે બાળકો જન્મે છે તેમાંના માત્ર અડધાં જ – પચાસ ટકા જેટલા જ બાળકો રોજી મેળવી શકે એટલી ઉમર પ્રાપ્ત કરે છે. અડધોઅડધ બાળકો તો બાળક તરીકે જ મરી જાય છે.

૫ આ જન્મેલાં બાળકોમાં ૮૦ થી ૯૦ ટકા જેટલા બાળકો તો લાંબુ જીવી શકે એમ છે.

૬ આ આંકડા વધારે પડતા મૂકાયા નથી ઊલટ છે તેના કરતાં હળવી સ્થિતિના તે દર્શક છે.

૭ એટલું તો ચોક્કસ કે અટકાવી શકાય એવાં દર્દોને લીધે જિંદગી-માં અને જીવનની કાર્યદક્ષતામાં જે અપવ્યય થાય છે અને ઘસારો પડે છે તેનું આર્થિક નુકસાન હિંદમાં તો પ્રતિવર્ષ અબજો રૂપિયા જેટલું થવા જાય છે. આવાં દર્દો અટકાવાય તો માણસની જિંદગી અને શક્તિ હિંદમાં પ્રતિવર્ષે અબજો રૂપિયાની સમૃદ્ધિ ઊભી કરે.

૮ ઉપરાંત આ અટકાવી શકાય એવાં દર્દોને લીધે પ્રતિવર્ષ લાખો માનવી ભારે યાતના ભોગવી રહે છે એનો તો હિસાબ કેમ નીકળી શકે ?

૯ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ આ રોગ અટકાવવાની જરૂર છે. રોગ અટકાવવામા જેટલો પૈસો ખર્ચાય એટલો ઓછો છે.

આવા અટકાવી શકાય એવા રોગોને આપણે શા માટે અટકાવતા નથી ? હિંદીજનતા દયાધર્મમાં માને છે એવું વારંવાર કહેવાય છે. અટકાવી શકાય એવા રોગનો ભોગ થતાં લાખો માનવીઓનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે આપણને શંકા પડે છે કે ખરેખર હિંદ દયાધર્મ પાળે છે ખરો ! આપણે – એટલે સરકાર, ધનિક વર્ગ અને સમજદાર વર્ગ – જે પચાસ આઠ લાખ માણસો જીવતા રહેવા જોઇએ તેમને ખુલ્લી આંખે મરતા જોઇએ છીએ.

અને હિંદની સંપત્તિ વધારવા આતુર બનેલા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ માનવજીવન અને માનવશક્તિમાં રહેલી અબજો રૂપિયાની સંપત્તિને આમ રોગની ઝાળમા પ્રજળી જવા દે એ શું સાચા અર્થશાસ્ત્રનું અનુસરણ છે ?

ગ્રામજનતાના રોગ અને અનારોગ્યનાં કેટલાંક કારણો સમજી લેવાં જોઇએ.

ગામડાંની સાથે આપણને મોકળાશનો જ ખ્યાલ આવ્યા કરે છે.

ગામ અને શહેર

પરંતુ સીમની ખુલ્લી જમીનના ભ્રમમાં ગામડાણની પણ જમીન એવી જ ખુલ્લી હશે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. વસતીની સંખ્યા ઉપર આપણે આપણા નિવાસસમૂહને-રહેઠાણોને શહેર, કસ્બા અને ગામડામાં વહેંચી નાખ્યાં છે. લાખ ઉપરાંતની વસતીવાળાં રહેઠાણને આપણે શહેર કહીએ છીએ, પાંચ હજાર ઉપરાંતની વસ્તીવાળાં નિવાસસ્થાનોને આપણે કસ્બા કહીએ છીએ, અને તેથી ઓછી વસતીવાળાં રહેઠાણને ગામડાં કહીએ છીએ. આમ શહેર, કસ્બા અને ગામડાંનો તફાવત વસતી ઉપર જ મુખ્યત્વે આધાર રાખતો હોવાથી કૃત્રિમ છે—આપણો બનાવેલો બન્યો છે, અને જો કે તેને જ અંગે રહેઠાણના, સાફસુફીના, પાણીપુરવઠાના, અન્ય સાધનોના કેટલાક તફાવતો લાક્ષણિક બને એ ખરું, છતાં એ તફાવતોમાંના ઘણા દૂર થઇ શકે એવા છે, અને તે દૂર કરવાની જરૂર જ છે. મોટે અંશે ગ્રામવિભાગ નગરોની અનુકૂળતા ભોગવી શકે એ પણ ગ્રામોન્નતિનો એક મહા પ્રશ્ન છે.

ગામ અને શહેરના તફાવત

આ તફાવતોને અંગે આપણે સહજ શહેરો અને ગામડાંની સરખામણી વિચારીએ. તફાવત સમજ્યા પછી તે દૂર કરવાના અવિરત પ્રયત્નો તો કરવા જ પડશે. ગ્રામ્યતા — ગામડિયાપણામાં જે તુચ્છકાર સમાયલો છે તે આજ સકારણ હોય તો પણ તે દૂર કરવામાં જ ગ્રામોન્નતિ સમાયલી છે એ એમાથી પ્રત્યક્ષ થશે અને ગ્રામોન્નતિની સામાજિક બાજુ પણ કેટલેક અંશે સમજાઇ જશે.

૧ શહેર અને ગામડાંનો તફાવત બંનેની કેળવણી વિષયક પરિસ્થિતિમાં રહ્યો છે. શહેરની વસતી કેળવણીમાં આગળ

પડતી છે, જ્યારે ગામડાંની વસતી કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. વડોદરા રાજ્યની છેલ્લી વસતી ગણતરીને અંગે ઉપલબ્ધ થતા આંકડા બહુ સૂચક નીવડે એમ છે. ફરજીયાત કેળવણીનો પ્રયોગ વડોદરામાં થઇ રહેલો હોવાથી તેની પરિસ્થિતિ બ્રિટિશ પ્રદેશો કરતાં કેળવણીમાં ચઢિયાતી છે. એ ચઢિયાતા પ્રદેશમાં પણ નાગરિક વસતીના દર હજાર પુરુષોએ ૫૪૧ પુરુષો ભણેલા છે, અને દર હજાર સ્ત્રીઓએ ૧૭૫ ભણેલી સ્ત્રીઓ છે. ગ્રામવસતીની સ્થિતિ તપાસીશું તો જણાઇ આવશે કે દર હજાર પુરુષે ૨૯૨ પુરુષો અને દર હજાર સ્ત્રીએ ૫૮ સ્ત્રીઓ ભણેલી છે. આ તફાવત નાનોસૂનો નથી પરંતુ એ તફાવત ગ્રામજનતાને ઉપયોગી કેળવણીદ્વારા કેળવણીનાં સાધનો ગામડેગામડે મૂકવાથી દૂર થઈ શકે એવો છે એમા તો જરા ય શક નથી. અલબત્ત મહેનતની કાયર કેળવણી ગામડાંને માટે તો ન જ પરવડી શકે.

૨ ધંધાવિષયક તફાવત એ બીજો તફાવત શહેર અને ગામડાંના ભેદને સાચવી રહ્યો છે. શહેરી જનતામાં માત્ર ૨૪ ટકા વસતી ખેતી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે ગ્રામજનતામાં ૭૭ ટકાની વસતી ખેતી સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૩ ત્રીજો તફાવત જે આરોગ્યરક્ષણની વિચારણામાં મહત્ત્વનો છે તે વસતીવિષયક છે. શહેર કસ્બાની સરેરાશ વસતી દસહજારની ગણાય. જ્યારે ગામડાંની સરેરાશ વસ્તી ૭૦૦ માણસની આવે છે.

૪ રહેણીકરણી અને દૃષ્ટિબિંદુનો તફાવત પણ શહેર અને ગામડાંને જુદાં પાડી દે છે એ સ્પષ્ટ છે. એક શહેરી અને એક ગામડિયાને ઓળખી કાઢવું બહુ અઘરું નથી.

પરિણામે આપણી આંખ આગળ તરી રહે એવા શહેર અને ગામડાંના તફાવત દેખાડી આપે છે કે ગામડાં અનારોગ્ય, ઘીચ વસતીવાળાં અને અવ્યવસ્થિત બંધારણવાળાં હોય છે, જ્યારે શહેરો પ્રમાણમાં વધારે આરોગ્ય, ઓછી ઘીચવસતિવાળાં અને વ્યવસ્થિત બંધારણવાળાં હોય છે.

તફાવત

શહેરોની પરિસ્થિતિ દરેક રીતે સંપૂર્ણ છે એમ આ કથન ઉપરથી અનુમાન કરવાનું નથી. પરંતુ ગામડાંને પડછે શહેરો વધારે લાભકારક સ્થિતિ ભોગવે છે એમાં શક નથી. શહેર અને ગામડાં વચ્ચેનો તફાવત શહેરની ઉચ્ચ કક્ષાને જ સાબિત કરે છે. એ તફાવત સમજવાથી જ તે ઓછા કરવાના પ્રયત્નો થઇ શકે.

ગામડાંની ઘીચ વસતી

શહેરની વસતી કરતાં ગામડાંની વસતી વધારે ઘીચ છે એ કથન ઘણાને આશ્ચર્યજનક લાગશે. ગામડાં માટેની સામાન્ય કલ્પના એવી છે કે ત્યાંની વસતીને શહેર કરતાં રહેવાની ઘણી વધારે મોકળાશ હોય. પરંતુ ગામડાંની તંદુરસ્તીના સરખો ગામડાંની મોકળાશનો ખ્યાલ પણ ભ્રમરૂપ છે એમ આંકડાથી સાબિત થાય એમ છે.

આંકડા

વડોદરા રાજ્યની માહિતી મને સહજ ઉપલબ્ધ હોવાથી હું દૃષ્ટાંતમાં વડોદરાનો વધારે ઉપયોગ કરું છું. વળી સામાજિક પ્રગતિનાં આંદોલનો વડોદરામાં ખૂબ ઝીલાયાં છે, અને શ્રી. સયાજીરાવ સરખા દક્ષ ચિંતકે પ્રગતિના અનેકાનેક રાજપ્રયત્નો વડોદરા માટે કરેલા છે. એટલે ગુજરાત માટે તો નિદાન વડોદરા ઝટ નજરે ચઢે એમ છે.

વસતીના નિવાસસ્થાનને આપણે ગામઠાણ તરીકે ઓળખીએ છીએ. વડોદરા રાજ્યની ઓગણીસ લાખની ગ્રામજનતા ૨૯૦૨

ગામડાંમાં પથરાઈ છે. એ બધાં ય ગામડાંનાં ગામઠાણુ ભેગાં કરીએ તો ૧૨૦૦૦ વીઘાં જેટલો વિસ્તાર થાય. આનો અર્થ એટલો જ કે ઓગણીસ લાખ ગામડિયાઓ માત્ર ૧૨૦૦૦ વીઘાંમાં પુરાયલા છે. આમ આપણી ગ્રામજનતાનાં રહેઠાણુ એટલાં સાંકડાં છે કે એક વીઘામાં ૧૫૮ જેટલાં માણસો ભચડાઈ રહ્યાં છે!

આની સામે આપણે વડોદરા શહેરનો જ વિચાર કરીએ. વડોદરા શહેરની વસતી એક લાખ દશહજાર માણસની, અને તેનું ગામઠાણુ દસહજાર વીઘાંનું! વડોદરા શહેરની એક વીઘા જેટલી જમીનમાં માત્ર અગિયાર માણસો જ વસે છે, જ્યારે ગામડામાં એક વીઘે ૧૫૮ માણસોનો વસવાટ!

ગામડાંની ભયંકર સંકડાશનો ખ્યાલ હવે આપણને આવી શકશે. કોણ કહેશે કે ગામડાંમાં બહુ મોકળાશ છે? રાજ્યબહારનાં ગામડાંની સ્થિતિ વડોદરાનાં ગામડાં કરતાં વધારે સારી નથી જ. એટલે હિંદભરનાં ગામડાંની સંકડાશનો ખ્યાલ આપણને તરત આવી શકશે. સીમનું નજીકપણું ગામડાંની ભયંકર સંકડાશને સહજ હળવી બનાવે છે એ ખરું. પરંતુ તેથી તેની ભયંકરતા સમૂળ જતી રહેતી નથી. ગામડાંમાં ઘણી ઘીચ વસતી કહેવાય. તેનું પરિણામ ગંદકી, ધૂળ, અવ્યવસ્થિત મકાનરચના અને ઢંગધડા વગરના રસ્તાઓમાં જ આવે!

આમ સંકડાશ એ પ્રથમ મુશ્કેલી આરોગ્યરક્ષણના કાર્યક્રમમાં વિચારવાની રહી. સંકડાશને લઈને મકાનો અનારોગ્ય બંધાય. વસતીના પ્રમાણમાં અમુક ખુલ્લાશ હોવી જ જોઇએ — મકાનમાં તેમ જ મકાન બહાર. હવાની અવરજવર માટે મકાનોમાં બારીબારણાંની કે જાળીઓની પણ સગવડ જોઇએ. શુદ્ધ હવા એ આરોગ્યરક્ષણનો આત્મા છે.

સંકડાશ

સાકડા ગામધણુ અને બધિયાર મકાનોમા એ અશકય જ હોય.

શુદ્ધ હવા જેટલું જ શુદ્ધ સ્વચ્છ પાણી જરૂરી છે અસ્વચ્છ પાણીને લીધે કોલેરા જેવા રોગ ફાટી નીકળે છે પાણી સ્વચ્છ, શુદ્ધ, ગુણકારી અને મબલખ હોવુ જોઇએ ગામડામા પૂરતા કૂવા હોતા નથી. કૂવા હોય તો પણ તેમનો વાપર એવા પ્રકારનો હોય કે પાણીની વિશુદ્ધિ જળવાય નહિ કૂવાની આસપાસ પાણી ઢોળાય, અને કાદવ થાય એ પગ લઇ પનિહારીઓ પાણી ભરે. પગ અને દોરડાનો કચરો કૂવામા ઉતરે અને એ પાણી પીવામા અને રસોઇમા વપરાય આમ પાણી જેવુ જતુનાશક તત્ત્વ એકાદ રોગના જતુ ફેલાવે જ.

સ્વચ્છ પાણી

કદાચ ઉકરડા પણ પાણીના સાધન પાસે જ હોય ઉકરડાની ગદકી પાણીના મૂળને ઝડપથી દૂષિત કરે છે

કપડા ધોવાનુ કાર્ય પણ કૂવાના થાળા ઉપર જ થાય કપડાનો મેલ પીવાના પાણીમા ઊતરે અને તેથી તદુરસ્તી બગડે એનો ખ્યાલ પણ ગ્રામજનતામા આવતો નથી

કૂવા ન હોય ત્યા તો પાણીનુ ભારે દુખ હોય જ કૂવા હોય ત્યા જનતા તેનો ઉપયોગ જ એવો કરે કે જેથી આરોગ્ય સચવાય નહિ કૂવા ન હોય ત્યા નદી તથા તલાવની એવી જ દુર્દશા કરવામા આવે છે નદી-તનાવના પાણીમા માણસ અને જાનવર સાથે પાણી પીએ ત્યા સુધી તો આપણે કદાચ વાધો ન ઉઠાવીએ પરતુ એ નદી-તલાવમા તથા આસપાસ હરેક પ્રકારની ગદકી કરવા નો સહુ હક્ક કરી બેસે છે ત્યારે ગ્રામજનતાનુ અજ્ઞાન પાપ બની જાય છે.

૧૮

સ્વચ્છતા

માનવદેહની રચના જ એવી છે કે તે ખાદ્યપેય પદાર્થોનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોને સંગ્રહી નિરુપયોગી તત્ત્વોને પોતાનાથી અળગા પાડી દે. જગતમાં કશી જ વસ્તુ તત્ત્વત નિરુપયોગી નથી – જો આપણને તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો. આવડત ન હોય તો ચોખ્ખામાં ચોખ્ખી વસ્તુ પણ ગંદકીનો ભંડાર બની જાય. એટલે દેહને નિરુપયોગી થઇ પડતા દ્રવ્યો કેવી રીતે અને ક્યાં રાખવાં, ખસેડવા, ઉપયોગમાં લેવા કે ફેંકી દેવા એ પ્રશ્ન પણ આપણી ગૃહ તથા ગ્રામ-રચનાનો અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બની જાય છે. એમાં નળ, નીક, મોરી, ચોક, ચોકડી, ખાળ, સ્નાનગૃહ, શૌચસ્થાન એ સર્વની વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક વિચારણા જરૂરી છે.

દેહરચના અને સ્વચ્છતા

કુદરત તો કથીરમાંથી કંચન બનાવવા મથી રહી છે. એનો કીમિયો સતત આબેહયાત–અમૃતને જ ઉપજાવે છે. એને સહુ સરખા. માનવદેહે નિરુપયોગી ગણેલા દ્રવ્યોમાં જ કુદરતની પ્રયોગશાળા જીવન ઉપયોગી તત્ત્વો ભરે છે. એટલે કુદરતના વલણ પરખી આપણા દેહની ખોટી રીતે મલિન ગણાતી ક્રિયાઓને આપણે વિશુદ્ધ કરીએ તો આપણે આપણું આરોગ્ય સુધારીએ એટલું જ નહિ પણ આપણે

આપણા ગ્રામજીવનની આખી આર્થિક બાજુને સુધારી શકીએ એમ છે. એટલે આપણી સ્વચ્છતાના પ્રશ્નો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક બની જાય છે.

દેહની સ્વચ્છતા સ્નાનવિધિ માગી લે. હિંદમાં માનવી બે વાર નાહી લે તો તેનું અંગ જરૂર સ્વચ્છ રહે.

નિરુપયોગી તત્ત્વોના ઉત્સર્ગ માટે પણ યોજના હોવી જોઇએ. એનાં સ્થાન અનિશ્ચિત ન જ રાખી શકાય. એ તત્ત્વો ગંદકીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આપણને ઘૃણા ઉપજાવે તો જાણવું કે આપણને સ્વચ્છ રહેતા આવડતું નથી. દુર્વાસ એ કુદરતની ચેતવણી છે. દુર્વાસથી માનવી ન ચેતે તો એની પાછળ જરૂર રોગના હુમલા થવાના જ. આપણા ગ્રામજીવનના અનેક રોગ આપણી અસ્વચ્છતાને જ આભારી છે.

આપણી ગંદી ટેવો

આપણને દાતણ કરતાં ન આવડે. આપણા દાતણ જગતના બધા 'પેસ્ટ' અને 'પાઉડર'ને શિક્ષણ આપી શકે એમ છે. દાતણથી ન મંજાતા વર્તમાન યુવકને જીરા-મીઠાનાં મંજન જરૂર ઉપયોગી થઇ પડશે. પરંતુ આપણી અવ્યવસ્થા આપણી દાતણની ક્રિયાને પણ હાનિકારક બનાવી દે છે. દાતણની ચીરીઓ ફાવે તેમ ફેંકવાની આપણી ટેવ અજાણી નથી. આપણી વધારેમા વધારે કાળજી-હોય તો-એટલી કે આપણા આંગણાંમાં ચીરીઓ ન નાખતા પડોશીના આંગણામા નાખવી આપણો પડોશી પણ એ જ કાર્ય કરે. એટલે અસ્વચ્છતાની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે. આ ચીરીઓની ફેંકાફેંકીમાથી પડોશીઓ વચ્ચે થતા ઝઘડા પણ આપણા ગ્રામ તથા શહેરજીવનમાં અજાણ્યા નથી. પડોશીનાં સુખસગવડનો વિચાર ન કરનાર કુટુંબને આપણે ટૂંકી નજરનાં કહી શકીએ. પડોશીને થતા ત્રાસનો કશો જ વિચાર

આપણને ન આવે તો આપણે બીજાનું ભલું કરવાનો ઢોંગ જતો કરવો જોઈએ. પડોશીના વિચારમાં જ આખી સામાજિક ઘટનાના વિચારોનો પાયો નખાય છે. સામાજિક જીવનનુ પ્રથમ પગલું પડોશ-ભાવમાં જ મૂકાય છે. પડોશી સાથેનું આપણું વર્તન એ આપણા આખા વર્તનનું મધ્યબિંદુ છે. પડોશીના આંગણામાં ગંદકી કરનાર કુટુંબ સ્વાર્થી, ટૂંકી દષ્ટિવાળું અને સમાજવિઘાતક છે.

અને આવી વ્યક્તિઓ, આવાં ઘર અને આવાં કુટુંબો કેટલાં હશે ?

આમ રોગથી બચવા માટે આપણે વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક સ્વચ્છતા રાખવા ઉપરાંત આપણી આસપાસ આપણે લીધે અસ્વચ્છતા ન થાય એની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે.

સભ્યતા અને સ્વચ્છતા

સ્વચ્છતાને લગતા ઘણા વ્યક્તિગત કાર્યો સાથે આપણી સભ્યતા, સરકાર અને શિષ્ટતાનો સંબંધ સ્વાભાવિક રીતે જ બંધાઈ જાય છે. એની આસપાસ આપણે સાહજિક રીતે મર્યાદા અને લજ્જાના પડદા ઢાંકીએ છીએ, અને તે જ યોગ્ય છે. ગમે ત્યાં ગમે તે પ્રકારની ગંદકી કરવાની આપણી ટેવ આપણા માનસમાં રહેલી–આપણા સમગ્ર જીવનમા રહેલી અવ્યવસ્થા, અસભ્યતા, સંસ્કારહીનતા અને અશિષ્ટતાનું જ પ્રતિબિંબ છે એમ કહેવામા જરા ય હરકત નથી. વ્યક્તિગત અને સામાજીક સ્વચ્છતા ઉપર જ આપણી પ્રગતિ ઘણે અંશે અવલબન કરે છે એ ભૂલવાનું નથી. એટલે દતધાવન, મલોત્સર્ગ, સ્નાન જેવી આવશ્યક સ્વચ્છતાની વિધિમા જેટલી મર્યાદા સચવાય અને જેટલું એકાંત સાધી શકાય તેટલે અંશે આપણે આપણી શિષ્ટતા અને સસ્કાર વધારે નિર્મળ બનાવી શકીએ એમ છે.

અને એ સભ્યતાના રક્ષણ સાથે સાથે જ આપણી સ્વચ્છ બનવાની બધી જ ક્રિયાઓ આરોગ્યવર્ધની બને એ પણ આપણે શીખવું જોઇએ. ગંદકી અશિષ્ટ છે એમ કરી તેનાથી ભાગવામાં આપણી શિષ્ટતા જરા ય વધતી નથી. આપણી સુગ દૂર કરી ગંદકીના નિવારણ અર્થે આપણે અંગતરીતે ઉપાયો લઈ શકીએ એટલી આવડત અને તૈયારી પણ આપણી હોવી જોઇએ. આપણા સંસ્કાર આપણને prudish – અતિ ડાહ્યા – અતિ શિષ્ટ – બનાવી ગંદકીનિવારણથી વિમુખ બનાવે એમ પણ થવું ન જોઇએ.

ગામડાં તો હજી આ સ્વચ્છતાની બાબતમાં બહુ જ પછાત છે. ગ્રામવાસીઓ સ્નાન કરે છે એ ખરું. પરંતુ એ વિધિ બહુ સુધારવાની જરૂર છે. શહેરમાં વપરાતા સાબુ ગ્રામજીવનમાં પ્રવેશે એમ આપણે ભાગ્યે જ ઈચ્છીએ. પરંતુ દેહ સમગ્રને પાણીથી સ્વચ્છ બનાવી દેહને પ્રફુલ્લતા મળે એટલું કરતાં તો ગ્રામજનતાને આવડવું જ જોઇએ.

આપણી અસ્વચ્છતા આપણા પડોશીને હાનિકર ન બનવી જોઇએ.

નિરુપયોગી તત્ત્વોના ઉત્સર્ગની ક્રિયા માટે સ્થળ મુકરર હોવાં જોઇએ, અમુક ઢબની તેમાં મર્યાદા પળાવી જોઇએ, અને તળાવ તથા નદીનાં પાણીને જંતુમય બનાવે એવી બેજવાબદારી ઉપર ખૂબ અંકુશ મુકાવો જોઇએ.

શહેરો અને ગામડાં

આ વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્વચ્છતા ઉપર હજી શહેરોએ અને શહેરવાસીઓએ પણ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. સુરત હજી ઘણું ગંદુ શહેર છે. અમદાવાદ થોડાં વર્ષ પહેલાં એવું જ ગંદુ હતું. સદ્‌ગત શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજની કાળજીને લીધે વડોદરા સ્વચ્છતાની

બાબતમાં ખૂબ આગળ આવી શકયું છે. પરંતુ તે પહેલાંનું વડોદરા જોનાર વૃદ્ધો આજ પણ તેની જૂની ગંદકી યાદ કરી કમકમી ઊઠે છે. નાનાં શહેરોની તો વાત જ શી કરવી?

ગામડાં અને શહેરના સ્વચ્છતાને લગતા પ્રશ્નોમાં ઘણો તફાવત છે. ગામડાંમાં સ્વચ્છતા સાચવવા માટે શહેર કરતાં વધારે સગવડ થાય એમ છે – જો વિચારપૂર્વક તેની યોજના કરવામાં આવે તો. શહેર કરતાં ગામડાંની વસતી ઓછી. વસતીના પ્રમાણમાં ગામડાણુ ઓછુ છતાં સીમની નિકટતા સ્થળસંકોચના ઘણા પ્રશ્નોને ઉકેલી શકે. ગ્રામસાધનો સોધાં અને સહજ અંગમહેનતવડે સહેલાઈથી મળે એવાં હોય. એટલે ગ્રામસ્વચ્છતાનો પ્રશ્ન શહેરસફાઇ કરતા વધારે સહેલાઇથી ઉકલી શકે એવો છે.

અંગમહેનત એ પ્રજાનો અખૂટ ખજાનો છે. પૈસાથી ન બને એ અંગમહેનત વડે બને, અને તે વધારે સરળતાથી અને સારી રીતે. અંગમહેનતને જ્યારથી આપણે શરમ માની ત્યારથી આપણુ પતન થયું છે. હજી અંગમહેનતની આપણી શરમ મટી નથી એટલું જ નહિ, આપણાં ભણતર અને શિષ્ટતાભ્રમ આપણને અંગમહેનત પ્રત્યે અભાવ જ પ્રેરે છે. સ્વચ્છતાને અંગે ગ્રામજીવનમા અંગમહેનતની કેટલી બધી જરૂર છે તેનો ખ્યાલ ગ્રામધંધાઓની વહેંચણી ઉપરથી આવી શકશે. આમા પણ મને ઉપલબ્ધ એવા વડોદરા રાજ્યના આંકડાનો આધાર લઉં છું.

સ્વચ્છતા અને અંગમહેનત

એક ગામડાંની સરેરાશ વસતી ૭૦૦ માણસોની. એ સાતસો માણસો ૧૭૫ કુટુંબોમાં વહેંચાયલાં છે, અને ધંધાની દૃષ્ટિએ એ કુટુંબો નીચે પ્રમાણે વહેંચાઇ જાય છે :

સ્વચ્છતાના ધંધાદારીઓની ખોટ

૧૦૦ – કૃષિકારો–માલિક તથા ગણોતિયા ખેડૂત મળીને.
૩૬ – મજૂરો અને ખેતીની મજૂરીમાં રોકાયલા નોકરો.
૪ – ગોપાલન અને પશુઉછેરમાં રોકાયલા કુટુંબો.
૪ – શાહુકારો.
૪ – કપાસના ધંધાદારી.
૩ – હજામ.
૨ – દરજી.
૪ – કુંભાર.
૪ – ચમાર.
૧ – ધોબી.
૨ – ભંગી.
૧૧ – પરચુરણ ધંધાદારી–મજૂર, સોની, લુહાર ઇત્યાદિ.

આમ ધંધાની દૃષ્ટિએ આપણાં સરેરાશ ગામડાની વસ્તી વહેંચાઈ જાય છે. સો ખેડૂત કુટુંબે બીજા ધંધાદારીઓના કુટુંબનું પ્રમાણ જોવાથી ઘણીવણી બાબતો પ્રકાશિત બની જાય એમ છે. સો ખેડૂત કુટુંબો સાથે જ આપણે ૩૬ મજૂરો અને ચાર પશુપાલનમાં રોકાયલા કુટુંબોને મૂકી દઈએ તો ચાર શાહુકાર કુટુંબો એકસોચાળીસ ખેડૂત કુટુંબોના નાણાંનું તંત્ર પોતાના હાથમાં રાખી રહે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે એ શાહુકારોનું સામર્થ્ય આપણે વિચારી ગયા છીએ. પરંતુ સ્વચ્છતાનું સ્થાન ક્યાં છે તે તો આપણે તરત જ સમજી શકીશું. ગામની અંગત સ્વચ્છતા ધોબી ઉપર આધાર રાખે છે, અને સાર્વજનિક સ્વચ્છતા ભંગી ઉપર અવલંબીને રહે છે. સાતસો માણસો નવસીતીમાં એક ધોબી કુટુંબ અને બે ભંગી કુટુંબ કેટલી સ્વચ્છતા જાળવી શકે એ સહુએ વિચારવા સરખું છે. ગામડાની અનારોગ્ય સ્થિતિ મટાડવી હોય તો આરોગ્યરક્ષણનાં સાધ-

નોનું પ્રમાણ વધારવું પડશે, આરોગ્યરક્ષણ માટેની કાર્યપરંપરા ચલાવવા વધારે માણસો તેમાં રોકવાં પડશે, અને સ્વચ્છતાના બાપોતી ધંધામાં રોકાયલાં માણસો પૂરતાં ન હોય તો ગ્રામજનતાએ સ્વચ્છતાનાં ઘણાં કામ હાથે કરી લેવાં પડશે.

આ સ્વચ્છતા એટલે શું ?

સ્વચ્છતાની વિગતો

એક તો અંગત – વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા. ગામડામાં ધૂળમાટી અને કાદવનો ખૂબ સંસર્ગ. પશુપાલન પણ સ્વચ્છતાના કંઇ કંઇ પ્રશ્નો ઊભા કરે. એટલે પ્રથમ તો જાતની સ્વચ્છતા ઉપર ખૂબ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. એ અંગત સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ પોતાના ધંધા પ્રત્યે અણગમો ન પ્રેરે એની પણ કાળજી રાખવી જોઇએ. એમાં સ્નાનવિધિ આવી જાય, અસ્વચ્છ દ્રવ્યોના ઉત્સર્ગની વ્યવસ્થા પણ આવી જાય અને આપણી અસ્વચ્છ ટેવો છોડવાના પ્રયત્નો પણ આવી જાય.

કપડાં અને સ્વચ્છતા

અંગની બહુ જ પાસે કપડાં આવે. એ કપડાં આપણી વ્યક્તિગત સ્વચ્છતાનો એક મહત્ત્વનો વિભાગ છે. હિંદમાં ખરું જોતાં બહુ વસ્ત્રોની જરૂર જ નથી. આપણા દુર્ભાગ્યે પશ્ચિમે આપણને અતિશય અને નિરુપયોગી કપડા પહેરતા બનાવ્યા છે. બારમાથી છસાત માસ તો આપણે ત્યાં ગરમી જ હોય છે. સભ્યતા ભલે વસ્ત્રો માગે. ગુપ્ત, પવિત્ર અને ઉત્તેજક અંગો ભલે આચ્છાદિત રખાય. પરંતુ આખું શરીર ઉપરાછાપરી વસ્ત્રોથી ઢબુરી દેવામાં કયો અર્થ સધાતો હશે તે સમજાતું નથી. હિંદમાં તો ઓઢણ – drapery – પૂરતાં થઇ પડે એમ છે. ત્રીજી પેઢી ઉપરના પુરુષો શહેરમાં પણ દેહ ઉપર એક દુપટ્ટી ઓઢી લઇ ફાવે ત્યાં ફરી શકતા. ગામડામાં વસ્ત્રોની એથી પણ ઓછી જરૂર. છતાં આપણી અનુકરણવૃત્તિ

આપણને તદ્દન પ્રતિકૂળ એવાં ગંદાં મોજાં, તદ્દન નિરર્થક એવાં કૉલર તથા ટાઇ અને ખુલતાં પહેરણોને બદલે ઘાટઘુટ વગરનાં અનેક કાપકૂપીવાળાં ખમીસ અને કોટનો સ્વાંગ ધારણ કરવા પ્રેરે છે. ગ્રામજનતામાં બાળકો ઢંગ વગરનો સાહેબી પોશાક પહેરી માબાપની પ્રસન્નતા જ્યારે વધારતાં દેખાય છે ત્યારે આપણી સંસ્કાર-પરાધીનતા આપણો સ્વભાવ બની જતી દેખાય છે. એથી વધારે ઊંડું પતન કયું ! હિંદમાં તો ધોતિયું, પહેરણ અને ચંપલ પૂરતાં થઈ પડે એમ છે.

વસ્ત્રોની અતિશયતા

ટાઢ અને તાપથી દેહનું રક્ષણ કરવાનો વસ્ત્રનો ઉદ્દેશ સમજી શકાય એમ છે. શોખ અને સારા દેખાવાની વૃત્તિ એ કાઢી નાખવા જેવાં વલણો ન કહી શકાય. સામાની આંખને ગમે એવાં વસ્ત્ર અને દેહ રાખવામાં આપણે સમાજસમસ્તને માન આપીએ છીએ એ ખરું. પરંતુ તેમ કરવા માટે આપણે વસ્ત્રો કે વસ્ત્રોના ટુકડા વધાર્યા જ કરવા એ જરા ય ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. અંડરવેર, પહેરણ, ખમીસ, જૅકેટ, કોટ, કૉલર, ટાઇ પહેરેલાં મનુષ્યોને જોતાં ઘણીવાર નવસોનવાણું વસ્ત્રોમાં ઢંકાઇ રહેલી દ્રૌપદીનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેતો નથી. પડ ઉપર પડ રચી રહેલાં એ પ્રાણી મનુષ્ય છે કે કોબીજ તેની ઘણીવાર સમજણ પડતી નથી.

વસ્ત્રોની અતિશયતા શહેરમાં જ બિનજરૂરી છે તો ગામડાંમા તેમ હોય એમાં નવાઇ નથી. વસ્ત્રોની અતિશયતા અસ્વચ્છતાને પોષે છે. એટલે ગ્રામજીવનમાં બિનજરૂરી વસ્ત્રોને તો અવકાશ હોવો જ ન જોઇએ; અને જેટલાં હોય એટલાં અત્યંત સ્વચ્છ હોવાં જોઇએ. દિવસમા એક ધોતિયું અને એક પહેરણ સારી રીતે ઝીકી ધોવામાં બહુ સમય બગડે એમ નથી. અને ધોબીની તંગીનો વિચાર કરીએ

અગર ન કરીએ તો પણ શહેરી કે ગ્રામવાસીને પોતાના બે વસ્ત્રો જાતે ધોઇ સાફ રાખવામા શરમ આવવી ન જોઇએ. એટલુ તો હરકોઈ માણસ સહેલાઇથી કરી શકે.

ગૃહસ્વચ્છતા

વ્યક્તિગત સ્વચ્છતાનો સહજ વિસ્તાર સામુદાયિક સ્વચ્છતાને આપોઆપ ઊભી કરશે. સ્વચ્છ મનુષ્ય બીજા મનુષ્યોને દૃષ્ટાંત રૂપ બને છે. વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા ઘરને પણ સ્વચ્છ બનાવશે – કારણ ઘર એ વ્યક્તિનુ પ્રથમ સામાજીક વર્તુલ કહી શકાય. સ્વચ્છ મનુષ્યને ઘરમા કચરો ન ગમે. એ ઘરની ભીંતિ ડાઘાડુઘી ન રહેવા દે એના ઓરડામા જાળા ન હોય· ઘાસ, લાકડા, છાણા અને બીજી જેવા સાધનોનો નિત્ય સહવાસી ગામડિયો સ્વચ્છ હોય તો તે જેને તેને એવી રીતે ગોઠવે કે જેથા ઘર કે વાડો અવ્યવસ્થિત ન દેખાય. એનુ રસોડુ અને પાણિયારુ પણ ચોખ્ખા જ હોય ગમે ત્યા પાણી ઢોળાય એ તેને ન જ ગમે એ પોતાનુ સ્નાનગૃહ સ્વચ્છ રાખે શૌચસ્થાન પણ ગમે ત્યા ન જ હોય. પેટીપટારા, હાલના ગાગર એ બધુ યોગ્ય સ્થળે તેણે મૂકેલુ હોય

ગ્રામ સ્વચ્છતા

આમ વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા એક ડગલુ આગળ ભરે એટલે ઘરને પણ સ્વચ્છ બનાવે. સ્વચ્છતાનું વર્તુલ ઘરથી આગળ વધે એટલે આગણા ઉપર ફરી વળે, આગણા ઉપરથી તે શેરી ઉપર પ્રસરે અને શેરીમાથી આગળ વધી તે આખા ગામને પોતાની અસર નીચે લાવી મૂકે ઘર અને આગણા વ્યક્તિગત રીતે સ્વચ્છ રહે તો શેરી અને ગામની સ્વચ્છતા અતિશય સરળ બની જાય, કારણ પ્રત્યેક ઘરનુ આગણુ સ્વચ્છ રહે એટલે આપોઆપ સ્વચ્છતા વિસ્તાર પામે.

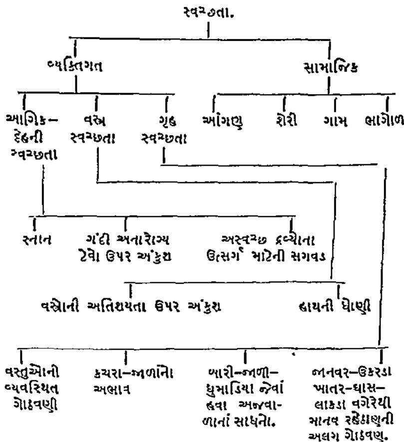
આમ જાત, ઘર, આંગણું, શેરી અને આખું ગામ સ્વચ્છ રાખી આરોગ્યવૃદ્ધિ કરી શકાય એમ છે.

પોતાના આગણા સંભાળનારને પડોશીના આગણા અસ્વચ્છ કરવાની વૃત્તિ નહિ થાય. શેરી સ્વચ્છ કરવા માટે જરૂર પડ્યે શેરીનાં બધાં જ માણસો સામેલ થઈ જશે, અને સામેલ ન થાય તો પણ સમજદાર ગ્રામવાસીઓએ એકલે હાથે થોડો સમય કામ કરવું પડશે. એક વખત સ્વચ્છતાનો રસ લાગ્યો એટલે તે કાયમની થઈ સમજવી.

સ્વચ્છતા એટલે આરોગ્ય

સ્વચ્છતા માત્ર દેખાવ પૂરતી નથી. સ્વચ્છતા આપણને સારી લાગે એટલા માટે જ તે પાળવાની નથી. એનાથી રોગ અટકે છે અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. અનારોગ્ય ગ્રામજનતાનો કદી ઉત્કર્ષ થાય નહિ. સ્વચ્છતા ત્રણ તત્ત્વો ઉપર આધાર રાખે છે – પૂરતી હવા, પૂરતું પાણી અને પૂરતો સૂર્યપ્રકાશ: દેહને, ઘરને અને આખા ગામને એ ત્રણે તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમા મળે એવી સગવડ એનુ નામ સ્વચ્છતા.

સ્વચ્છતાને આપણે નીચેની વિગતોમાં જોઈ શકીએ :

૧૯

આંગણું

આંગણું કે ઉકરડા ?

સ્ત્રીઓ ગરબામાં ગાય છે:

કંકુ લીપ્યાં આંગણાં

'મેં તો કુમકુમે લીપ્યું મારું આંગણું રે લોલ!'

એમ કંકુથી લીપેલાં કેટલાં આંગણાં હશે?

કંકુથી આંગણું લીપવાની વાત જવા દો. માટીથી લીપેલાં આંગણાં પણ આજના સમયમાં હશે ખરાં? બહુ જૂજ.

માટીથી લીપી આંગણું ચોખ્ખું રાખવામાં કાંઈ મુશ્કેલી હશે એમ આપણે માનીએ. માત્ર સાવરણીથી જ સાફ કરેલાં આંગણાં કેટલાં જોવામાં આવે છે? આંગળીને ટેરવે ગણાય એટલાં! સો આંગણે એકાદ!

આપણે તો આંગણાંના ઉકરડા બનાવી દીધા છે. આંગણું એટલે ઘરનો કચરો ફેંકવાની જગા; ગંદું પાણી ઢોળવાની જગા; અજીઠવાડ નાખવાની જગા; રદ્દી કાગળો ફેંકવા હોય તે પણ

આગણામા ચૂનાની રાખનો ઢગલો કરવો હોય તો તે પણ આગણામા, જમી રહીને પતરાળા નાખવા હોય તો તે પણ આગણામા બાળકોને કુદરતી હાજતે લઈ જવા હોય તો તે આગણામા ઢોર બાધવાના હોય તો તે યે આગણામા ઉકરડા ઓ આગણામા આપણે શો ફેર રહેવા દીધો છે ?

ઘરને દીપાવનાર આંગણું

જેટલુ ઘરનુ મહત્ત્વ એટલુ જ મહત્ત્વ શુ આગણાનુ નથી ? એક સુદર ઇમારત હોય અને તેના જ ઓટલા નીચે ઘાસના તણખલા, કાગળના ડૂચા, છાણના ઢગલા અને ગદા પાણીના રેલા દેખાતા હોય તમને તે જોઇને કેવુ લાગશે ? તમે સુઘડ હશો તો તુરત નાકે હાથ દેશો ઘરની ઉચાઇ પહોળાઇ કે કારીગરી જોવા એક પણ ક્ષણ થોભશો નહિ સભાળીને પગ મૂકવાની અગવડ ભોગવતા તમે બબડી ઊઠશો, અને ઘરના માલિકને એક સુરત, કાળજી વગરના ગોબરા માણસ તરીકે કલ્પનામા ધારી લેશો એના મોટા ઘરની કિંમત કેટલી ઘટી ગઇ ?

ઉચ્ચ કોમોની બેકાળજી

હવે તમે કોઇ સારા ઢેડવાડામા જાઓ તમને ખબર છે ? ઢેવાડા એવા સ્વચ્છ હોય છે કે તેમની આગળ શેઠશેરી, બ્રહ્મપોળ, દસાઇવગો, નાગરવાડો કે મહાજન ચકલો એવા મોટા મોટા નામવાળા ચકલા બિલકુલ અસ્વચ્છ લાગે ત્યા મોટી મોટી હવેલીઓ નથી હોતી થોડા નાના ઇંટરી મકાનો અને મોટે ભાગે માટીથી થાપેલા ઝૂપડા તમારી નજરે પડશે પરતુ એ ઝૂપડાના આગણા કેવા હોય છે ?

ઝૂપડા વચ્ચે પહોળી જગા, સ્વચ્છ લીપીને તૈયાર કરેલું આગણું

આંગણામાં તુળશી ક્યારો ! આ દેખાવ શું સારો નથી ? તમે ઝૂંપડીનો વિચાર ભૂલી જાઓ છો અને આંગણું કેવું ચોખ્ખું છે એનો વિચાર કરતા હો છો. કહો, સ્વચ્છ આંગણાવાળી ઝૂંપડી સારી ? કે ગંદા આંગણાવાળી હવેલી સારી ? તમને ઝૂંપડી આનંદ આપશે કે હવેલી ? જે હવેલી આગળથી તમારે નાશી જવું પડે તેના કરતાં જે ઝૂંપડી પાસે જરા ઊભા રહેવાનું મન થાય એ જ વધારે પ્રશંસાપાત્ર ગણાય. અલબત્ત ઢેડ લોકોના રહેઠાણ બધે જ સ્વચ્છ હોય છે એમ કહેવાનો આશય નથી.

આંગણાનું મહત્ત્વ

આંગણાંનું મહત્ત્વ હવે કાંઈ સમજાય છે ? જેટલું સુંદર આંગણું એટલું જ સુંદર ઘર દેખાય. ખરાબ આમણે ઘરનો બધો મોખ માર્યો જાય છે.

સુંદર આંગણાથી ઉપજતું સુંદર માનસ

ઘરઆંગણાની સુંદરતા એ એક વાત થઇ. બીજાને આપણું આગણું કેવુ લાગે છે તેની આપણે દરકાર કદાચ ન રાખીએ. પણ આપણે પોતાને માટે શુ આગણું સાફ રાખવાની જરૂર ઓછી છે ?

ઘરનું સાથી આગણું. તમે બારીએ નજર કરો તો આંગણું પહેલું નજરે પડે. ઘર બહાર પગ મૂકવો હોય તો ય તે આગણામાં થઇને. બહારથી ઘેર આવવું હોય તો યે તેમ જ. તમારાં બાળકોને રમવુ હોય તો ય તે આગણામાં જ. વિવાહવાજનનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તે આંગણે જ ઊજવાય. ઘરમા સંકડાશ હોય તો પાટ પાથરી મળવા આવનારને આંગણામા બેસાડાય. સંધ્યાકાળે અણગમો આવે તો પડોશીઓ સાથે આંગણે બેસીને વાતો થાય. ગરમીના દિવસોમા ખાટલા પાથરી આંગણામા સુવાય.

તમે જ કહો, તમે નજર કરો અને તમારુ આગણુ કચરાથી ભરેલુ' હોય એ તમને જ કેવુ કદરુપુ લાગશે? ઘર બહાર પગ મૂકતા જ તમે ગદકી જુઓ એટલે તમને કમકમી આવશે કે નહિ? ગદા આગણામા થઈને ઘરમા દાખલ થવુ એ કેટલુ જોખમ ભરેલુ' છે તે જાણો છો? ગદકી એ રોગના જતુઓનુ ઘર. તમે ઘરની અદર આવો તે વખતે ગદા આગણામાથી જોડા અગર પગ સાથે રોગના કેટલા યે જતુ ઘરમા દાખલ કરતા હશો તેનો હિસાબ કાઢ્યો છે? ધૂળ ભરેલા આગણામા રમીને તમારા બાળકો કેવા થઈ જાય છે એ તમે ધ્યાન રાખીને કદી જોયુ છે?

આરોગ્ય અને આંગણુ'

પવિત્ર પ્રસ'ગો અને આંગણુ

વિવાહ પ્રસગે એક પાસ ચોરી જેવી પવિત્ર જગા બાંધી હોય અને તેની જ પાસે ખાળકૂડીના પાણી વહેતા હોય! પ્રસગની પવિત્રતા ક્યા રહી? પાટ પાથરીને તમે પરોણાઓને બેસાડો અગર કોથળો પાથરી પડોશીઓને બોલાવી વાત કરો તે વખત તમારી જ બાજુમા દુર્ગ'ધવાળુ છાણ પડ્યુ હોય એ જોઈને શુ તમને શરમ નહિ આવે? કોઈ દિવસ આગણામા તમારે સૂવાનો પ્રસગ આવ્યો! માથા આગળ કોલસા, પગ આગળ ખાળકૂડી અને ખાટલા નીચે રાખોડીનો ઢગલો પડ્યો હોય ' તમે સમજુ હો તો જરૂર તમને કમકમાટી થવી જોઈએ અને શુ આવા પ્રસગો ઘણી વખત અનુભવમા નથી આવતા? ઘણી વખત તો શુ પણ સોએ નવ્વાણુ આગણામા જ ઉપર પ્રમાણે દશા હોય છે ત્યારે આપણે સમજુ કે અણસમજુ?

ગરીબીનુ' બહાનુ'

આગણુ સ્વચ્છ રાખવુ એ બહુ મુશ્કેલીની વાત છે એમ માનશો

ગરીબીનું બહાનું

નહિ. ગરીબ કે તવંગર બધા જ પોતાનાં આંગણાં સાફ રાખી શકે છે. જો તેઓ ધારે તો એમાં ભારે સાધનની જરૂર નથી. એક સાવરણી અને બે ઘડા પાણી : એટલામાં હરકોઇ ગરીબ પોતાનું આંગણું ચંદની જેવું ચોખ્ખું બનાવી શકે છે.

ગરીબ માણસને ઘેર નોકરચાકર હોતા નથી એ વાત ખરી છે. ગરીબ માણસ પોતાની ગરીબીને લીધે ઘણી બાબતોમાં તવંગર કરતાં પાછળ રહી જાય છે; પરંતુ એક બાબત એવી છે કે જેમાં એક ગરીબ માણસ લક્ષાધિપતિને કોરાણે મૂકી શકે છે. એ કઇ બાબત ?

આંગણું અને અંગ-મહેનત

લક્ષાધિપતિને અગર તેના કુટુંબીઓને સાવરણી ઝાલતાં શરમ આવે છે; તેનાથી અંગમહેનત થઇ શકતી નથી; ઘણાં કામોમાં તેમને નોકર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તવંગરના નોકરો તેમને મુબારક હો ! તેમની ઇચ્છામાં આવે તો તેઓ આંગણાં ભલે નોકરો પાસે સાફ કરાવે ! પરંતુ નોકરો ઉપર આધાર રાખનાર ધનાઢ્યો કેટલા પરતંત્ર છે તે તેમની જ ફરિયાદ ઉપરથી સમજાઇ આવશે. જગતનો મોટો ભાગ ગરીબ છે. ગરીબોને અંગમહેનત કરતાં શરમ આવતી નથી. તવંગરોને નોકર વગર બેસી રહેવું પડે છે, નોકર કરે તેટલાથી ચલાવી લેવું પડે છે, જ્યારે ગરીબ માણસ જાતે જ પોતાનું કામ પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરી શકે છે. અંગ-મહેનતની છૂટ એ ગરીબોને તવંગર કરતાં વધારે અનુકૂળ સ્થિતિએ શું મૂકતી નથી ? તવંગરો જે કરી ન શકે તે ગરીબો અંગ-મહેનતથી કરી શકે છે. અંગમહેનત એ ગરીબોને એક જાતની સ્વતંત્રતા આપે છે જેનો લાભ તવંગરો લેઇ શકતા નથી. એ બાબતમાં શું ગરીબો શ્રેષ્ઠતા નથી ભોગવતા ?

અગમહેનત જેવું સમર્થ સાધન જેને મળ્યું છે તેનાથી ગંદકીનો બચાવ થઇ શકે જ નહિ, ગરીબીનું બહાનું કાઢી તેનાથી આંગણું અસ્વચ્છ રાખી શકાય જ નહિ. આંગણું સ્વચ્છ રાખ

સ્વચ્છતામાં રહેલી સહેલાઈ

વામાં દરરોજ દસ મિનિટ કરતા વધારે વખત જાય એમ નથી. સાવરણીથી પદર વીસ ફૂટનું આપણું આંગણું ચોખ્ખુ કરી તેના ઉપર માત્ર બે જ ઘડા પાણી નાખવાથી આગણાની આખી રૌનક બદલાઇ જાય છે, અને તે ઘણું રળિયામણું લાગે છે. રળિયામણી જગા એ જ પવિત્ર જગા. આપણાં આંગણાને શું આપણે પવિત્ર ન બનાવવાં જોઇએ ? ગરીબ કે તવગર આગણું અસ્વચ્છ રાખવા માટે કશુ બહાનુ કાઢી શકે એમ નથી. આંગણું અસ્વચ્છ રહે એ આપણો જ દોષ !

બીજા લોકોનાં આંગણાં

આપણે ધારીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા આગણા કેવા સ્વચ્છ રાખી શકીએ છીએ તેની ખાતરી કરવી હોય તો આપણા જૂના સમયનો

જૂનો યુગ

સહજ ખ્યાલ કરો જૂના સમયમા આગણાં હાલ કરતાં વધારે શોભાયમાન રહેતા એનો અનુભવ દરેક જણને હશે જૂના સમયનો વિચાર ન કરવો હોય તો આપણા દીવાળી ટાકણાને યાદ કરો. આપણો સ્ત્રીવર્ગ સવારમા વહેલો ઊઠી આગણું વાળી ઝાડી તેના ઉપર સહજ લીપીગુપી અગર તેવી સગવડ ન હોય તો માત્ર આંગણામા પાણી છાંટી સાથીયા કરે છે, એ તો બધાએ જોયું હોય જ. એ દ્રશ્ય કેવુ સુંદર લાગે છે ? તહેવારને દિવસે જે સફાઇ આગણામાં રહે તે દરરોજ કેમ ન રહી શકે ?

પારસીઓનાં આંગણાં

તમે પારસીઓના મહોલ્લા જોયા છે ? બધા જ પારસીઓ ધનવાન છે એમ માનવાની કદી ભૂલ કરશો નહિ. તેમનામાં પણ ઘણાં ગરીબ કુટુંબો હોય છે. પારસણોને પણ સ્થિતિ પરત્વે બેડું લેઈ કૂવે પાણી ભરવા જવું પડે છે. તેમનામાં પણ નાનકડા ઘરમાં વસતાં ગરીબ કુટુંબો હોય છે. તથાપિ તાલેવન કે ગરીબ ગમે તે પારસીનું આંગણું જોશો તો સ્વચ્છ અને ચકચકીત દેખાશે. એવાં સ્વચ્છ આંગણામાં ધોળાં, લાલ, પીળાં એવાં રંગીન છાપાં પાડી આંગણાને સુંદર ચિત્ર જેવું શોભીતું બનાવ્યું હોય છે. આવી આંગણાની સ્વચ્છતા તહેવારના જ દિવસોમા તેઓ રાખે છે એમ નહિ. દરરોજ સવારમાં પારસણો મોટે ભાગે જાતે આંગણાં ઓટલા સ્વચ્છ કરી ખીબાં વડે છાપાં પાડે છે. રોજ સુંદર આંગણાં જોવા ટેવાયલી પારસી કોમ ગંદાં આંગણાં સહન કરી શકતી નથી.

આપણે પણ એ જ સ્વચ્છતાની ટેવ પાડીએ તો આપણાં આંગણાં પણ સુશોભિત બને. સુરત નવસારી બાજુએ પારસી સિવાય પણ કેટલાક હિંદુ કુટુંબોમાં આંગણે છાપાં પાડવાનો રિવાજ દાખલ થઇ ગયો છે.

દક્ષિણી કુટુંબોનાં આંગણાં

એ જ પ્રમાણે દક્ષિણી કુટુંબોમાં પણ આંગણાં સ્વચ્છ રાખવાની ભારે ચીવટ જોવામાં આવે છે. દક્ષિણનાં ગામડાંમા આગણાની છૂટ સારી હોય છે. લોકો આગણે ફળ ઝાડ વાવે છે, ફૂલ છોડ રોપે છે, અને રંગોળી પૂરી આગણાંને બહુ જ સુંદર બનાવે છે. આ સ્વચ્છતાની ટેવ તેઓ ગુજરાતમા પણ સાથે લાવે છે. દક્ષિણી કુટુંબના આંગણા આગળ હાલ આપણે સ્વચ્છતા જોઇ શકીએ છીએ; બે ચાર કેળના રોપ આંગણે હોય જ. દરરોજ જુદી જુદી જાતના સ્વસ્તિકો જુદા જુદા રંગથી પૂરી તેમનાં

આમણા તેમણે ઝાકઝમાળ બનાવ્યા જ હોય એવા આગણામા બેસીએ તો આપણને મદિરમા બેઠા જેવી પવિત્રતા લાગે આ બધા દક્ષિણીઓ વધારે પૈસાદાર હોય છે એમ માનશો નહિ એમના દાખ્યા ઉપરથી એટલું સમજવાનુ છે કે આગણા સ્વચ્છ રાખવામા પૈસાની બિલકુલ જરૂર નથી રગોળીના રગ મોઘા હોતા નથી ... રગ તો પથરા અગર ખડીમાથી પણ મેળવી શકાય સાથીયા ... આ ટેવમા આપણી ચિત્રકળાનું સહજ રક્ષણ થાય છે એ ભૂલવા જેવુ નથી.

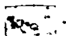
પરતુ ભલે તમારે આગણે રગોળી ન ચીતરી શકાય તમારાથી આગણે કચરો તો ન જ રખાય અને કચરો દસ મિનીટમા સાફ કરી તમે બે ઘડા પાણી છાટી તમારું આગણુ સુશોભિત નહિ તો સાફ કેમ ન રાખી શકો ? એમા ભારે મહેનત નથી અને એક પૈસાનુ પણ ખર્ચ નથી

આપણો નિશ્ચય

એક જણ આગણુ સાફ રાખે તે જોઇને પાડોશીને પણ દેખાદેખી તેમ કરવાની ઇચ્છા થાય ધીમે ધીમે સ્વચ્છતાનો નિશ્ચય આખુ ગામ આગણા સાફ રાખતા શીખે. ... પાંચ આગેવાનો—પચાયતના સભ્યો જ આવા કામની શરૂઆત કરી ગામને દાખલો કેમ ન બેસાડે ? .

... ગદુ આગણુ જોઇ આપણી ... આખને ગમે તે હૃદયને પણ ગમે. ... કટાળશે, અને સાથે સાથે આપણુ હૃદય પણ કટાળશે આપણે ... નિર્જીવ અને ચીડિયા બનીશુ

... એના કરતા આગણું સ્વચ્છ રાખી તેને પવિત્ર બનાવી આપણી ... આ હૃદયને પવિત્ર બનાવીએ તો કેવુ સારું ! એક આગણુ ... કરવાથી કેટલા લાભ થાય ! દેહને આરોગ્ય મળે, આખને ... સૌન્દર્ય મળે અને હૃદયને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય.

શેરી અને ગામ

ઘર અને આંગણું સ્વચ્છ રાખ્યા પછી શેરી અને ગામની સ્વચ્છતાનો પોણોભાગ આપો આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સાખ પડોશી

પરંતુ એ સિદ્ધિ મેળવવામાં જ આપણે શેરી અને ગામનો વિચાર કરવો પડે છે.

ઘરનો કચરો આગણામા ન નાખવો એ પહેલી વાત. પડોશીના આગણામાં ન નાખવો એ બીજી વાત. તો પછી તે ક્યાં નાંખવો? પાડોશી ન હોય એવા કોઇના આંગણામાં?

ના. આપણી સ્વચ્છતાની ભાવના જ આપણને તેમ કરતાં રોકશે. આપણો સાખ પડોશી ન હોય તે પણ ક્રમવાર આપણો જ પડોશી છે. શેરીમાં રહેતા સઘળાં માણસો આપણાં પડોશી. એમ ન માનીએ તો જેના આગણામા આપણે કચરો નાખીએ તે આપણા આંગણામાં સ્વાભાવિક રીતે જ કચરો નાખી જશે.

તો કોઇ બીજી શેરીમા આપણે આપણી અસ્વચ્છતા ફેંકવી? નહિ જ. એ પણ એવું જ અપકૃત્ય છે કે જેનો બદલો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને મળે. આપણે આપણા ઘરને અને આંગણાને સ્વચ્છ રાખવા

બીજી શેરી

હોય તો પડોશીના તેમ જ હરકોઇના ઘર આગણાને આપણા માની લેવા પડશે નહિ તો હાલ થાય છે તેમ કચરાની ફેંકાફેંકી ચાલુ રહી આપણને તે જરા ય આગળ વધવા નહિ દે

પછી કચરો ક્યા નાખવો?

શહેરોને તો કચરાના નિકાલ માટે વિશિષ્ટ નોકરશાહી નીભાવવી પડે છે ગામડામા એ નોકરશાહી ઊભી થાય તો ઠીક પરતુ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે ૭૦૦ માણસના ગામડામા ભગીના એ કુટુબ પૂરતી સ્વચ્છતા ન જ રાખી શકે

સ્વચ્છતા અને અંગ-મહેનત

આ તો સરેરાશ ગામડાની વાત ઘણા ગામડામા તો ભગીનો અભાવ પણ હોય અને પછાત અસ્પૃશ્ય જાતોની ઉન્નતિના થતા પ્રયત્નોની એક સ્વાભાવિક અસર એ પણ થાય કે એ જાતો પેઢી દર પેઢી ચાલતો આવેલો ધધો કરવા ના પાડે આજનુ ભણતર અગમહેનત પ્રત્યે અણગમો લાવે છે એ સહુનો અનુભવ છે ભણતરની સાથે અમુક અંશે તુમાખી પણ આવે અને ઉચ્ચ કોમોએ સ્વચ્છતાનું કામ કરનારી કોમ તરફ જાણ્યે અજાણ્યે એવો તિરસ્કાર કેળવ્યો છે કે એ કોમ સમજતી થતા એ તિરસ્કારનો તિરસ્કારથી જ જવાબ આપે, અને જે અસ્પૃશ્યતાની દિવાલ ઊભી થઇ છે તે ભાગવા માટે સ્વચ્છતાનુ કામ કરવાની જ સ્પષ્ટ ના પાડે એ બહુ જ સભવિત છે

આ પ્રસગ ઝડપથી આવતો જાય છે એ કોઇએ ભૂલવાનુ નથી આપણી સ્વચ્છતાનુ કામ માત્ર અસ્પૃશ્ય કહેવાતી જાતો સદાકાળ કર્યા જ કરશે એવો ભ્રમ વહેલો દૂર કરીએ તો સારુ આપણી સ્વચ્છતાનુ કામ આપણે હાથે જ કરવુ પડશે અને એમા શા માટે વાંધો લેવો જોઇએ? આપણો નિશ્ચય હોય તો ગેરીની સાફસૂફી

એ મુશ્કેલી ભર્યું કામ ન કહેવાય. અમુક અંશે તો ગામડાં અંગ-મહેનતને ઓળખે છે, અંગમહેનતને સેવે છે, અને અંગમહેનતથી જીવતા રહે છે. એ જ અંગમહેનત ગામડાને સ્વચ્છ પણ રાખી શકે છે.

આ સ્થળે ગ્રામજીવનની એક ઊજળી બાજુ તરફ આપણે નજર કરીએ. પુરુષોનાં કેટલાંક મહેનત માગતાં કામ અને મજૂરીમાં ભાગ લેવાની ગામડાના સ્ત્રીવર્ગની તત્પરતા એ ગ્રામ-જીવનનો બહુ ઊજળો યશસ્વી ભાગ છે. ગામડાની સ્ત્રી પશુની માવજત કરી શકે છે. એ ઘરની રસોઇ કરે છે એટલું જ નહિ. એ રસોઇ લઈ તે ખેતરમાં જાય છે અને ત્યાં કામ કરતા ઘરનાં માણસોને રસોઇ પૂરી પાડે છે. જરૂર પડયે ખેતરમાં નિંદવા વાઢવાનું કામ કરે છે અને પાછાં ફરતાં માથે ચારનો ભારો મૂકી લાવતા તેને શિષ્ટતા નડતી નથી. ટોપલા ભરી તે ખાતર પોતાના ઉકરડામાં નાખી આવે છે. ખળામાં ઉપણવાનું કામ પુરુષોની બરાબર કરે છે, અને બળદ હાંકતા અને ગાડું ચલાવતાં પણ તેને આવડે છે. વહેલા ઊઠી ઘરની અને આંગણાની સાફસૂફી પણ સ્ત્રી જ કરે છે. ચૂલો સળગાવી ઊનું પાણી મૂકી નહાવા નવડાવવાનું કામ પણ સ્ત્રીનું જ. ભણતર અને શહેરનિવાસને પરિણામે ભાગેલા શરીરવાળી કહેવાતી સુઘડ શિષ્ટ સ્ત્રીમાં દેખાઇ આવતી અંગ-મહેનતની અરૂચિ એ ગામડાની સ્ત્રીમાં નથી દેખાતી. ગ્રામસ્ત્રીના પગમાં જ અજબ ઝડપ હોય છે. એના દેહમાં જ અજબ સ્ફૂર્તિ હોય છે. ગ્રામસ્ત્રીઓની કામ કરવાની તત્પરતા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હોય છે. ગામડાની સ્ત્રી એ શહેરી સ્ત્રી માફક માન ઢીંગલી કે રોગનો ભારો બની પુરુષને માથે ભારણ રૂપ બની રહેતી નથી

સ્ત્રીઓ અને અંગ-મહેનત

એનામા કેળવણી અને ઓપ ઓછા હશે એ ખરુ પરતુ જે કેળવણી, સુધારો કે ઓપ પુરુષ અગર સ્ત્રીમા મહેનતનો કટાળો કે શરમ ઉપજાવે એ કેળવણી, સુધારો કે ઓપ જરા ય ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. સર્વ સુધારાનો પાયો સ્ત્રી છે. ગ્રામોન્નતિ પણ સ્ત્રી ઉપર આધાર રાખી રહી છે. સ્વચ્છતા તો સ્ત્રી વગર સભવે જ નહિ. અને અંગમહેનત માગતી સ્વચ્છતા અગમહેનતને આવકારતી ગ્રામસ્ત્રીદ્વારા બહુ ઝડપ અને સરળતાથી સાધ્ય થઇ શકે એમ છે.

કચરો નાખવા મુકરર જગા

કચરો ઘર આગળ ન ફેકાય, કોઇના આગણામા ન ફેકાય, ગમે ત્યા ન ફેંકાય જ્યા ખાલી અરક્ષિત જગા જોઇ ત્યા કચરો ફેકવો અને ગદકી કરવી એ હિંદવાસીની તિરસ્કારપાત્ર ટેવ સમૂળ જવી જોઇએ શેરીના લોકો ધારે તો શેરીમા ગમે તે એક જગા મુકરર કરી રોજનો કચરો એક જ મુકરર જગાએ નાખે એ શીખવાની જરૂર છે. ઠરેલી જગા સિવાય બીજે કોઇ પણ સ્થળે કચરો ન જ નખાય. શેરીના સહુ વસનારા એટલો નિશ્ચય તો કરી જ લે

અને એ શેરીનો કચરો ચોવીસ અગર અડતાળીસ કલાકે ત્યાથી ખસવો જ જોઇએ

કચરો ઘર આગળ પણ એક ખોખામા, ટોપલીમા કે ડોલમા રાખવાની ટેવ પાડવી પડશે અને મુકરર કરેલી જગાએ લેઇ જઇ મોટી કોઠી, પેટી કે એવી જ કોઇ રચનાવાળા સ્થળમા નાખવી પડે.

પરંતુ સમસ્ત શેરીનો કચરો કોણ ઉપાડે ?

સ્વચ્છતાનુ કાર્ય કરનાર નોકરો પચાયત કે સરકાર તરફથી રાખ્યા હોય તો તેમણે તે કામ કરવાનુ છે ગામનોકર તરીકે

રાખેલા ભંગીઓની સંખ્યા આખા ગામની શેરીઓ સાફ રાખવા માટે પૂરતી નથી. એટલે હાથે કામ ન થઇ શકે એમ હોય તો સ્વચ્છતાનું કામ કરનાર માણસો વધારવા જ પડશે.

અહીં શેરી અને સમસ્ત ગામનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. એક શેરીનો પ્રશ્ન એ આખા ગામનો પ્રશ્ન બની જાય છે. એક શેરીની મુશ્કેલી એટલે આખા ગામની મુશ્કેલી. એક શેરીની સરળતા એટલે આખા ગામને માટે એક સરળ માર્ગ.

ગામાત સ્વચ્છતા

સ્વચ્છતાનું કામ કરનાર નોકરો હોય તો તે અને તે ન હોય તો શેરીના ઘરદીઠ જરૂર પૂરતાં માણસો ભેગા થઇ મુકરર સ્થળનો કચરો ગામ બહાર લઈ જવાની વ્યવસ્થા સરળતાપૂર્વક કરી શકે એમ છે. એ કચરામાથી ગામાત ઉકરડા પણ બનાવી શકાય અને તેમાંથી કૃષિ ઉપયોગી ખાતર બનાવી શકાય. કચરાના ઘણા ભાગને બાળી નાખી નિરર્થક બનાવી શકાય. અગર કચરાનો કેટલોક ભાગ સૂર્યના તાપમા ખુલ્લો રાખી તેના દુષિત તત્ત્વોનો આપોઆપ નાશ થાય એમ કરી શકાય. માત્ર કૂવા, નદી જેવાં જળાશયો પાસે ગામાત કચરો ન નાખવો. વળી ગામની એટલે નજીક ન નાખવો જોઇએ કે જેથી દુર્વાસ ગામમા આવે. એ માટે પવનની દિશા પણ સામજવી જોઇએ.

ગામનો કચરો એટલે ?

છાણ, અજીઠવાડ, ઘાસ, કાપલીઓ, ચીંથરાં, ફૂટેલા ઠોબરાં, લાકડાના કકડા, કાટા, પાદડા, છાલાકુશકા વગેરે. એનો નિવેડ ધારીએ એટલો મુશ્કેલ નથી.

ઉપરાત માનવ ગદકી. એ તો સ્વીકૃત વાત છે કે માનવીને પાચ

સાત વાર કુદરતી રીતે જ દેહસ્વચ્છતાની ક્રિયા કરવી જ પડે આ કાર્ય માટે એકાંત, ચોખ્ખાઇ અને અસ્વચ્છ દ્રવ્યોનો નિવેડો કરવાની યોજના ગ્રામજનતાએ પોતાના સયોગાનુસાર વિકસાવવા જ જોઈએ ઘર પાછળ વાડાની જગા અને તે ન હોય તો શેરીને સગવડ પડતી જગા એ માટે મુકરર કરવી જ પડે ગદકી કરવાનો જાણે બાળકોનો હક્ક હોય એવી રીતનો મનોવૃત્તિ રાખવામા આવે છે તે તદ્દન દૂર કરવી જોઇએ ગદકી કરવાનો હક્ક કોઇને પણ હોઇ શકે નહિ– બાળકને પણ નહિ બાળક, અશક્ત અને રોગીઓની ગદકી અન્યને હાનિકારક ન થઈ પડે એ માટે તે દૂર કરવાની જવાબદારી જેના તેના સગાસબધીઓએ જ ઉપાડી લેવી જોઇએ

ઊંડા ખાડા, માટીનો ઉપયોગ અને અગ્નિ ગામના કચરા અને ગદકીને દૂર કરી શકે એમ છે ઉપયોગી ખાતર પણ તેમાથી બનાવી શકાય

ગ્રામરચનામાં યોજનાનો અભાવ

વળી આપણી ગ્રામશેરીની રચના પણ પૂરતા વિચાર પછી થતી નથી પારકી અગર સરકારી જમીનનુ દબાણ કરવાનો લોભ ગ્રામજનતામા ઘેલછાની હદે પહોચ્યો છે એ ઘેલછાને પરિણામે પડોશીઓમા ઝઘડા, દીવાની ફોજદારી અને મુલ્કી કચેરીઓમા થતી રખડપટો અને ખર્ચ, સરકારી નોકરોને લાચ રૂશ્વતની થતી સરળતા અને કનડગતની પડતી ટેવ માટે આ વૃત્તિ અમુક અશે જવાબદાર છે જ

ગ્રામરચના સગવડ ભરેલી, બુદ્ધિપૂર્વક અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી થવી જોઇએ તેને બદલે એક મકાન આગળ અને બીજુ પાછળ, એકનુ છજુ રસ્તા ઉપર પડતુ હોય અને બીજાનો ઓટલો રસ્તે જનારને વાગે એવો હોય, કોઇનુ છાપરુ આગળ આવતુ હોય તો

કોઇનો થાંભલો આગળ આવતો હોય. એને લીધે ગામડાં બેડોળ, અવ્યવસ્થિત અને ઢંગ વગરનાં લાગે છે. એથી શેરીઓના રસ્તા વાંકાચૂંકા અને સ્વચ્છતા ન સચવાય એવા બની જાય છે.

ગામડાની શેરીઓમાં પાણીના અવરજવર માટે સાધનો હોતાં નથી. શિયાળા અને ઉનાળામાં પાણી સંબંધી ખાસ મુશ્કેલી હોતી નથી. પરંતુ ચોમાસામા શેરીઓ કાદવવાળી બની જાય છે, જાનવરોની ગંદકી અસ્વચ્છતામાં ઉમેરો કરે છે અને ગામેગામથી વહી આવતાં પાણી ખાડાઓમાં ભરાઇ ગામની અસ્વચ્છતામાં અતિશય વધારો કરી મૂકે છે. કેટલાક ખાડાઓનાં પાણી તો આખો શિયાળો ચાલે છે, અને તે બધિયાર હોવાથી જીવજંતુ અને માખીમચ્છરનાં મોટાં ઉત્પત્તિસ્થાન બની જાય છે. અટકાવી શકાય તેવા રોગજંતુઓ વ્યાપક બનાવવામાં મચ્છર અને માખીનો ઘણો જ મોટો ફાળો છે, એ હવે તો ગામડિયાએ પણ સમજવાની જરૂર છે. એટલે યોજનારહિત મકાનો, રસ્તા અને શેરીઓ રાખ્યે ચાલે એમ નથી. ગ્રામજીવનમા સ્વચ્છતા લાવવી હોય તો મકાનોમાં એક પ્રકારનું નિયમિતપણું, સંકડાશનો અભાવ, પાણી વહી જાય એવી રસ્તાઓની ચઢતી ઊતરતી યોજના અને પૂરતી પહોળાઇ રાખવી પડશે. ગામડાની ખરેખર દરકાર રાખવી હોય તો યોજનાબદ્ધ ગ્રામરચનાને હસી કાઢ્યે ચાલે એમ નથી.

વળી ગામડાનો અને કૃષિનો સબંધ જોતા ગાડાં, હળ, લાકડાં તથા બીજી વસ્તુઓ મૂકવા માટે છૂટી જમીનો પણ વિચારપૂર્વક શેરીઓમાં રાખવી જોઇએ.

નવાં ગામ અને પરાં

નવાં વસેલા કેટલાંક ગામ અને પરાં યોજનાપૂર્વક રચાયેલાં હોય છે એ ઉપરથી ગામડાની વ્યવસ્થિત રચના થઇ શકે એમ છે, એટલું તો આપણે

સમજી શકીએ છીએ. અલબત્ત જૂના ગામોમા ઘર, શેરીઓ અને મહોલ્લા સ્થાયી થઇ ગયેલા હોવાથી તેમા ફેરફાર કરવાની મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે, અને મિથ્યા મમત્વ ઘણીવાર તસુ જમીનના ફેરફાર માટે આખા ગામને હોબાળે ચઢાવી ગામના સેંકડો રૂપિયા ખર્ચાવી નાખે છે. છતાં એ મુશ્કેલીનો સામનો કર્યે જ છૂટકો છે. અનિયમિત ગ્રામરચનામા સ્વચ્છતાને પોષે એવી નિયમિતતા જરૂર આવવી જોઇએ. કેટલાંક પરાં અગર નવા ગામના મહોલ્લા એટલા પહોળા રહેલા જોવામાં આવે છે કે તેમની વચમા વૃક્ષારોપણ કરી સ્થળનું સૌદર્ય અને સ્થળની સગવડ વધારી શકાય એમ હોય છે.

પાદર

ગામડાની સરેરાશ વસતી સાતસો માણસોની : એટલે એક ઘર અને બીજા ઘર વચ્ચે, એક શેરી અને બીજી શેરી વચ્ચે, એટલું બધુ અંતર તો ન જ હોય કે જેથી સૌને હળવા મળવામા, એક બીજાને ઓળખવામા અગર એક બીજાને ઉપયોગી થઇ પડવામા ખાસ અડચણ આવે. ગામનુ ગોદરુ પાદર અગર ભાગોળ એ પણ આખા ગામની સગવડ સાચવનારુ મહત્ત્વનું સ્થાન કહી શકાય. એમા ઢોરના ટોળાં પણ બેસી શકે, થાકેલો ખેડૂત કે વટેમાર્ગુ પણ બેસી શકે અને ગામના છોકરા રમતગમત માટે પણ સહેલાઇથી ભેગા થઇ શકે. ગુજરાતમાં ઘણાં ગામોની ભાગોળ સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર અને સગવડવાળી હોય છે. માનવી જો તેને ન જ બગાડવી એવો નિશ્ચય કરે તો એ ભાગોળ ગામનું સ્વચ્છ રંજનસ્થાન બની શકે. પરંતુ આપણાં અવ્યવસ્થિત માનસને લઇને આપણે ભાગોળના ઉકરડા બનાવી દઇએ છીએ.

ગુજરાતની સગવડ

ગામડું બાધવામા મુખ્ય વિચાર ખેતીની સગવડનો જ હોય છે. ખેતી ઘણે દૂર ન પડે એવી રીતે માનવ-સમૂહ એક સ્થળ પસદ કરી તેમાં ઘરબાર

કે ઝૂપડા બાધી વસવાટ કરે છે માણુસ વસે એટલે તેને પિવા માટે તથા નાહવાધોવા માટે નદી, કૂવા કે તળાવની સમવડ પણ હોવી જોઇએ જવરઅવર માટે ગામમા અને સીમમા સાધારણ રસ્તા પણ હોવા જોઇએ મજૂરો અને કારીગરોની પણ તેમા જરૂર. ગુજરાતમા તો સામાન્યત જમીન સપાટ છે એટલે ડુગરાળ અને દરિયા કિનારાના ગામો જેવી મુશ્કેલીઓ મોટા ભાગના ગામડાને પડતી નથી. નદીકિનારા ઉપર ઘણા ગામો છે તે વાત ખરી. અને નદીના પૂર તથા પૂરથી પડેલા કોતર ગામ અને સીમની જમીનનું ધોવાણ કરી કેટલાક મહત્ત્વના જમીનસરક્ષણના પ્રશ્નો પણ ઊભા કરે છે કોતરો પડતા અટકાવવા એ પણ આપણા ગ્રામજીવનનો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બનતો જાય છે

આમ ગામડુ એ વગર વિચાર્યે બાજુએ નાખી મૂકવા જેવુ નથી. એમા કુશળતાભરી યોજનાની જરૂર છે, અને સરળતાભર્યા ધનિક શહેરોના કરતા ગ્રામરચના વધારે બુદ્ધિ, વધારે મહેનત, વધારે સહાનુભૂતિ અને વધારે ઊંચી કલ્પના માગી લે છે સારુ શહેર રચનાર ઇજનેરનુ નામ આપણે જરૂર ભૂલી જઇશુ' પરતુ નમૂનેદાર સુદર ગામડુ રચનાર ઇજનેરને તો વર્તમાન હિંદે કીર્તિસ્થભ રચી અમર કરવો પડશે.

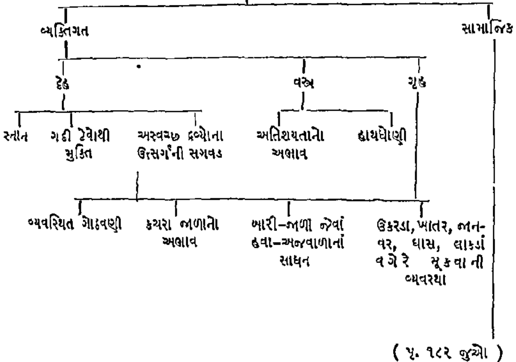
ગ્રામસ્વચ્છતા

ગામની સ્વચ્છતા એટલે ઘરની, આગણાની, શેરીની, રસ્તાની, ભાગોળોની તેમ જ સીમની સ્વચ્છતા ઘર, શેરી કે ગામના કૂવાના થાળા સ્વચ્છ રાખવા જોઇએ અને વખતોવખત કૂવાને ગાળવા જોઇએ જરૂર પડ્યે પાણીને શુદ્ધ કરવાને માટે પોટાશ-પરમેંગેનેટ કે ફટકડી જેવી દવાઓ પણ નાખવી જોઇએ ગામના તળાવો પણ સ્વચ્છ રાખવા જોઇએ એવી ગામસમગ્રની સ્વચ્છતા થાય ત્યારે ગ્રામજનતાનુ

આરોગ્ય પણ સારી રીતે સાચવી શકાય. ધૂળ એ ગામડાનો મહા ઉપદ્રવ છે. ગુજરાતમાં પથરાળી જમીન ન હોવાથી રસ્તાની સપાટી દડ કે રેતીવાળી સહજ બની જાય છે. પાકી સડક ઇજનેરોની ગણત્રી પ્રમાણે કરવા બેસીએ તો ખર્ચનો અને કૉંટ્રાક્ટરોના નફાનો પાર આવે તેમ નથી. છતાં ગામડાની નજીક નદીઓ, નાળાં, ઝરણાં, વગેરે તો હોય જ; અને તેમાની રેતી તથા કાંકરીનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આપણા ગામના રસ્તા પાકા જેવા જ બની જાય અને રસ્તાની સપાટી ધૂળરહિત બનાવી શકાય.

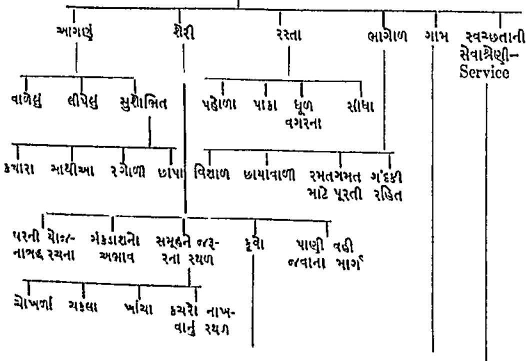
સમગ્ર વિચાર

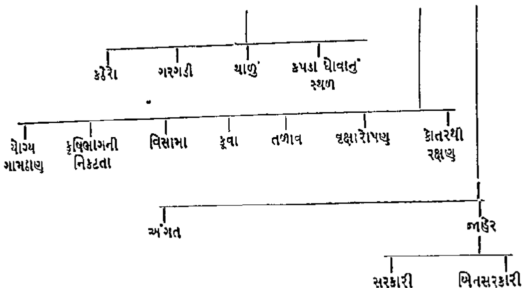
ગ્રામસ્વચ્છતા આ પ્રમાણે કેટકેટલી વસ્તુઓ માગે છે, તે આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું. સ્વચ્છતાનો આખો પ્રશ્ન નીચેના સ્ફોટન પ્રમાણે સામાન્યતઃ ગોઠવી શકીએ.

સ્વચ્છતા
વ્યક્તિગત
સામાજિક
દેહ
વસ્ત્ર
ગૃહ
સ્નાન
ગંદી ટેવોથી મુક્તિ
અસ્વચ્છ દ્રવ્યોના ઉત્સર્ગની સગવડ
અતિશયતાનો અભાવ
હાથધોણી
વ્યવસ્થિત ગોઠવણી
કચરા જાળાનો અભાવ
બારી–જાળી જેવાં હવા–અજવાળાનાં સાધન
ઉકરડા, ખાતર, જાનવર, ઘાસ, લાકડાં વગેરે મૂકવાની વ્યવસ્થા

(પૃ. ૧૮૨ જુઓ)

સામાજિક (પૃ. ૧૮૧ ચાલુ)
આંગણું
શેરી
રસ્તા
ભાગોળ
ગામ
સ્વચ્છતાની સેવાશ્રેણી–Service
વાળેલું
લીંપેલું
સુશોભિત
ક્યારા
સાથીઆ
રંગોળી
છાપા
પહોળા
પાકા
ધૂળ વગરના
સીધા
વિશાળ
છાયાવાળી
રમતગમત માટે પૂરતી
ગંદકી રહિત
ઘરની યોજનાબદ્ધ રચના
ગંદકાશનો અભાવ
સમૂહને જરૂરના સ્થળ
કૂવા
પાણી વહી જવાના માર્ગ
ચોખળી
ચકલા
ખાંચા
કચરો નાખવાનું સ્થળ

કઠેરા
ગરગડી
થાળું
કપડાં ધોવાનું સ્થળ
યોગ્ય ગામઠાણ
કૃષિભાગની નિકટતા
વિસામા
કૂવા
તળાવ
વૃક્ષારોપણ
કુદરતથી રક્ષણ
અંગત
જાહેર
સરકારી
બિનસરકારી

૨૧

આરોગ્યરક્ષણ અને જીવજંતુ

સ્વચ્છતા એ આરોગ્યરક્ષણનો મૂળભૂત પાયો છે. એ આપણી ઉન્નતિનું આવશ્યક ચિહ્ન પણ છે. ગ્રામજનતાની વ્યક્તિથી માંડી એ સ્વચ્છતા આખા ગામ ઉપર પથરાવી જોઇએ. સ્વચ્છતામાંથી આપણે આપોઆપ નિરોગી રહેવાના માર્ગે ચઢી શકીએ છીએ. રોગ મટાડવાના ઇલાજ તો કરવા જ જોઇએ. પરંતુ વધારે સારો માર્ગ તો એ જ કે રોગ થાય જ નહિ એવી સાવચેતીભરી સ્થિતિ ઊભી કરવી. ઘણા દર્દ મટી શકે એવાં હોય છે; અને ઘણાં દર્દ તો થવા જ ન જોઇએ. થવાં ન જોઇએ એવા દર્દો આપણા ગ્રામજીવનને નિર્જીવ બનાવતાં હોય તો એમાં આપણો જ દોષ ગણાય.

રોગ ન થાય એવી સાવચેતી

ગ્રામજીવનની સ્વચ્છતાનું માપ આપણે સમજી લઇએ. સ્વચ્છતાને ધૂળ ન ગમે; સ્વચ્છતામાં દુર્વાસને સ્થાન ન હોય; સ્વચ્છતાને જીવજંતુનો ઉપદ્રવ ન ખપે. ધૂળ અને દુર્વાસ પરાત આપણાં ગામડાંમાં જંતુઓનો કેટલો ઉપદ્રવ હોય છે એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ. શિયાળામાં મચ્છર, ઉનાળામાં માખી અને ચોમાસામાં મચ્છરમાખી ઉપરાંત અનેકાનેક જંતુઓની પરંપરા! આ ગામડાનો નિત્ય અનુભવ. સ્વચ્છતામાં આવાં જીવજંતુની શક્યતા હોઇ શકે જ નહિ.

સાવચેતીનું માપ

માખી અને મચ્છર

આપણી સુઘડતાને માખી ન ગમે એટલો જ વાંધો હોત તો આપણે ગ્રામજીવનમાં માખીઓને ચલાવી લેત. પરંતુ આપણી આંખને ન ગમતી ઘણી વસ્તુઓ ખરેખર આપણા આરોગ્યને હાનિકારક હોય છે. માખી આપણી આંખને નથી ગમતી એટલું જ નહિ. એ જંતુની ઉત્પત્તિ ગંદકીમાં હોય છે, અને એ જ્યાં બેસે છે ત્યાં ટાઇફોડ–વિષમજ્વર, કોલેરા અને આંતરડાના અનેક રોગને ઉપજાવતા જંતુઓની સ્થાપના કરે છે. મચ્છર અને મેલેરિયાનો ગાઢ સંબંધ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે અને હવે તો ગામડાં પણ એટલું જાણતાં થયાં છે કે મચ્છરને લીધે જ મેલેરિયા–ટાઢીઓ તાવ આખા હિંદભરમાં ફેલાય છે–પછી ભલે એ વાતને ખરી ન માનતા તેઓ તેને હસી કાઢે. ગ્રામજનતાનો–ખેડૂતોનો મેલેરિયા તો કટ્ટો દુશ્મન છે. રોગથી બચવું હોય, રોગ સામે સાવચેતી રાખવી હોય, રોગની શક્યતા જ નિર્મૂળ કરવી હોય તો માખી અને મચ્છર જેવા રોગવાહકોની ઉત્પત્તિ જ ન થવા દેવી.

ગ્રામજનતાને માખી તથા મચ્છરનો રોગ કે તાવના ઉપદ્રવ સાથેનો સંબંધ પૂરો સમજાતો નથી. પરંતુ એ તો શાસ્ત્રીય રીતે સાબિત થઇ ચૂક્યું છે. માખી તથા મચ્છર અનેક ન થવા પાત્ર રોગનો ફેલાવો કરનાર બેપિયા છે. ગંદી કહોડ, ઉકરડા, અજીઠવાડ તથા કહોવાણ એ માખીઓની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિના પોષક છે. પાણીની નીકો, ખાબોચિયાં, ખાડા, બંધિયાર પાણી, કાદવ કીચડ એ સર્વ મચ્છરનાં પોષક સ્થાન છે. એ માખી તથા મચ્છરના ઉત્પત્તિ સ્થાન ઉપર આપણે નજર રાખીએ તો ઘણા ઘણા રોગમાંથી આપણે બચી શકીએ.

ગ્રામજીવનની ઉન્નતિની ખરી કસોટી કાઢવી હોય તો એક સ્પષ્ટ

ચલાવી લેવાની ટેવ

માર્ગ છે ગામડામા માખી છે? મચ્છર છે? એ પ્રશ્નોના ઉત્તર નકારમા આવે તો જાણવુ કે ગામડું ખરેખર ઉન્નતિને શિખરે સ્થિત થયુ છે. માખી મચ્છરને ચલાવી લેવાનુ નિર્માલ્ય માનસ જ્યા સુધી ગ્રામજનતા ધરાવશે ત્યા સુધી તે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકશે નહિ ગામડામા માખી તો હોય! ગામડામા મચ્છર ન હોય એ કેમ બને! અમુક ગંદકી તો આપણે ચલાવી જ લેવી જોઇએ! આવુ આપણુ માનસ થઇ પડેલું છે ચલાવી લેવાની પાછળ જો ખરેખર સેવાભાવ રહેલો હોય તો તે ઇચ્છવા જોગ છે, અને સેવા અર્થે નીકળેલા કઇક સેવાભાવીઓએ ગામડાની મુશ્કેલીઓ પોતાની જાત પુરતી ચલાવી લેવી પડશે. પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે ગ્રામસેવકોએ જે ચલાવી લેવુ જોઇએ તે ગ્રામજનતાને પણ ચલાવી લેવા દેવુ જોઇએ એટલે ગામડામાથી માખી અને મચ્છર સમૂળ અદશ્ય થાય એમ કરવાની સહુની ફરજ થઈ પડે છે ચોખ્ખાઇ વિષે આગ્રહ રાખવાની ટેવ આપણે યુરોપિયનો પાસેથી ખરેખર શીખવી જોઇએ યુરોપિયનો સહરાના રણુમા, હિમાલયના બરફમા અને આફ્રિકાના જગલમાં પણ જાય છે, અને આપણે કલ્પી ન શકીએ એવા દેહકષ્ટ સહન પણ કરે છે છતા મુસાફરીના મુખ્ય ધ્યેયની સાથે બીજુ એક ધ્યેય તો એ સદા યે રાખે છે કે જેથી તેઓ રહેવામા અને જમવાખાવાંમા તેમણે નક્કી કરેલી સ્વચ્છતાની કક્ષા તો મેળવી જ લે છે આપણે પણ ઇચ્છીએ તો ગામડાને માખી અને મચ્છર વગરનાં બનાવી શકીએ.

માખી અને મચ્છર રહિત ગ્રામનિવાસ

ઘરની ગદકી, ગામની ગદકી અને સાથે સાથે ગામની હદમા આવેલી સીમની ગદકી દૂર કરીએ તો વર્ષે એ વર્ષે નિદાન દસવર્ષે તો આપણી ગ્રામજનતા માખી અને મચ્છર વગરની

બની નાની નાની અગવડોમાંથી મુક્ત થવા ઉપરાંત કોલેરા અને મેલેરિયા જેવા મહા રોગોમાંથી પણ મુક્તિ મેળવી શકે.

નાની નાની બાબતોનાં ભયંકર પરિણામ

આપણે જોઈએ છીએ કે કેરીનો ચૂસેલો ગોટલો પડેલો હોય ત્યાં માખી ભેગી થાય છે. મલોત્સર્ગને સ્થાને માખીઓ ભેગી થઈ જાય છે. સહેજ-સાજ ગંદકી હોય ત્યાં માખીઓ ભેગી થઈ જાય છે. અને આમ નાની મોટી ગંદકીઓમાંથી તે આપણા ઉપર અને આપણા ખોરાક ઉપર બેસી અનેક રોગજંતુઓને આપણા દેહમાં દાખલ કરી દે છે.

પાણીનું કૂંડું બે દિવસ એમનું એમ પડી રહે તો એમાં મચ્છર પેદા થાય. પાણીનું ખાબોચિયું ઉલેચાયા વગરનું રહે તો તેમાંથી મચ્છર પેદા થાય. ખાડામા પાણી અને કાદવ ભરાઇ રહે તો તેમાંથી મચ્છરની ઉત્પત્તિ. અને આવાં મચ્છરનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો આપણા ઘર આગળ, આપણી શેરીમા, આપણી ભાગોળ અને સીમમાં જોઈએ એટલાં હોય છે.

વળી એક ગામના મચ્છરો લાંબે સુધી પહોંચી શકે છે. મચ્છર માખીની ઉત્પત્તિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે કે તેમનાં મૂળને ન અટકાવીએ તો તેમની વૃદ્ધિને અટકાવવી અશક્ય થઇ પડે એમ છે. અને જ્યા સુધી માખી અને મચ્છરની ઉત્પત્તિ આપણે અટકાવી શકીશું નહિ ત્યાં સુધી ગ્રામજનતાના અનેકાનેક રોગને પણ આપણે અટકાવી શકીશું નહિ.

હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં યે મચ્છર અને માખીનો ઉપદ્રવ ઘણો જ હોય છે. અડધો ઉનાળો અને પોણા ભાગનું ચોમાસું તો શહેર અને ગામડાં માખીમચ્છરમય બની જાય છે. માખીમય વાતાવરણમાં જમવા બેસવું એ પાપ બની જાય છે અને છતાં આખું હિંદ એ

પાપમય વાતાવરણમાં પવિત્ર ગણાતું ભોજનકાર્ય કર્યે જ જાય છે. એ પાપકાર્યનો બદલો આપણને રોગના રૂપમાં મળે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

હિંદને પશ્ચિમની ખર્ચાળ યોજનાઓ ભાગ્યે જ કામ લાગે. માખી તથા મચ્છરથી બચવા માટે ફ્લાય-પેપર, જાળીવાળાં બારણાં, મચ્છરદાની, ફ્લીટ, પાઉડર, ખાડાઓમાં તેલનું છાંટણ વગેરે યોજનાઓ કરવામાં આવે છે. મોટા પ્રમાણમાં ગ્રામજનતાને આ બધુ મળી શકે એમ હોય તો તે ઇચ્છવા જોગ છે. પરંતુ બે ટંક ખાવાનું પૂરું ન પામતી ગ્રામજનતા આની પાછળ કંઇ પણ પૈસા ખર્ચે એ માનવું અશક્ય છે. રાજ્યો, પંચાયતો, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા ધનિકો અને સેવાસંસ્થાઓ કંઈ અંશે થોડા વિસ્તારમાં આવાં કાર્યો ઉપાડી શકે. પરંતુ આ પ્રશ્ન તો સમસ્ત હિંદનો છે. હિંદનાં સાતે લાખ ગામડાંનો છે. તેને માટે બધે જ ખર્ચાળ યોજના ન થઈ શકે. પણ એક કાર્ય તો થઇ શકે : તે એ જ કે ગંદકી પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય એવી સુઘડતા કેળવવી, અંગત ટેવો સુધારવા ઉપર ભાર દેવો અને સાદામાં સાદી રીતે ગંદકી દૂર કરવાના ઇલાજો યોજવા. ગંદકી દૂર કરવાના સાદામાં સાદા ઇલાજ આપણને ચોખ્ખી માટી, ચોખ્ખી ધૂળ અને અગ્નિ તથા સૂર્યના તાપમાંથી મળી રહે, એમ છે. ઘણી ગંદકી તો ધૂળ માટી અને રાખોડી પૂરતા પ્રમાણમાં વાપરવાથી અદશ્ય થશે. ગંદા પાણી અને ખાબોચિયા ઉલેચી નાખવાથી ઘણી ગંદકી તડકો દૂર કરી દેશે, અને નિરર્થક પડેલાં કાદવનાં ખાબોચિયાં તો ગામ લોકોએ ભેગા મળી સીમમાં ફરી પૂરી નાખવાં જોઇએ.

જંતુ ઉપદ્રવ દૂર કરવાનાં સાધનો

માખી અને મચ્છર એ બન્ને ગ્રામઆરોગ્યનાં બધરથાનો છે. રોગ થાય જ નહિ એમ કરવુ હોય તો આ બન્ને જંતુઓને સમૂળ અદશ્ય કરવા.

આરોગ્યનાં બધરથાનો

તેમને અદશ્ય કરવાને માટે પશ્ચિમમાં તો લાખ્ખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે. પનામાની સંયોગીભૂમિને ખોદી તેમાંથી સામુદ્રધુની બનાવી એ આપણી નજર આગળની વાત છે. એ ખોદતી વખતે દરિયાના મચ્છરમાખી જેવા જંતુઓએ અવર્ણનીય ત્રાસ આપેલો. માખીના સ્પર્શથી અને મચ્છરના ડંખથી લાખ્ખો મજૂરો માંદા પડતા અને મરી જતા. આગ્રહી, વિજયી માનસવાળી પશ્ચિમની પ્રજાએ એ અમાનુષી જંતુદુશ્મનોનો સામનો કર્યો અને તેમણે વિજય મેળવ્યો. આજ પનામાની નહેરમાં થઈને વહાણો જાય છે. એ જ સ્થળ જ્યારે જમીન હતું ત્યારે મચ્છર અને માખી માનવીને ઊભા પણ રહેવા દેતાં ન હતાં. રાખોડી, માટી, ધૂણી અને અગ્નિ એટલી જ વસ્તુઓ જો આપણને શાસ્ત્રીય ઢબે વાપરતા આવડે તો આપણે ગ્રામજનતામાંથી માખી અને મચ્છરને દૂર કરી શકીએ. અલબત, એની સાથે આપણા હાથ, પાવડા, કોદાળા અને સાવરણા તો સાબીત રહેવા જોઇએ.

અન્ય જંતુઓ

માખી અને મચ્છરની સાથે જૂ, જૂવા અને ચાચડનો પણ વિચાર કરવા જેવો છે. જૂથી વિષમજ્વર–ટાઇફોડ–નો ફેલાવો થાય છે અને ચાચડના ફેદફા સાથે પ્લેગ–ગ્રંથિકજ્વર–પણ આપણા ગ્રામજનોને મોતના મુખમા ધકેલી દે છે. પ્લેગ વખતે ઉંદરોનો નાશ કરવાની ઘોષણા જાગે છે અને સંખ્યાબંધ ઉંદરોને પકડી બાળી નાખવાની એક મહા ક્રૂર પ્રથા શરૂ થાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે ઉંદરનો દેહ પ્લેગનાં જંતુઓને ફેલાવતા ચાંચડનું નિવાસસ્થાન છે. ઉંદર ખેતીના પાકનું તો ભયંકર નુકસાન કરે છે જ, પરંતુ માખી અને મચ્છરની સાથે મેળ સાધી ચાચડ દ્વારા ગ્રામજીવનના આરોગ્યને હણે છે એ ભૂલવા સરખું નથી.

જંતુવિનાશ

આરોગ્યવિરોધી જંતુઓને અગર પ્રાણીઓને અને ખાસ કરીને ઉંદરોને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવે છે તે ખરેખર ક્રૂરતાભર્યું, અણઘડ અને માણમાઇને ન શોભે એવું તો હોય છે જ. પરંતુ આ જંતુઓને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવાની કાંઇ યોજના આપણને જડી ના આવે અગર તેમનું રોગવાહકપણું અદશ્ય ન થાય ત્યાં સુધી આ અણઘડ પ્રકાર ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. માનવજાતની સાથે અન્ય પ્રાણીસૃષ્ટિનો સમન્વય હજી થઈ શકયો નથી — અરે માણસ માણસ વચ્ચે પણ હજી સમન્વય કયા થઇ શકયો છે? રોગવાહક પ્રાણીઓને અને જંતુઓને જીવતા બાળી દેવાની ક્રૂરતા અસહ્ય હોય તો સ્વચ્છતાનો અતિ આગ્રહ રાખવો પડશે.

સાદા ઇલાજો

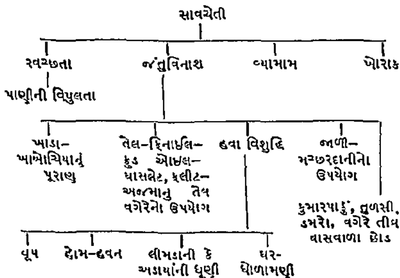
આમ રોગ ન થાય એ માટેની સાવચેતી સ્વચ્છતા, શુદ્ધ હવા, પ્રકાશ, પૂરતું પાણી, જંતુઓના ઉપદ્રવનો અટકાવ અને ખાસ કરીને માખી તથા મચ્છર જેવા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિર્મૂળ કરવાની શકયતા માગી લે છે. મચ્છરના ઉત્પત્તિસ્થાનોના પૂરાણ કરવા ઉપરાંત લીમડાના પાનની ધૂણી અને મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ મેલેરિયા સરખા રોગને અટકાવવા જરૂરનો છે.

જો કે ગ્રામજનતા મચ્છરદાની વાપરી શકે એવી સઘન છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. છતા યે જ્યા બની શકે એમ હોય ત્યા મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ ખરેખર રોગપ્રતિબંધનું એક મહત્વનુ સાધન બની શકશે. હાથે કામ કરનારને તો આ કામમાં હરકત આવે જ નહિ.

અને માખી માટે? અતિ સ્વચ્છતા સિવાય બીજો ઇલાજ ઉપયોગમા આવે એમ લાગતુ નથી નિદાન રસોડામાં અને જમવાના સ્થળે લોખંડી જાળીઓ ગામડામા ન બની શકે તો છેવટે કપડાના કે ભરૂ અગર રાડાના ઝીણી ગૂંથણીવાળા પડદાની શકયતાનો કોઇ પ્રયોગ કરી જોશે?

જંતુઓનો ત્રાસ ઘટાડવા માટે આપણે ત્યાં ચાલતી કેટલીક જની પ્રથાનો પણ અભ્યાસ અને ઉપયોગ કરવા જેવો છે હોમ-હવન દ્વારા ગામડાને સ્વચ્છતા આપી શકાતી. પરંતુ ધર્મ તરફની શ્રદ્ધા ઘટી ગઇ છે, અને ધર્મ તથા આરોગ્યને મેળવવાના એ જૂના પ્રયત્નો અંધશ્રદ્ધાનો બીજો રોગ ઊભો કરે છે. લીમડાની ધૂણીથી મચ્છર અને અડાયાંની ધૂણીથી માખી દૂર થાય છે એ તો આજ પણ અનુભવી શકાય એમ છે. વળી કુમારપાઠાંના રોપ, તુલસી, ડમરો જેવા તીવ્ર વાસવાળા છોડ પણ મચ્છરની ઉત્પત્તિ ઉપર અંકુશરૂપ ગણાય છે એ ભૂલવા સરખું નથી.

રોગ સામે સાવચેતી રાખવા એકી વખતે વિચાર કરવા માટે નીચેની રચના ઉપયોગી થઇ પડશે:—

૨૨

રોગનિવારણ

રોગના ઈલાજ

રોગ થાય જ નહિ અને ફેલાય જ નહિ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી એ જ આરોગ્યરક્ષણનો અને ખાસ કરીને ગ્રામઆરોગ્યરક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ ઇશ્વરના આપ્યા કહો કે કુદરતના આપ્યા હવાઅજવાળા અને સૂર્યપ્રકાશ તો છે જ વિપૂલ પાણી સગ્રહ — કૂવા, નદી, તળાવ – આ કુદરતને સહાયભૂત થવા માનવીએ પ્રયત્ન કરવાનો છે. હિંદમા મરુભૂમિ છે પાણી ન મળે એવા પ્રદેશો છે ઉત્તર ગુજરાતનો રેતાળ પ્રદેશ, કાઠિયાવાડના કેટલાક પથરાળા સ્થાનો અને પૂર્વ દક્ષિણ ગુજરાતના જગલોમા પાણીની વિપુલતા ઓછી ખરી અને જગલના પાણી રોગભર્યા પણ ખરા, છતા મોટા ભાગે ગુજરાતમા પાણીનો છેક જ દુષ્કાળ છે એમ કહેવુ વાસ્તવિક નથી. જ્યા પાણી પૂરતા ન મળતા હોય ત્યા જમીનમા ઘણા ભાગમાથી પથરા ફોડીને અગર યુગયુગથી સતાઇ ગયેલા પાણીના ઝરણ ખોલીને આપણે ધારીએ તો પાણી ખૂબ મેળવી શકીએ એમ છે. નદીઓને કેળવતા પણ આપણને હજી આવડયુ નથી નહિ તો મિથ્યા વહી જતા ગજાવર વારિસમૂહને આપણે માત્ર ખેતીના જ નહિ પરતુ પીવા તથા નહાવાના કાર્ય માટે પણ ઉપયોગમા લઇ શકીએ. સ્વચ્છતાના સાથી સરખા અગ્નિ, રાખોડી, માટી અને રેતી એ સર્વ દ્વારા આરોગ્ય

ઉપયોગી થઇ શકે એવી એમની પદ્ધતિ ન રહી એટલે જૂની સંસ્થા આપોઆપ પાછળ પડી ગઇ એ પણ ખરું. પશ્ચિમની વૈદકીય પ્રગતિનું શાસ્ત્રીયપણું નવા યુગને વધારે માફક આવતુ ગયું એટલે આપણે વૈદ્ય હકીમને વિસારે પાડયા, પરંતુ પાશ્ચિમાત્ય પદ્ધતિએ કેળવાયેલા ડોકટરો પણ ગ્રામજનતાને જરા યે ઉપયોગી નીવડયા હોય એમ લાગતું નથી. અગ્રેજી પદ્ધતિએ વૈદકીય જ્ઞાન મેળવેલા ત્રીસ હજારથી ચાળીસ હજાર ડોકટરો હિંદમા પોતાનો ધંધો ચનાવે છે, પરતુ તેમની બધી પ્રવૃત્તિ નગર વિભાગમા જ–Urban areaમા જ–એકત્રિત થયેલી છે. સાત લાખ ગામડાને તો ભાગ્યે જ ડોકટરના દર્શન થાય છે.

અને એ ડોકટરો પણ જવલ્લે જ સેવાભાવી હોય છે. અગ્રેજી

સેવાભાવનાનો અભાવ

અસરે ભણેલાઓ અને અભણ વચ્ચે મોટા ભેદ પાડી દીધેલા છે અને એ ભેદ ડોકટરોએ બહુ સારી રીતે પાળ્યાપોષ્યા છે ડોક્ટરો મોટા ભાગે સરકારી નોકરી શોધે તે ન મળતા તેઓ પોતાનો ખાનગી ધંધો શહેરોમા જ શરૂ કરે રોગીને રોગમુક્ત કરવાનું ધ્યેય નહિ, પણ પૈસા મેળવવાનું તેમનુ ધ્યેય હોય જીંદગીના રક્ષણ અર્થે કરવામા આવતા ધધામા બદલાના, ભારે કીંમતના અને દર્દી કરતાં ડોકટરની વધારે મરજી સાચવવાના તત્ત્વો દાખલ થાય એટલે ડોકટરી સંસ્થા સ્વાર્થી, ભાડુઆતી અને પરિણામે નિર્દય અને નિષ્ઠુર બની જાય છે ડોકટર ધંધો શરૂ કરે એટલે તે પોતાનો દેખાવ રોનકભર્યો રાખવાથી જ શરૂઆત કરે. દર્દી ભય પામે એવો તો ડોક્ટરનો દિમાગ. ડોકટરની તાત્કાલિક અભિલાષા મોટરમાલિક બનવાની મોટરકાર વગરનો ડોકટર ભારે અસંતોષી હોય છે દર્દી કેટલી ફી આપી શકશે તેનો ખ્યાલ ડોકટરે કરવાનો હોતો જ નથી. એ તો પોતાની કિંમત નક્કી કરી બેસે છે અને દર્દીને ગરજ હોય તો તેની

કિંમત આપી સારવાર મેળવે એ ડૉક્ટરી જીવનવિધાનમાં તેમની વ્યૂહરચના હોય છે.

'હું ગરીબ માણસનો ડૉક્ટર નથી' એમ અભિમાનથી જાહેર કરી ગરીબ દર્દીઓને ઠોકરે મારતા અનેક ડૉક્ટરો આપણે જોયા અને સાંભળ્યા છે. ગરીબ હિંદુસ્તાનની ગરીબાઇને તિરસ્કારનારા એ ડૉક્ટરો હિંદને માથે લદાયેલા ધોળા હાથીઓ છે, એમાં જરા યે શક નથી. હિંદની ગરીબીને તિરસ્કારનાર સર્વ માણસો મહાભયાનક પાપ કરે છે એ જેમ બને તેમ વહેલું સમજાય એમાં આપણું શ્રેય છે. ઇંગ્રેજી અધિકારીઓ ભારે પગાર માગે. દેશી અધિકારીઓ તેમને પગલે ચાલી એટલું જ ભારણ હિંદને માથે લાદે અને આપણા ઇજનેરો, ન્યાયાધીશો અને આરોગ્યનું રક્ષણ કરવાનો ડોળ ઘાલનાર ડૉક્ટરો પણ ધનના ઢગલાને પૂજે ! આ ભાર હિંદ ક્યાં લગી સહન કરી શકશે ? હિંદની સરેરાશ આવક કરતાં જેટલી વધારે આવક મળે એટલી લૂંટની મિલકત છે એમ માન્યા વગર રહેવાતું નથી.

આનો અર્થ એમ નથી કે બધા ડૉક્ટરો જ ખરાબ છે. હિંદુસ્તાનની ગરીબી ઘટાડવામાં જે કોઇ સહાયભૂત ન થાય એ સઘળું જ ખરાબ છે. પછી તે ડૉક્ટરની સંસ્થા હો, વાઇસરૉય, ગવર્નર કે બ્રિટિશ સનદી નોકરશાહી હો કે હિંદનાં રજવાડાં હો. જ્યાં સુધી વૈદ્યકીય ધંધો ગ્રામઅભિમુખ ન થાય ત્યાં સુધી તે નિરર્થક તો છે જ અને ધનિકતાની, મોટરકારની, રૂવાબદાર દેખાવની લાલસા આજના ડૉક્ટરી વર્ગમાં રહેશે ત્યાં સુધી એ સંસ્થા ગ્રામોન્નતિમાં નિરર્થક જ નીવડશે.

ગ્રામાભિમુખ વૈદ્યકીય સારવાર

હવે સમય આવ્યો છે કે જ્યારે ડૉક્ટરોએ ગામડાં તરફ દૃષ્ટિ કરવી પડશે; એટલું જ નહિ પણ ગ્રામવિભાગમાં કાયમનું રહેઠાણ રાખવું પડશે. જ્યાં સુધી ડૉક્ટરી સારવાર મેળવવાના

સગવડ ગ્રામજનતા મેળવી શકે નહિ ત્યાં સુધી ગ્રામજનતામાં રોગના ઇલાજ કરવાની મુશ્કેલી રહ્યા જ કરવાની. એટલે પહેલી તકે ડૉકટરોને ગ્રામવિભાગ સાથે સંસર્ગમાં લાવવાની પ્રથમ જરૂર ઊભી થાય છે. વૈદ્યકીય સારવાર થોડા જ સમયમાં સરળતાથી દર્દી મેળવી શકે એવી રીતે ગામડાંમાં અગર ગામડાંના સમૂહમાં ડૉકટરનો નિવાસ હોવો જોઇએ.

હકીમી અને આયુર્વેદિક પદ્ધતિ

હકીમી અને આયુર્વેદ એ બન્ને આપણી જૂની વૈદ્યકીય વ્યવસ્થાઃ એને પણ વર્તમાન જીવનને અનુકૂળ બનાવવાની જરૂર ઊભી થઇ ચૂકી છે. એથી આપણી લુપ્ત થતી જતી જૂની વૈદ્યકીય સંસ્થાને પુર્નજીવન મળશે અને પાશ્ચિમાત્ય વૈદ્યકીય પ્રગતિના સંસર્ગથી આપણી દેશી વ્યવસ્થા ગ્રામજનતાને વધારે ઉપકારક થઇ પડશે.

શહેરોના મોહમાં ફસેલા ડૉકટરોને ગામડાંમાં આકર્ષવા અને જૂની ઢબના વૈદ્યહકીમોને વર્તમાન યુગ માટે લાયક બનાવી ગ્રામજનતાને પાછા સોંપવા એ બે પ્રશ્નો હાલ હિંદમાં મહત્ત્વના થઇ પડેલા છે.

ગામડે સારવાર પહોંચાડવાની રીત

ગામડાંમાં દવાખાનાં સ્થાપવાના પ્રયત્નો થયા કરે છે. પરંતુ થોડાં દવાખાનાં વિશાળ ગ્રામજનતાની જરુરિયાતોને પહોંચી વળે એમ નથી. ગ્રામજનતાના કોઈ પણ વિભાગમાં પાંચ માઇલની અંદર વૈદ્યકીય સારવાર મળી જ રહે એવી વડોદરા રાજ્યની યોજના આ સંબંધમાં વિચારવા સરખી છે. ઉપરાંત ગ્રામવિભાગમાં ફરનારા ડૉકટરો રાખી ગ્રામજનતાના રોગો ટાળવાના અખતરા પણ કરવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી દવાની અને ડૉકટરના પોષણની રકમનો કેટલોક ભાગ આપી ડૉકટરોને ગામડાંમાં વસાવવાની યોજનાઓ પણ વિચારાય છે, અને નિશ્ચિત થયેલા રોગોમાં નિશ્ચિત થયેલી દવાઓ ગામના આગેવાનો મારફત વહેંચવાની પણ પ્રથા

અમલમાં મુકાય છે. આમ દવાખાનાં સ્થાપીને, વૈદ્ય ડૉક્ટરોને ગામડાંમાં સ્થાયી વસવાટ માટે ઉત્તેજન આપીને, ગ્રામજનતામાં ડૉક્ટરવૈદ્યની ફેરણીઓ કરાવીને તથા વગર ડૉક્ટરે જાણીતી દવાઓ જાણીતા રોગ માટે ગામડાંના આગેવાનો અગર સેવાભાવી સ્ત્રીપુરુષો દ્વારા વહેંચાવીને ગ્રામજનતાના રોગનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો થઇ શકે એમ છે.

દવાનો પ્રશ્ન એ પણ કૂટ પ્રશ્ન બની ગયો છે. ડૉક્ટરોની દવા ખૂબ મોંઘી. પરદેશથી આવતી દવાઓની બનાવટ હિંદને ચૂસવાના ઉદ્દેશથી અગર ધનિક પરદેશીઓની કક્ષાનો વિચાર કરી કરવામાં આવી હોય : એટલે ગરીબ ગામડું એ દવાઓ વાપરી શકે નહિ. વાપરે તો મોંઘા ડૉક્ટરો અને એથી યે મોંઘી દવાઓના ભારણમાં વધારે દેવાદાર થાય. સુંદર શીશીઓમાં ભરાઇને આવતી 'પેટન્ટ' દવાઓએ હિંદની ગરીબી વધારવામાં ખરેખર કેટલો ભાગ લીધો છે એ શોધી કાઢવા સરખું છે.

હિંદ વનસ્પતિનો ભંડાર છે. પરદેશી દવાઓ પણ વનસ્પતિની જ બનાવટ હોય છે. હીંગને મોટું વૈદ્યકીય નામ આપી આઇસાફટીડા કહ્યાથી એ હીંગ મટતી નથી. છતાં નામફેર કે દેખાવફેરથી કીંમત વધી જાય છે. વનસ્પતિ ઉપરાંતની દવાઓ – ધાતુ, ભસ્મ, અર્ક, અહીં પણ બનતાં હતાં, અને હજી પણ બનાવી શકાય એમ છે. ગ્રામજનતાને અને મોંઘા ડૉક્ટરોને ન બને; ગ્રામજનતાને અને મોંઘી દવાઓને પણ ન બને. મોંઘા ડૉક્ટરો વગર ચલાવી શકાશે; મોંઘી દવાઓ વગર ચલાવી શકાશે. ગ્રામજનતા સિવાય હિંદને ચાલે એમ નથી. અને એ ગ્રામજનતાનું આરોગ્ય મોંઘા ડૉક્ટરો અને ખર્ચાળ દવાઓ ન સાચવી શકે તો આપણે તેમને સોંઘા ડૉક્ટરો, વૈદ્યો અને સાહજિક દવાઓ આપવી જ પડશે.

વૈદ્યો અને ડોક્ટરો ધારે તો ગ્રામજીવનમા મહત્ત્વના સુધારા કરી શકે. તેમના સારા વર્તનથી અને મીઠાશભરી માવજતથી તેઓ ગ્રામજનતામાં દેવ સરખા પૂજાય. તે મોટા બગલાઓ અને હવેલીઓ કદાચ ગામડાને પૈસે બધાવી ન શકે; એકે એક હવેલી ગ્રામજનતાની ઝૂપડીને ભોગે રચાય છે; પરંતુ સાદુ સુખમય આરામભર્યું અને ઉપયોગી જીવન ગામડામા રહીને પણ વૈદ્ય ડોક્ટરો ગાળી શકે એમ છે. એટલે સેવાભાવી યુવકોમાથી ઘણો મોટો ભાગ વૈદ્ય ડોક્ટર તરીકે ગામડે ઊતરી ગ્રામપુનર્ઘટનામા મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે એમ છે.

સોંઘી દવા

ગામડાંને મોઘી દવા ન જ પોષાય ડોક્ટર વૈદ્ય ધારે તો ગામડાંને માફક આવે એવી અનેક સોંઘી દવાઓ તેઓ ઉપજાવી શકે. સેવાભાવ અંતે તો સહુને સફળતા આપે છે. સુંઠ, અજમો, મીઠું, કરિયાતું, ગળો, કાચકા, હરડા, બેડા, આમળા, જેઠીમધ, તુલસી, લીમડો, ખાખરો, અળશી, મેદી, થોર, વડ, આકડો, બાવળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ એવી છે કે જે ગામડાંને સહજ મળે અને એમાથી સોઘી દવા ઉપજાવી શકાય. દસ દસ વીસ વીસ રૂપિયાના પરદેશી ઇન્જેકશનો આપવાની શરમભરેલી સરળતાનો લાભ લેવા કરતા દેશને અનુકૂળ સોઘી દવાઓ ઉપજાવવામા ડોક્ટરો રોકાય તો ય તેમની ભારે કીંમત વળી ગણાય. હિંદને માથે પડેલા આ ડોક્ટરો આ દૃષ્ટિએ વિચારતા નહિ થાય ત્યા સુધી તો હિન્દની આઇ. સી. એસ. માફક બોજારૂપ જ ગણાશે.

આમ ગ્રામજીવનમા સહજલભ્ય દવાઓ ઉપજાવવી એ ગ્રામોન્નતિનું એક અંગ બની જાય છે.

વળી બીજી સોઘી દવાઓ, લેપો, સાધનો પણ ગ્રામજનતાને ઝડપથી મળવા જોઇએ

જ્યાં નિષ્ણાત વૈદ્ય કે ડૉક્ટર ન મળી શકે ત્યાં સામાન્ય વૈદકીય જ્ઞાન અને સામાન્ય સારવાર કરી શકે એવા ગ્રામઆગેવાનોએ આ કામ ઉઠાવી લેવું જોઇએ, અને દવાઓની વહેંચણી કરવા તત્પરતા બતાવવી જોઇએ.

ગ્રામ આગેવાનો

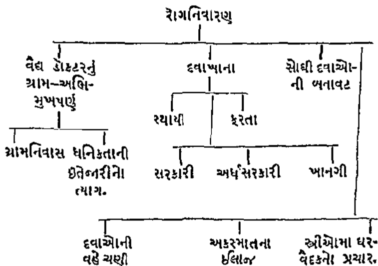
મેલેરિયા માટે ક્વીનીનની વિસ્તૃત વહેંચણી ગ્રામજનતામાં કરી શકાય છે એ તો સહુના અનુભવની વાત છે. જે થાય છે એ ઘણું થોડું અને અવ્યવસ્થિત છે. છતાં એ માર્ગે આપણે ઔષધની વહેંચણી કરી શકીએ એટલું તો સાબિત થાય છે જ.

ગ્રામજીવનમાં અકસ્માતના પણ સંભવ ખરા. અકસ્માતને માટે તૈયાર રહેવાની, અને ઘટતા પ્રસંગે ઘટતી દવા આપવાની પણ આવડત ગ્રામજીવનમાં જરૂરી છે.

ઘરવૈદું આપણે ભૂલી ગયા છીએ. આપણી માતાઓ અને દાદીઓ નાની નાની ફરિયાદો માટે ડૉક્ટરો પાસે દોડી જતી ન હતી. સ્ત્રીસમાજ —અને ગ્રામસ્ત્રીસમાજ પાછો વૈદકની વસ્તુઓ ઓળખી વાપરતો થાય એ બહુ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

ઘરવૈદું

રોગનિવારણ માટે આપણો સમગ્ર વિચાર નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

રોગનિવારણ
વૈદ્ય ડૉક્ટરનું ગ્રામ–અભિમુખપણું
દવાખાના
સોંઘી દવાઓની બનાવટ
ગ્રામનિવાસ
ધનિકતાની ઇંતેજારીનો ત્યાગ.
સ્થાયી
ફરતા
સરકારી
અર્ધસરકારી
ખાનગી
દવાઓની વહેંચણી
અકસ્માતના ઇલાજ
સ્ત્રીઓમાં ઘરવૈદકનો પ્રચાર.

૨૩

ખોરાક, બાળઉછેર અને કેળવણી

આરોગ્યરક્ષણનાં બીજાં અંગોને આપણે ઝડપથી જોઇ લઇએ. જેમ હવા, પાણી અને પ્રકાશ જીવનનાં આવશ્યક તત્ત્વો છે તેમ

ખોરાક

ખોરાક પણ જીવનનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. ખોરાકમાંથી શરીરને પોષનારા તત્ત્વો મળે છે, અને દેહના ઘડતરમા એ તત્ત્વો અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. શરીરની રચના અને ખોરાકના સંબંધની શાસ્ત્રીય વાતમાં આપણે ઊંડા ઉતરવાની અત્રે જરૂર નથી. એટલું જાણવું બસ થશે કે ખોરાક એ જીવન છે, ખોરાક ઉપર આરોગ્યરક્ષણનો મોટો આધાર છે, અને ખોરાક પ્રત્યે આપણે નિષ્કાળજી રાખી શકીએ નહિ.

ખોરાકના પદાર્થોમા પ્રજીવનક–Vitamins રહેલાં છે, અને વર્ગી-

પ્રજીવનક-વિટેમિન્સ

કરણનો શોખ ધરાવતી શાસ્ત્રીયતા એ પ્રજીવનકોને અ-બ-ક-ડ જેવા વિભાગોમાં વહેંચી નાખે છે: આ ગૂંચવણભર્યા શાસ્ત્રને વિજ્ઞાનવિદો માટે રાખી આપણે એટલું જ સમજી લઇએ કે દેહના સંરક્ષણ અને વર્ધન માટે એ જીવન આપનારાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોની દેહને ખૂબ જરૂર છે.

ખોરાકની પ્રત્યેક વસ્તુમાં એ બધાં ય પૌષ્ટિક તત્ત્વો પુરા પ્રમાણમાં

મિશ્રણ અને વિવિધતા

હોતાં નથી. એટલે ખોરાકની વસ્તુઓમા વિવિધતા પ્રવેશ કરે છે. ખોરાકમાં મિશ્રણ કરવું પડે છે, ખોરાકને બાફવાની, શેકવાની,

ઉકાળવાની, તળવાની, આથવાની કે ઠારવાની ક્રિયાદ્વારા પ્રજી-વનમેને જાગ્રત કરવાની જરૂર પડે છે, અને રૂચિ તથા પાચન ક્રિયાનો સબધ નિકટનો હોવાથી રુચિપ્રેરક ખાદ્યપેય પદાર્થો બના વવાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત બની એક મોટા શાસ્ત્રનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી પાકશાસ્ત્રને નામે ઓળખાય છે

આમા કોઇ સ્થળે ખામી આવે એટલે આપણુ આરોગ્ય ભયમા આવી પડે છે ખોરાકની સ્વચ્છતા તો અતિશય જરૂરી છે જ. પરતુ ખોરાકનુ પ્રમાણ, મિશ્રણનુ પ્રમાણ, સમય અને ઋતુની અસર એ બધુ સમજવા સરખુ છે એકલા ઘઉ કે એકલી બાજરી, એકના ચોખા કે એકલી દાળ દેહને જોઇતા સઘળા તત્ત્વો આપી શકતા નથી એટલે ખોરાકમા મિશ્રણ અને વિવિધતા જોવામા આવે છે આપણા ચાલુ ખોરાક મિશ્રણોમા આવો કાઇ વિચાર રહેલો છે એમ તો દેખાઇ આવે છે અને શોધકો જેમ જેમ તપાસ કરે છે તેમ તેમ તેમની સાર્થકતા પણ સમજાઇ આવે છે

અનાજ ઉપરાત દૂધ, ઘી, માખણ, છાશ, શાક અને ફળ પણ આપણા ખોરાકની વસ્તુઓ છે જેમા રહેલા તત્ત્વો સમજી આપણે તેમનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણુ આરોગ્ય સચવાઈ રહે

ખોરાક, સ્વાદ અને આરોગ્ય પરસ્પર સકળાયલા છે

પરતુ આ તો જાણે આપણે બધા ખૂબ ખોરાક મેળવતા હોઇએ એવી વાત થઇ. સુખી-એટલે ધનિક અગર ઊંચો મધ્યમ વર્ગ વિવિધતા ભર્યો ખોરાક મેળવી શકે—જો કે એ વર્ગે ભાગ્યે જ ખોરાકની બાબતમા જગતને બહુ સારો દાખલો બેસાડયો હોય આમે ધનિક વર્ગ કે એ વર્ગની લગોલગ આવતા ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગે કશી યે બાબતમા સારુ દષ્ટાત પૂરું પાડયુ હશે કે કેમ એની જ હવે સહુને શકા ઉપજવા માડી

ધનિક વર્ગનો ખોરાક

છે. ખોરાકની બાબતમાં એ ઉચ્ચ વર્ગે દોરેલા માર્ગે જતાં રોગનો ભય વધી જાય એમ છે.

પરંતુ એ તો ખોરાકની અતિશયતા અને બિનજરૂરી વિપુલતાનું પરિણામ. ગ્રામજનતાને તો ખોરાક પૂરતો મળતો નથી એવી બૂમ છે. પૂરતો ખોરાક ન મળવાથી મનુષ્ય તત્કાલ મરી જતો નથી, પરંતુ તેનો દેહ પૂરો ખીલતો નથી, જે કાંઈ ખિલાવટ થઈ હોય તેમાં ખામી આવે છે, તેની શક્તિ ઘટી જાય છે, તેનું માનમ મનુષ્યત્વ ભૂલતું જાય છે અને જોતજોતામા તે રોગનો ભોગ થઈ પડે છે અને મૃત્યુવશ ન થાય તો નિરુપયોગી કંટાળાભરેલી જિંદગી લંબાવી તે વધારે દુઃખી થાય છે.

ખોરાકનો અભાવ અને આરોગ્ય

એ જ પ્રમાણે પૌષ્ટિક તત્ત્વોરહિત ખોરાક ખાનાર ગરીબ ગ્રામજનતામાં એટલા જ કારણે રોગ ફેલાય છે. વળી સંયોગાનુસાર ફેરફાર અને મિશ્રણ ન કરવાથી પણ ખોરાકનું સામર્થ્ય ઘટે છે અને તેથી પણ રોગ ફેલાય છે. ચોખાની અતિશયતાથી 'બેરી બેરી' નામનો રોગ થાય છે એ જાણીતી વાત છે.

આમ ખોરાક પૂરતો ન હોવાથી, ખોરાકમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ન હોવાથી અને ખોરાકમાં યોગ્ય મિશ્રણનો અભાવ હોવાથી ઘણા રોગ થાય છે.

પૂરતો ખોરાક કેવી રીતે ગ્રામજનતાને પહોંચાડવો ?

સહુનો ખોરાક ઉપજાવનાર ગ્રામજનતાને જ પૂરતો ખોરાક ન મળે તો આપણે સમજી જ લેવાનું કે કોઈ ભયંકર ખામીઓ આપણી આર્થિક વ્યવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચુકી છે. હિંદ સ્વાતંત્ર્ય માગે છે એનો અર્થ એક દૃષ્ટિએ એટલો જ કે તે પોતાનાં કરોડો

પૂરતા ખોરાકનો અભાવ

ગ્રામનિવાસીઓને પેટભર ખોરાક આપવા માગે છે. ગ્રામ ઉદ્યોગોનો વિકાસ, બૃહદ ઉદ્યોગોની સ્થાપના, ખેતીનો સુધારો, મિલકતની પુનર્ઘટના એ બધી જ યોજનાઓની પાછળ એક જ વિચાર ચમકી રહ્યો છે: હિંદનાં ભૂખે મરતાં માનવીઓને પોષણ આપવું! ગાંધીજીએ તો પોતાની પયગંબરી ભાષામાં કહ્યું જ છે કે આજનો ઇશ્વર રોટલીના સ્વરૂપમાં જ ગરીબોને દર્શન દે. એટલે આજનો મહત્ત્વનો-જીવ સટોસટનો-પ્રશ્ન એક જ છે: પૂરતો ખોરાક સહુને શી રીતે પહોંચાડવો. પાક વધારીને, નિકાસ અટકાવીને, ભાવ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકીને, ધનિકો ઉપર વધારે ભારણ નાખીને, કામો નવાં નવાં ઉપાડીને, ગ્રામઉદ્યોગની વસ્તુઓ ખરીદવાનું ફરજિયાત કરીને, અને છેવટે મફત અનાજ આપીને પણ સાત લાખ ગામડાંની વસતી બે ટંક પોષણ અને તે પૂરતું પોષણ પામે એ માર્ગ લેવાની જરૂર છે. ગ્રામોન્નતિનો મુખ્ય પ્રશ્ન-આત્મા-પોષણ છે. જે ગામડામાં એકાદ માણસને પણ ભૂખે સૂવું પડે એ ગામડાની ઉન્નતિ થઇ નથી એમ જ માનીને ચાલવાનું.

ખોરાક અને તેમાં રહેલાં તત્ત્વો

બીજા પ્રશ્નો અગત્યના છે, અને ખોરાકની વસ્તુઓનાં પ્રથક્કરણો કરી તેમાં રહેલાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્નો પણ સરકારી રાહે થાય છે. કુનુરમાં ખાદ્ય વસ્તુઓના અભ્યાસપ્રયોગ હિંદ માટે ચાલ્યા કરે છે. મિલમાં સાફ થએલા ચોખા રોગવર્ધક છે, અને ઘેર ખાંડેલા ચોખા વધારે પૌષ્ટિક છે એમ પણ લગભગ સિદ્ધ થઇ ગયું છે. દૂધ ઘી જેવા પદાર્થોમાં થતી ભેળસેળ અટકાવવાનાં પગલાં પણ ધીમે ધીમે વિચારાય છે. સરસ પેય પદાર્થ તરીકે થતી છાશની ગણના આપણાં ગરીબ ગ્રામ ભાઇબહેનને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે. ફળના ઉપયોગ તરફ જનતાને વાળવાના પ્રયત્નો પણ થાય છે. મગફળી, પાઉં અને બકરીના દૂધનો ગાંધીજીનો પ્રયોગ ગાંધીજીના

યુગપુરુષપણાની માહિતી આપે છે. એમની દૃષ્ટિમાં શું નહિ આવ્યું હોય એ જ એક પ્રશ્ન છે. સદ્ગત શ્રીમંત સયાજીરાવ પણ અદ્ભુત પ્રયોગશીલ પુરુષ હતા. સોયાબીન વિષે તેમણે પણ સરસ અભ્યાસો કરાવ્યા છે. એકંદરમાં ખોરાક પ્રત્યે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ ફેંકાવા માંડી છે અને આપણે આશા રાખીશું કે હવામાન પ્રદેશ વગેરેને અનુકૂળ થઈ પડે એવી રસોઈરચનાનું આપણું જ્ઞાન વધતું જશે. એ બધુ ખૂબ ઉપયોગી છે. પરંતુ એથીયે વધારે ઉપયોગી તો એ છે કે ગ્રામજનતાને પૂરતો ખોરાક પહોચાડવો. ઘઉંમા પ્રજીવનક કેટલા છે એ જાણવું જરૂરી છે. પરંતુ વધારે જરૂરી તો એ છે કે ગ્રામજનતાને પૂરતા ઘઉં કેમ કરીને મળે.

માંસાહાર

માસાહાર અને વનસ્પતિ–આહારનો પ્રશ્ન અહીં બહુ મહત્ત્વનો નથી. ગુજરાત તો મોટે ભાગે વનસ્પતિનો જ આહાર લે છે. ગ્રામજનતામાં અનાજ, કઠોળ અને શાક એ જ મુખ્ય ખોરાક. માંસનો બાધ ન માનનાર વર્ગોનું પણ નિત્ય ખાણુ તો વનસ્પતિ જ.

જમવાનું મહત્વ

જમવુ એ અતિ મહત્ત્વની ક્રિયા છે. જીવવા માટે જમવું તો જોઈએ જ—જગતના મોટા ભાગને. એને યજ્ઞનુ, ધાર્મિક ક્રિયાનું, આનંદવિધિનું, સમારંભનુ સ્વરૂપ આપી સમાજે તેનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે, અને એ મહત્ત્વ ચાલુ જ રહેશે. માત્ર ધનિકો, બ્રાહ્મણો કે શોખીનોનો નિરુપયોગી હાનિકારક વ્યવસાય એ ન બની રહે, અને સામાન્ય, ગ્રામજનતા પણ તેનું મહત્ત્વ સમજતી થાય એમ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી જોઈએ. ખોરાક પૌષ્ટિક, સ્વાદિષ્ટ અને પૂરતો હોવો જોઈએ. ગ્રામજનતાને એ ન મળતો હોય તો ગ્રામોદ્ધારમાં એનું અગ્રસ્થાન જોઈએ.

વસતિની વૃદ્ધિ

વળી બાળઉછેરનો પ્રશ્ન પણ ગ્રામઆરોગ્ય સાથે બહુ જ સબધ ધરાવે છે. સાથે સાથે સતતિનિયમનનો અતિ ચર્ચાપાત્ર બની ગએલો પ્રશ્ન પણ વિચારણા માગે છે.

હિંદની પાત્રીસ કરોડની વસતિ હવેની ગણતરીમા ચાળીસ કરોડની સખ્યાએ પહોચવાની આશા રખાય છે. વસતિ હોવી એ સારું છે, પરતુ એ વસતિ ગુલામોની બનેલી હોય તો વસતિનો વધારો માત્ર બદીવાનોની જ સખ્યા વધારે છે.

સાધનોની વૃદ્ધિનો અભાવ

વળી વસતિ વધે તેમ વસતિના પોષણસાધનો વધતા હોય તો એ વધારાની હરકત નહિ. પરંતુ સાધનો એના એ રહે અને પોષણપાત્ર સખ્યા વધ્યા કરે તો એ સાધનોની વહેચણી ઘટતી ચાલવાની

ઉદ્યોગનો અભાવ

દેશમા ઉદ્યોગ એટલો બધો વધતો નથી કે જેથી વધારાની વસતિને રોજગાર મળી શકે.

સરકારી નોકરીની મર્યાદા

સરકારી નોકરીમા તો સ્થાન મર્યાદિત જ હોય એટલે આમ જનતાને જમીન ઉપર જ આધાર રાખવાનો જમીન એટલીને એટલી જ રહે અને વસતિ વધે એટલે તે પ્રમાણમા પોષણ પણ ઘટવાનુ. પોષણ ઘટે એટલે આરોગ્ય પણ ઊતરતી કક્ષાનું થાય. પરદેશી સત્તાએ ઉપજાવેલી ભયકર શાંતિએ વસતિ વધારી અને સાથે સાથે દરિદ્રતા પણ વધારી

ગ્રામજનતા આમ વસતિના વધારાનો પણ ભોગ થઇ પડેલી છે.

સંતતિનિયમન

ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી જેવા દેશોમાં સંતતિવર્ધન તરફ પ્રજાનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશને તો સંતતિનિયમન એ મહા પ્રશ્ન થઇ પડયો છે. સંતતિનિયમનની જરૂર સહુ કોઇ સ્વીકારે છે. પરંતુ ગાંધીજીનો સંયમ માર્ગ અને અન્ય વિચારકોનો સંતતિરોધક સાધનોના વપરાશનો માર્ગ, એ બન્ને વચ્ચે વિરોધ ઊભો રહે છે. ગાંધીજીનો માર્ગ ઉત્તમ છે એ ખરું, પરંતુ એને માટે જે ઉચ્ચ કક્ષાનું માનસ જોઇએ તે શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગમાં પણ નથી. એટલે ગ્રામજનતામાં તો એવું માનસ કયાથી કલ્પી શકાય ? એવું માનસ જ્યાં સુધી વિકસે નહિ ત્યા સુધી બ્રહ્મચર્ય-પાલનનો આગ્રહ રાખી વસતિવર્ધન થવા જ દેવું કે વસતિનિરોધનાં સાધનોનો પ્રચાર કરવો એ પ્રશ્ન નિર્ણય માગે છે. સામાન્યતા તો એમ જ માને કે વસતિનિરોધ અર્થે સતતિ થતી અટકાવવાનાં ભૌતિક અને શાસ્ત્રીય સાધનોનો ગ્રામજનતામા પ્રચાર કરી નિરર્થક અને ભારરૂપ થઇ પડતી ગ્રામવસતિને વધતી અટકાવવી જોઇએ.

બાળક

આને જ સંકળાઇને રહેલો બાલઉછેરનો પણ પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે. સંતતિનિયમન વધારેમાં વધારે વ્યક્તિગત પ્રશ્ન તરીકે લઈ શકાય. એને સામાજિક કે કાયદાબદ્ધ નિગ્રહનુ સ્વરૂપ ઘણાં વર્ષ સુધી આપવું અશક્ય છે. એટલે બાળકોના જન્મ પણ થવાના અને બાળકોના ઉછેરના પ્રશ્નો પણ આપણે ઉકેલવાના રહ્યા.

સુવાવડ અને મરણ-પ્રમાણ

સને ૧૯૩૬ના બ્રિટિશ હિંદના નિવેદનમા બ્રિટિશ હિંદના કેટલાક આકડા આપેલા છે તે સુવાવડ અને બાલ-ઉછેરની ગંભીરતાનો કંઇક ખ્યાલ આપે એમ છે. એક વર્ષમાં ત્રીસ લાખ ઉપરાંત

સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં કાયમની અગર થોડા સમય માટે શક્તિ સામર્થ્યથી હીન બની નિરુપયોગી બની જાય છે. તે ઉપરાંત એક લાખ સાઠ હજાર સ્ત્રીઓ તો એ સાલમાં સુવાવડને જ લીધે મૃત્યુવશ થઇ. એમાંથી એંશી ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ સારવાર પામી હોત તો ખરેખર બચી શકત. આમ માતાઓ પ્રત્યે અને તેમના બાળકો પ્રત્યે જનસમાજની બેદરકારી લગભગ ગુન્હાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. બચાવી શકાય છતાં જિંદગી ન બચાવીએ એ માત્ર ગુનો જ નહિ પરંતુ નિર્દયતા–ક્રૂરતા–પાપ છે.

ગામડાંમાં દાયણોની પૂરતી સગવડ હોતી નથી. દાયણો હોય તો તેઓ તદ્દન અજ્ઞાન હોય. બાલજન્મ મરખી શરીરની નાજુકમા નાજુક અને ભવ્યમાં ભવ્ય ક્રિયાનુ મહત્ત્વ એને સમજાતું નથી. એટલું જ નહિ પણ અંગવિજ્ઞાનની બારાખડીનું પણ તેને ભાન હોતું નથી. સ્વચ્છતાની કીમત એને કશી જ હોતી નથી, અને દાયણના અભાવ અને ભયંકર અજ્ઞાનને લીધે અસંખ્ય સ્ત્રીઓનાં મૃત્યુ થાય છે. દાયણનો ધંધો બહુ પવિત્ર, ઉપયોગી અને જરૂરી છે પરંતુ એ ધંધા માટેની પાત્રતા ઘણી વધારે જોઇએ. એટલે દાયણોને શરીરવિજ્ઞાન, સુવાવડ, સ્વચ્છતા, બાળઉછેર એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન હોવું બહુ જરૂરી છે.

શિક્ષિત દાયણો

એટલુ જ નહિ. એવી શિક્ષિત દાયણોની સંખ્યા પણ ખૂબ વધારવી જોઇએ. સ્ત્રીઓને આ જમાનામાં સરખા જ હક્ક હોવા જોઇએ એ વાત સાચી. કોઈ પણ ધંધો કરવા માટે સ્ત્રીઓને છૂટ હોવી જોઇએ એ સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે કબૂલ રાખીએ. પરંતુ સ્ત્રીઓની કુદરતપ્રેરી દેહરચના તેમને અમુક પ્રકારના ધંધા માટે વધારે પાત્રતા અર્પે છે. શિક્ષણ, વૈદક અને પરિચાર–સારવાર એ

કાર્યો તેમને સહજ ફાવી જાય છે. એટલે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ આ કાર્ય કરે તો સ્ત્રીઓને ઉપજીવિકાનાં સાધન મળે અને આરોગ્યરક્ષણનું કામ દક્ષતાપૂર્વક કરી શકાય.

એ જ પ્રમાણે બાળઉછેરનો પ્રશ્ન પણ આરોગ્યરક્ષણમાં મહત્ત્વને સ્થાને રહેલો છે. બાળકના જન્મ પહેલાં પણ બાળકની થનારી માતા બહુ જ કાળજીભરી સારવાર માગી લે છે.

બાળજન્મ પૂર્વે સારવાર

ભાવિ માતાને અણઘટતી મહેનત કરવી પડે તો તેની અસર બાળક ઉપર જરૂર થવાની. એને પૂરતું પોષણ ન મળે તો ભાવિ બાળક નિર્બળ જન્મવાનું. માત્ર તેને બેસાડી રાખવામાં આવે તો પણ માતાનું અનારોગ્ય બાળકમાં ઉતરવાનું.

ઉપરાંત માતાના વિચારો પણ બાળકના માનસને ઘડવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ ભૂલવાનું નથી. માતાનું અશાંત-અસ્વસ્થ માનસ ઘડાતા બાળકને અશાંતિ અને સ્વાસ્થ્યહીનતાનો જ વારસો આપે છે. અતિ ઉગ્રતા, ચીડ, રીસ, વેરઝેર એ બધી લાગણીઓની રેખાઓ માતાના હૃદયમાંથી બાળકના હૃદયમાં છપાઇ જાય છે. એટલે બાળકને સામાજિક જવાબદારી તરીકે સ્વીકારવુ હોય—અને ખરેખર ,બાળકનું ઘડતર એ સામાજિક કાર્ય ગણાવું જ જોઇએ—તો સમાજની ફરજ છે કે માતા બનતી સ્ત્રીને પૂરતુ પોષણ તથા પૂરતી કસરત આપવાં જોઇએ અને સ્વચ્છ, આનંદમય તથા શાંતિભર્યું વાતાવરણ તેની આસપાસ રચી આપવું જ જોઇએ.

ગામડામાં આ બની શકશે? બનવું જ જોઇએ. ન બને તો નિર્બળ, નિર્માલ્ય, કલેશી અને સંકુચિત માનસવાળાં અવિકસિત બાળકોમાંથી જ આપણે આપણી ભાવિ પ્રજા ઊભી કરવી રહી. એ બાળકો દેશનું દળદર ફેડે એ આશા રાખવી એ ઝેર વાવી અમૃત

ઉગાડવાની ઇચ્છા કરવા સરખું છે. Prenatal – બાળજન્મ પહેલાંની માતાની માવજત ઉપર ભાવિ પ્રજાની શારીરિક અને માનસિક પ્રગતિનો ખૂબ આધાર રહેલો છે. પશુઓની જાત માટે કાળજી રાખનાર માનવી પોતાની જાત વિષે ઓછામાં ઓછી કાળજી રાખે છે. એ નિષ્કાળજી સમગ્ર જનતાના વિકાસની રોધક છે. જન્મપૂર્વના સંસ્કાર અને માનવજાતની પ્રગતિ સાથેનો સંબંધ પૂરેપૂરો સમજાશે ત્યારે માનવજાતની ક્રૂરતા, કજિયા, અન્યાય અને રોગગ્રસ્ત સ્થિતિ ઘણાં ઘટી જશે. ગ્રામોદ્ધાર કરવો હોય તો ગ્રામ-બાળકો પણ નિરોગી અને સંસ્કારસંપન્ન અવતરે એમ થવું જ જોઇએ.

બાળઉછેર

અને બાળકના જન્મ પછી તો બાળઉછેરના અનેક પ્રશ્નો સામે આવી ઊભા રહે છે. અમુક વયના બાળકની ઉંચાઇ, પહોળાઇ અને તેનું વજન એ તેના આરોગ્યનાં માપ ઠરવાં હોય છે. એથી ઓછી ઉંચાઇ, પહોળાઇ કે વજન એ અનારોગ્યનાં સૂચક છે એટલે બાળકો આરોગ્યવાળાં ગણાય એવી કક્ષાએ લાવવાં જ જોઇએ.

બાળકોને પોષણ કેમ આપવું અને કેટલું આપવું, એને કેટલી નિદ્રા લેવા દેવી, એને કેવી રીતે નવરાવવું, કેમ રમાડવું, શું પહેરાવવું એ બધા પ્રશ્નો બાળઉછેરને લાગીને રહ્યા છે. માતા બનવું, પિતા બનવું એ મહા ગંભીર જવાબદારીનું કામ છે. એને માટે શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય ઊંચા પ્રકારનું હોવું જોઇએ. અનારોગ્ય દેહ અને અનારોગ્ય માનસવાળાં માતાપિતા પ્રજોત્પત્તિમાં બિન-જવાબદાર વર્તન રાખે એટલે ભાવિ પ્રજા માટે રોગ, ઉગ્ર માનસ, ચાંચલ્ય અને ગુનેહગારીભર્યાં તત્ત્વો સજીવન રહે છે અને તેમાં ખૂબ ઉમેરો થયા કરે છે.

ગ્રામજનતાનાં બાળકોને તો પોષણના, સ્વચ્છતાના, પહેરવેશના અનેક પ્રશ્નો ગૂંચવે છે. એમાંથી માર્ગ કાઢી વાતાવરણને અનુકૂળ જીવન ઘડતાં માતાપિતા–ખાસ કરીને માતાની સંખ્યા ગ્રામજનતામાં વધતી ચાલે એ ગ્રામોન્નતિનો મહા પ્રશ્ન આખી ગ્રામજીવનની કાયાપલટ કરવા સરખો છે.

કેળવણી દ્વારા કાયાપલટ

એ કાયાપલટનો મહા મંત્ર કેળવણી. શિક્ષણ એ સમગ્ર જીવનનું ઉચ્ચાલન છે. મનુષ્યને માનવતા અર્પનાર શક્તિ એટલે તાલીમ. કેળવણીના મધ્યબિંદુની આસપાસ આખા ગ્રામોદ્ધારની સામાજિક રચના ઘડી શકાય–જેવી રીતે કૃષિની આસપાસ આખી આર્થિક પુનર્ઘટના રચી શકાય એમ. કૃષિ અને કેળવણી એ બે ગ્રામોન્નતિનાં મહા ચક્ર. એ ચક્રને પૂરતી ગતિ મળે તો જ ગ્રામોન્નતિ સાધ્ય થાય

કેળવણી એટલે ?

કેળવણી એટલે ?

બી. એ , એમ. એ., એલ.એલ. બી., બી. ઈ. કે એમ. બી. બી એસ થવુ એનુ નામ કેળવણી ? હા. એ કેળવણી ખરી. પરતુ એનો મોટો ભાગ નિરુપયોગી; સ્વાર્થસાધક અને સમાજવિરોધી નીવડે છે. સમાજરચનામાં કારકુને ય જોઈએ, વિદ્વાન પણ જોઈએ, વકીલ પણ જોઈએ, ઇજનેર પણ જોઈએ અને ડોકટર પણ જોઈએ. પરંતુ જે કેળવણી આપણા ગ્રામજીવનને વેગ આપતી ન હોય એ કેળવણી ગ્રામોન્નતિની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ નીવડે છે. ભણવા માટે સારા સારા બુદ્ધિશાળી ગ્રામયુવકો ગ્રામ–વાતાવરણની બહાર ચાલ્યા જાય છે, અથવા આસાયેશભરી કારકુની કે શીરસ્તેદારીમાં, હુમાખીભરી અમલદારીમા, જુદાણુ અને તકરાર વધારતી વકીલાતમાં, મોટરકાર

અને બગલામા ભરાઇ રહેતા વૈદકમા અને મોઘા કન્ટ્રાકટરોની કાવાદાવાભરી સૃષ્ટિ જગાડતા સ્થાપત્યમાં જ એ યુવકો ગરકી જાય છે. એમની આવડતનો ઉપયોગ ગ્રામજનતાની દષ્ટિએ કશો જ થયો નથી એમ કહીએ તો સત્યથી આપણે દૂર નથી જતા

અગ્રેજી રાજ્યનો સ્વીકાર અમુક અશે અગ્રેજી ભણતર માગી જ લે છે. અને પશ્ચિમની આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા બહુ સારી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે પરતુ આખા હિંદને અગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન આપવુ અશક્ય છે એટલુ જ નહિ પણ બિનજરૂરી અને પ્રજા-વિકાસનુ રોધક છે હિંદની પ્રાંતિક ભાષાઓ સમર્થ અને સમૃદ્ધ બનતી જાય છે પશ્ચિમની પ્રગતિનો ધમકાર ઝીલવાનુ બળ તેમનામા આવ્યુ છે, અને રાજકીય-રાષ્ટ્રિય જાગૃતિ અગ્રેજી ભાષા અને સસ્કારનો આશ્રય લેતી હોવા છતા તેનુ હિંદમા અવતરતુ સત્ત્વ તેને એ ભાષા અને સસ્કારનુ વિરોધી બનાવે છે હિંદી ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રભાષાનુ સ્થાન લે છે

અજ્ઞાન-અભણપણું

અગ્રેજી રાજ્યની એક મહાન નિષ્ફળતા હિંદવાસીઓના ભયકર અજ્ઞાનથી સાબિત થઈ ચૂકી છે પશ્ચિમમા અભણ કોઇ નહિ હિંદની પાત્રીસ કરોડની વસતિમાથી એકત્રીસ કરોડ અભણ હોય એટલે પુનર્ઘટના થાય પણ શી રીતે? અગ્રેજી અસરવાળી કેળવણી નિષ્ફળ નીવડી અને મોટા ભાગને તે સુલભ બની પણ નહિ જૂની ઢબના કેળવણી કે સંસ્કાર-માર્ગો અદૃશ્ય થયા, અને ધર્મને નામે પણ જે આશ્વાસન પ્રજાને મળતુ હતુ તે અદૃશ્ય થયુ ગ્રામજીવન ઘોર તિમિરાવરથ્યા અનુભવી રહ્યું આર્થિક અશક્તિ અને સસ્કારરહિત માનસસંકોચે ગ્રામજીવનને છિન્નભિન્ન, અશક્ત, જડ, નિરાશામય, અને ચૈતન્યરહિત બનાવી દીધુ શ્રીમત સયાજીરાવના ફરજીયાત કેળવણીના

પ્રયોગ એ ગ્રામોન્નતિના અંધકારમાં ચમકતા દીપકરૂપ છે. પરંતુ એમના સર્વ પ્રયોગોને રાજકીય મર્યાદા સહન કરવાની રહી. ગાંધીજીની વિદ્યુતશક્તિ ગામડાંને—ગ્રામજનતાને સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રત કરી રહી છે. અને હવે સહુને એટલું તો સ્પષ્ટ જ થયું છે કે ગ્રામ-પુનર્ઘટનાનો કોઇ પણ પ્રશ્ન કેળવણી વગર સફળતાથી ઉકલે જ નહિ.

ગ્રામકેળવણી

આખા હિંદને અંગ્રેજી ભણતરની જરૂર નથી. ભણતરની ચાલુ પ્રથા ગ્રામજનતાને જરા ય અનુકૂળ નથી. ચાલુ પ્રથા અતિખર્ચાળ. એમાં કશું ધ્યેય નહિ. ધ્યેય હોય તો ય કારકુનો ઉપજાવવાનું. ગ્રામજનતાને કારકુનો ઉપજાવવા નથી. ગ્રામજનતાને માટે ભાગે પ્રફુલ્લ આરોગ્યભર્યા સંસ્કારી કૃષિકારો જોઇએ. એટલે ગ્રામકેળવણીનો પ્રશ્ન જુદી જ ઢબે ઉકેલી શકાય.

સામાન્ય જ્ઞાન

ગ્રામજનતાને અક્ષરજ્ઞાન જોઇએ. સામાન્ય વાચન પણ જોઇએ. વર્તમાનપત્રો ગામડે ગામડે ફેલાવા માંડ્યાં છે, અને ગ્રામજનતા પશ્ચિમ પૂર્વની ઝડપને માનસિક રીતે પણ ઓળખે એમ થવાની જરૂર છે. એટલે સામાન્ય લેખન વાચન, ભૂગોળનો સહજ ખ્યાલ, હિંદનો અને જગતનો સામાન્ય ઇતિહાસ તથા ગણિત એટલું આવડે તો ઘણું.

યોજના

આજની કેળવણી માત્ર માનસિક ધુમસને વળગી રહી છે. એ સ્થિતિ બદલી નાખવી જોઇએ. વર્ધા શિક્ષણ-યોજનાએ આખા હિંદનું ધ્યાન અત્યારે તો ખેંચ્યું છે, અને મહાત્મા ગાંધીની સર્વસ્પર્શી અસરનું એ એક ભવ્ય ઉદાહરણ છે. કેળવણી કોઇપણ ઉદ્યોગની આસપાસ ગુંથવી જોઇએ, કેળવણી લેનાર ઉત્પાદન કાર્ય માટે અશક્ત અને નિરુપયોગી ન બની રહે એવી ઢબે કારીગરી અને માનસશિક્ષણનું મિશ્રણ થવું જોઇએ, અને કેળવણી સ્વાવલંબી બની શકે એટલી સોંઘી અને

ઉત્પાદક કાર્ય સાથે સંકળાયલી હોવી જોઇએ. આ સિદ્ધાંતો જો વર્ધા-યોજનામાં રહેલા હોય તો એ વધાવી લેવા સરખા છે. અલબત્ત, પ્રસંગાનુસાર એમા ફેરફાર થઇ શકે એમ છે. છતા એટલુ તો ચોક્કસ કે ગ્રામજનતાને કેળવણી આપવી હોય તો આ માર્ગે આપી શકાય.

કેળવણીની અસર

કેળવણી વગર જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન વગર પ્રકાશ નથી, પ્રકાશ વગર જીવન નથી, જીવન વગર શક્તિ, ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય, નીતિ એ કશુ ન આવી શકે. એ ન આવે ત્યાં સુધી ગ્રામજીવનની જાગ્રતિ પણ ન થાય. અને ગ્રામજનતા જાગ્રત નહિ થાય તો આખું હિંદ સુષુપ્ત, નિર્ધન અને પરાધીન જ રહેશે. કેળવણી લેઇ સ્વાવલંબી અને સાહસિક બનેલી ત્રીસ એકત્રીસ કરોડ જેટલી ગ્રામજનતા સુતેલી ઊભી થાય અને ઊભી થઇ ચાલવા માડે તો એની પ્રગતિને કોણ રોધી શકે? અને એ મહા પ્રગતિમાં જગતને ફેરવી નાખવાનુ કેટકેટલું બળ ઉભરાતું હશે? ગ્રામજનતાને કેળવણી આપનાર જગતની પ્રગતિને વેગ આપવાનું મહા કાર્ય કરે છે.

કેળવણીનો આદર્શ

કેળવણીમા સામાન્ય જ્ઞાન જોઇએ કેળવણી ગ્રામથી વિમુખ રાખે એવી હોવી ન જોઇએ. ભણીને શહેરની ચમક અને સરળતા તરફ આકર્ષણ રચા જ કરે તો એ કેળવણી ગ્રામજનતાને જરૂરની નથી. કેળવણી પરાવલબી બનાવે એવી હોવી ન જોઇએ. ભણીને શું ખાવું, ક્યાથી ખાવુ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય તો તે ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. ખેતી, ગૃહઉદ્યોગ અને કારીગરી સાથે એ કેળવણી સંકળાયલી જ હોવી જોઇએ અંગમહેનતમા કાયરતા કે શરમ ઊભી કરે એ કેળવણી તો ગ્રામ અને શહેર એ બને વિભાગમાથી દૂર થવી જોઇએ. માનસિક સ્વચ્છતા અને લાગણીઓની વિશુદ્ધિ તરફ વાળે એવી એ કેળવણી હોવી જોઇએ. સાથે સાથે એ કેળવણી ગ્રામજનતામા સ્વમાન અને સ્વત્રાન પ્રેરે એવી હોવી જોઇએ

૨૪

ગ્રામજીવન અને વ્યાયામ

આજના સર્વ મૂલ્યાંકનમા ગ્રામજીવન બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે કેળવણી, વ્યાપાર, હુન્નર ઉદ્યોગ, રાજકારણ, સાહિત્ય તેમ જ કલા એ સર્વની કસોટી કરતી વખતે આપણે ગ્રામ જીવનને આગળ લાવીએ છીએ, અને પૂછીએ છીએ કે એ સર્વ ગ્રામ જીવનને ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે કે નહિ? ગ્રામજીવનને જે ન આપી શકાય, ગ્રામજીવન સુધી જે ન પહોચાડી શકાય, ગ્રામજીવન પાસે જેનો સ્વીકાર ન કરાવી શકાય એની કીંમત નજીવી બની જાય છે કારણ ગ્રામ, ગ્રામજીવન અને ગ્રામજનતાનુ ભુલાયલુ મૂલ્ય પરિવર્તન પામી રહ્યુ છે ગ્રામ એ હિંદ-બ્રહ્માણ્ડનો પિંડ બની ગયુ છે ગામની પ્રગતિ એટલે જ દેશની પ્રગતિ એમ સર્વત્ર સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે

ગ્રામજીવનની કસોટીએ

વ્યાયામને પણ એ જ કસોટીએ ચઢાવવાની જરૂર રહે છે આપણે વ્યાયામસમેલનો કરીએ છીએ, વ્યાયામ પરિષદો ભરીએ છીએ, વ્યાયામનો પ્રચાર કરીએ છીએ, એ બધુ ગ્રામજીવનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નિવડે તો જ તેમા સફળતા માની શકાય

વ્યાયામ – કસરતનો ઉદ્દેશ

વ્યાયામનો ઉદ્દેશ

(૧) આરોગ્યરક્ષણ અને આરોગ્યવર્ધનનો,
(૨) સ્વરક્ષણ અને પરરક્ષણનો,
(૩) આનંદભરી સ્ફૂર્તિ મેળવવાનો, અને
(૪) વ્યવસ્થિત કેળવાયલુ સયમબદ્ધ સમૂહજીવન ગાળવાનો હોઇ શકે

હરીફાઈ

હરીફાઇ એ માત્ર વ્યાયામનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનુ વેગભર્યું સાધન છે વ્યાયામનો એ ઉદ્દેશ નથી વ્યાયામની હરીફાઇ પાછળ સંયમ છે, ગૃહસ્થાઇ છે, હરીફને પરાજય ન સાલે એવી એમા ઉદારતા છે, એટલું જ નહિ, હરીફાઇ મૈત્રીમા પરિણામ પામે એવી મહાનુભાવતા તેમા રહેલી છે અગ્રેજી ભાષાએ આપેલો શબ્દ ' Sportsmanship ' અને આપણી ભાષાએ વિકસાવેલો શબ્દ ' ખેલદીલી ' આ બધા જ ભાવનું સયોગીકરણ બની રહે છે.

વ્યાયામ આરોગ્યનો વિભાગ

લાબા સમયનો અનુભવ અને પ્રયોગશીલતા વ્યાયામની અનેક ક્રિયા વિકસાવે છે. કેટલાક નિત્યવ્યવહારના કામોમાથી સ્વાભાવિક કસરત મળી રહે છે નિત્યવ્યવહારના કામો એકમાર્ગી બની જાય ત્યારે તેમા નીરસતા પ્રવેશે છે અને આખા દેહને મજબૂતી આપવાની તેની શક્તિ મર્યાદિત બની જાય છે એટલે નિત્યકામને આનદભર્યું બનાવવાના અને આખા દેહને કસનારા પ્રયોગો તરફ લક્ષ્ય દોરાય છે. વ્યાયામમા પણ એકાતિકપણુ કટાળાભર્યું બનતા એમા સાથ શોધાય છે અને સમૂહવ્યાયામના માર્ગે પ્રગતિ થાય છે. આમ

વ્યાયામ એ એક અંગત–વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક–સામાજિક આરોગ્યશાસ્ત્ર અને આરોગ્યકલાનો એક અતિ મહત્ત્વનો ભાગ બની જાય છે.

સીધો વ્યાયામ

વ્યાયામમા દેહ, સમગ્ર દેહના અગ અને દેહના સ્નાયુઓ કસવાનો અને પુષ્ટ બનાવવાનો પ્રાથમિક પ્રયત્ન હોય છે. એને માટે દંડ, બેઠક, આસન, સૂર્યનમસ્કાર, કમાન જેવા કશુંય સાધન ન માગતા અત્યત સાદા છતા અત્યંત અસરકારક વ્યાયામપ્રકારો આપણી પાસે વિકસેલા પડ્યા છે. કોઈ પણ માણસ પોતાની નાની સરખી ઓરડીમા એક પૈસાનુ પણ ખર્ચ કર્યા વગર આ સીધા વ્યાયામનો લાભ લઈ શકે એમ છે. ચાલવું અને દોડવુ એ પણ સારી વ્યક્તિગત કસરતો બની શકે એમ છે.

સામાન્ય સાધનો

સાધન માગતી કસરતો પણ આપણી પાસે સારા પ્રમાણમા છે. મલખમ, મુગદળ, કુસ્તી, લેઝીમ, લાઠી, બનેટી, ફરીગદકા, ડબલબાર, સીંગલબાર એવી એવી કસરતો સ્થળ અને સાધન પણ માગી લે છે. સાધનો માગતી કસરત સામુદાયિક પણ બની જાય છે. એમા એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે મળી વ્યાયામને સામાજિક સ્વરૂપ આપે છે.

સમાજ અને વ્યાયામ

સામાજિક સ્વરૂપ ધારણ કરતી કસરત ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓને અરસપરસ ગૂથી લે છે, તે ઉપરાત તે શોખીનોનો એક પ્રેક્ષક વર્ગ ઊભો કરી જનતા સાથે અતિ નિકટ સસર્ગમા આવી એક સામાજિક બલ બની રહે છે. એ લાગણીઓને પ્રેરે છે, ઉશ્કેરે છે અને ઘડે છે. કદી માનસિક હલકાઈને તે ઉપર લાવે છે, તો કદી ઉદારતાના ઊભરા પણ ઉપજાવે છે ટીકાખોર વૃત્તિને તે પ્રેરે છે, માન–અપમાનની

લાગણીને સુવાળી—આળી બનાવી દે છે, પક્ષાપક્ષીને પણ તે ઉશ્કેરે છે, છતાં તે સહુને સહનશીલ થવાની ફરજ પાડે છે, નિર્ણયોનો સ્વીકાર હસતે મુખે કરવાની ટેવ કેળવે છે, અને અંતે પક્ષથી પર બની ઉત્તમ વ્યાયામ કે ખેલને જ વધાવી લેવાની વૃત્તિને મજબૂત બનાવે છે. ઉત્તમ ખેલાડીને સામો પક્ષ જ્યારે તાળીઓથી વધાવી લે છે ત્યારે વ્યાયામ ખેલદીલીની—ગૃહસ્થાઇની—માણસાઇની ટોચે બેસે છે.

પશ્ચિમનો વ્યાયામ

પશ્ચિમે વ્યાયામનું સામાજિક સ્વરુપ બહુ જ સરસ રીતે વિકસાવ્યું છે. ક્રીકેટ, ફુટબોલ, હૉકી, ટેનીસ જેવી રાજરમતો મોટાં મોટાં પ્રેક્ષક ટોળાંને આકર્ષે છે, અને હિંદના શહેરોએ તો એ રમતોને અમુક અંશે—ઠીક ઠીક અંશે સ્વીકારી લીધી છે. પરંતુ ગ્રામજનતાની ગરીબી એ રમતોને ગામડાંમાં જીવવા દે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. ગરીબી એ હિંદનું અને ખાસ કરી હિંદી ગ્રામજનતાનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પશ્ચિમની રમતો મોઘાં રમતનાં સાધનો ઉપરાંત મોઘા પોશાકો અને મોઘાં ખચીળ સ્થળો પણ માગે છે. હૉકી, ફુટબોલ કે વૉલીબોલ સુધી આપણી ગ્રામજનતા ધનિકવર્ગની સહાયથી કદાચ દોડી શકે—મહામહેનતે. પણ ક્રીકેટ, ટેનીસ જેવી રમતોનો તે સ્વીકાર કરે તે પહેલાં ગ્રામજનતાની આર્થિક સંપત્તિ દસગણી વધવી જોઇએ, અને હિંદમાં એ રમતગમતનાં સાધનો સારા પ્રમાણમાં ઉપજાવવાની શક્તિ આવવી જોઇએ.

ગુજરાત અને વ્યાયામ

સદ્‌ભાગ્યે ગુજરાતને—ગ્રામગુજરાતને પણ ધીમે ધીમે વ્યાયામનો શોખ થવા લાગ્યો છે. વડોદરા વ્યાયામની બાબતમાં ભાગ્યશાળી છે એમ કહી શકાય. શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજના નામોચ્ચારણ સાથે વ્યાયામની જૂની સૃષ્ટિ આપણી આંખ આગળ

ખડી થાય છે. સદ્દગત શ્રીમત સયાજીરાવની સર્વતોભદ્ર પ્રજા વિકાસની યોજનામા વ્યાયામને ઉચ્ચ સ્થાન હતુ. તેઓ જાતે કસરતી હતા એટલે સમસ્ત પ્રજામા વ્યાયામનો પ્રચાર થાય એવી યોજનાઓ તેમણે ઘડી હતી પ્રજાને ફરજીયાત લશ્કરી તાલીમ આપી પ્રજાની શારીરિક દૃઢતા વિકસાવવાનુ તેમનું સ્વપ્ન ફળીભૂત થાય એવા સજોગો તેમને પ્રાપ્ત ન થયા એ ખરુ છતા શારીરિક કેળવણીને ફરજિયાત બનાવવાની તેમની પ્રવૃત્તિઓ માર્ગદર્શક છે શ્રીમત મહારાજા પ્રતાપસિંહ તો વ્યાયામમા અપૂર્વ અગત રસ લેતા રાજવી છે રાજ્ય બહારનુ તેમનું પ્રથમ મહત્ત્વનુ કાર્ય અખિલ મહારાષ્ટ્ર શારીરિક શિક્ષણ પરિષદને પ્રમુખપદે વિરાજી તેની દોરવણી કરવાનુ હતુ. એ બહુ જ સૂચક પ્રસગ છે. હિંદવાસીનો દેહ પશ્ચિમનિવાસીની સરખામણીમા કેમ કરીને ઉત્કૃષ્ટ નીવડે એ પ્રશ્નની આખી વિચારણામા તેમણે પોતાનુ માનસ વાળ્યું છે. આપણે ગુજરાતીઓએ દેહને પૂરતુ મહત્ત્વ આપ્યુ નથી. પ્રજા તરીકે આપણી એ ભારેમા ભારે ખામી છે. એ ખામી દૂર કરવાના રાજપ્રયત્નો સાથે પ્રજાપ્રયત્નો સયુક્ત થાય તો ગુર્જર પ્રજા શારીરિક લઘુતાના મહેણાથી જોતજોતામા મુક્ત થઇ શકશે.

અમદાવાદ, સૂરત, કાઠિયાવાડ, ભરૂચ એ બધા શહેરો વ્યાયામની ઓછી વધતી કીંમત કરતા થયા છે, અને કસબા તથા ગામડા પણ વ્યાયામને અમુક અશે ઓળખતા થયા છે

દક્ષિણની વ્યાયામપ્રિયતા

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો પડોશ અને નિકટ સબધ અહીં આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. મહારાષ્ટ્ર પાસેથી ગુજરાત ઘણુંઘણું શીખી શકે એમ છે તેમા સહુથી પ્રથમ શિક્ષણ તો વ્યાયામની બાબતમા લેવાનું છે સામાન્યત પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રી

શરીરની કાળજી રાખે છે, કસરત અત્યંત ચીવટાઇથી કરે છે, અને શરીરને સુદૃઢ બનાવી બળમાં, સ્ફૂર્તિમા, આરોગ્યમા પ્રગતિ સાધવાની નિત્ય સાવધાની રાખે છે. મહારાષ્ટ્રનો સંસર્ગ ગુજરાતની શારીરિક ઉન્નતિ સાધવામા સહાયભૂત બનાવી શકાય એટલી શિષ્યવૃત્તિ અને આતુરતા ગુજરાતીઓએ કેળવની જોઇએ. દુર્બળ દેહ–અતિસ્થૂલ દેહ એ ગુજરાતીની, ભણેલા ગુજરાતીની, સુખી ગુજરાતીનો ભારેમા ભારે શરમ છે.

પ્રોફેસર માણેકરાવ તથા સરદાર મજમુદારના વ્યાયામપ્રયત્નો, છોટુભાઈ તથા અંબુભાઈ પુરાણીની વ્યાયામપ્રવૃત્તિઓ, હિંદ વિજય જીમખાનું, વિવિધ વ્યાયામ તથા ક્રીડામંડળો, સ્વામી કુવલયાનંદની શારીરિક શિક્ષણ સમિતિ અને શારીરિક ખીલવણી પોષતી સરકારી તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓ ગુજરાતના વધતા જતા વ્યાયામ પ્રેમની સાક્ષી પૂરે છે.

વ્યાયામના ત્રણ પ્રકાર.—

વ્યાયામ પ્રકાર

૧ કસરત – વ્યક્તિગત દેહસામર્થ્ય, દેહસૌન્દર્ય અને સ્નાયુબદ્ધતા ઉપર ભાર મૂકનારી ક્રિયા,

૨ રમતગમત – સમગ્ર દેહને સ્ફૂર્તિ તથા આનંદ મળે અને સામુદાયિક ઢબે ચપળતાપૂર્વક ખેલી શકાય એવી ક્રિયા.

૩ કવાયત – શિસ્ત – આજ્ઞાપાલનદ્વારા થતી સંઘની સમસ્ત એકાગ્ર એકલક્ષી ક્રિયા.

આ ત્રણે પ્રકારના સુભગ મિશ્રણમા વ્યાયામની સફળતા રહેલી છે.

સાદી પદ્ધતિ

પશ્ચિમની પદ્ધતિ ખર્ચાળ હોય તો આપણે આપણી સીધી રમતો વિકસાવવી જ જોઇએ. ક્રીકેટ, ફુટબોલ તથા હોકી જ્યા અસંભવિત બને

ત્યાં આટાપાટા, ખો, ગેડીદડા, મારદડી, દોડ, આમલીપીપળી, તલ્લક છાંગો, વાઘબકરી, કુસ્તીદાવ, ઘોડેસ્વારી વગેરે સુલભ રમતોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી ગ્રામજનતા પાસે પાછી મૂકવી પડશે.

કવાયત

અને કવાયત – સંયમબદ્ધ, આજ્ઞાબદ્ધ હલનચલનનો અભ્યાસ – આખા હિંદે હાથ કરવાની જરૂર છે. આપણા જીવનમાં અતિશય અનિયમિતપણું છે. સમયની કિંમત આપણને બહુ નથી જ. એક જ પ્રવાહમાં આપણી શક્તિઓ વાળતાં આપણને આવડતું નથી. આપણે સરખું બોલી શકતા નથી, સરખું ચાલી શકતા નથી, અરે એક સાથે બૂમ પણ પાડી શકતા નથી. આપણાં ટોળાં અવ્યવસ્થાને લીધે શક્તિહીન, ભયપ્રેરક, પ્રગતિરોધક તત્ત્વો બની જાય છે. એને લીધે આપણી કાર્યસિદ્ધિ અલ્પ બની રહે છે. હજાર હાથ ભેગા થાય તો સહસ્રાર્જુનની માફક વહેતી નદીના પ્રવાહને પણ ખાળી શકાય. પરંતુ આપણા સમૂહજીવનના હજાર હાથ તો ગમે તેમ વીંઝાતાં, ગમે તેમ અથડાતાં, અથડાઈને નિષ્ક્રિય બની જતાં અને અંતે તૂટી જઈ પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં તણખલાં બની રહે છે. કવાયત આપણા જીવનને ઉદ્દેશભર્યું બનાવે છે, આપણી પ્રવૃત્તિને લક્ષ્ય આપે છે, આપણા કાર્યને વેગ આપે છે અને સામુદાયિક એકતાની સાધનાવડે આપણા જીવનને, આપણી પ્રવૃત્તિને અને આપણા કાર્યને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અર્પે છે. કવાયતની પાછળ સમગ્રતાનું બળ રહેલું છે, સમુદાયની સ્ફૂર્તિ રહેલી છે અને સંઘ-પ્રવૃત્તિનો પ્રફુલ્લ આનંદ રહેલો છે. આપણું જીવન જેમ બને તેમ વહેલું કવાયતી બનવું જોઈએ. આપણા સ્વભાવનાં, આપણી બુદ્ધિનાં અને આપણા જીવનનાં વિરોધી, છિન્નભિન્ન કરતાં, ખેંચાખેંચી કરતાં, કદરૂપાં તત્ત્વો કવાયત દ્વારા ધ્યેયલક્ષી, પરસ્પર ઉપકારક, સૌન્દર્યભર્યાં, બલપ્રદ અંગો બની જશે.

પરંતુ આ કસરત, રમતગમત અને કવાયત એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયલી વ્યાયામપ્રથા ગ્રામજીવનને જરૂરી છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાયામની જરા સરખી મીમાંસા પણ નિરૂપયોગી થઈ પડશે. ગ્રામજીવનને ઘડવાની, તેને ઉપયોગી થઇ પડવાની વ્યાયામમાં શક્તિ હોય તો જ વ્યાયામને ગ્રામજનતા – ખરા હિંદ– પાસે રજૂ કરી શકાય.

ગ્રામજનતા અને વ્યાયામ

• વ્યાયામનો ઉદ્દેશ આરોગ્યરક્ષણ અને આરોગ્યવર્ધનનો હોય તો જરૂર ગ્રામજનતાને વ્યાયામ ઉપયોગી થઈ પડશે. ગ્રામજનતાનું આરોગ્ય જરા ય ઉંચી કક્ષાનું નથી. ઘણી વખત ગ્રામવાસીઓની શારીરિક શક્તિની વાતો કરી આપણે શહેરીઓને શરમાવવા મથીએ છીએ. ગ્રામવાસીઓની મહેનતુ ટેવો કેટલેક દરજ્જે ગ્રામવાસીઓને શ્રમ સહન કરવાની વધારે શક્તિ આપે એ સંભવિત છે. પરંતુ આપણું – આપણી ગ્રામજનતાનું મરણપ્રમાણ, રોગપ્રમાણ અને શરીરપ્રમાણ ગ્રામજનતાના આરોગ્ય અને બળને માત્ર કલ્પિત બનાવી દે એમ છે. પચીસ કે છવીસ વર્ષે ગુજરી જતો હિંદવાસી આરોગ્યનો નમૂનો કદી ન બની શકે. આરોગ્યરક્ષણની અને આરોગ્યવર્ધનની શહેરીને જેટલી જરૂર છે તેટલી જ ગ્રામવાસીને જરૂર છે. અને કસરતથી તે મળે એમ હોય તો જરૂર એ ગ્રામવાસીને મળવી જ જોઇએ. ગ્રામવાસીને જેટલે દરજ્જે આપણે મજબૂત અને તંદુરસ્ત બનાવી શકીશું તેટલે દરજ્જે સમગ્ર હિંદની સમૃદ્ધિમાં આપણે વધારો કરી શકીશું. ગ્રામજનતાનું અનારોગ્ય, ગ્રામજનતાની શક્તિહીનતા આર્થિક દૃષ્ટિએ – સ્વાર્થદૃષ્ટિએ પણ હાનિકારક છે.

સ્વરક્ષણની શક્તિ જેનામાં હોય તે પરરક્ષણની હિંમત કરી

સ્વરક્ષણ અને વ્યાયામ

શકે. હિંદમાં સ્વરક્ષણની શક્તિ છે ખરી ? પૂર્વજોની જીતોને આગળ કરી અંદર અંદર ગાળો દેવામાં વીરત્વ ધરાવતા હિંદુ-મુસલમાનોએ સ્વતંત્ર પૂર્વજોનું નામ લેતાં શરમાવું જોઇએ ભાષણીઆ ગાળાગાળી, પોકળ વીરત્વભરી બોલાબોલી, નાનીનાની મારામારી, પથરાની ફેંકાફેંકી, અસાવધ નિર્દોષોનાં ખૂન, અને અરક્ષિત મકાનોનો અગ્નિદાહ કરતા પરાધીન પાગલ હિંદુ મુસલમાનોએ અને ખાસ કરી તેમને ઉશ્કેરી સલામતીમાં મરકી જનાર આગેવાનોએ આપણી જૂની કહેવત પ્રમાણે ઢાંકણીમાં પાણી ઘાલી ડૂબી મરવું જોઇએ. હિંદના આજકાલના હિંદુમુસ્લીમ ઝઘડા એ હિંદે કદી ન જોયલી બેવકૂફીની, હલકટપણાની અને પાપ નીતરતા ઝનુનની પરાકાષ્ટા છે. પણ એ ઝેરથી ગ્રામજનતાને બચાવે !

ગ્રામજનતામા સ્વરક્ષણની શક્તિ પણ ખીલવી જ જોઇએ. સાધુ-ફકીરની ગાળો ખાતા, ડગલે પગલે ગભરાઇ ઉઠતા, ચોર અને ધાડપાડુઓની વાતોથી છળી જતા, દબડાવી ખાનાર ચૌદશીયાઓ અને મવાલીઓથી કાંપી જતા, સહુની શેહમા તણાતા ગ્રામવાસીઓ આપણી નજર આગળ હોય એ શું કોઇને પણ શોભાસ્પદ છે ? પ્રજાનો મોટો ભાગ મારેલ, હીન અને તુચ્છતા અનુભવતો હોય તો તેની પાસેથી હીમ્મતભર્યાં, મર્દાનગીભર્યાં, સાહસભર્યાં કે ઉપયોગી કાર્યોની આશા આપણાથી રાખી શકાય જ નહિ. સ્વરક્ષણનો હક્ક ગ્રામપ્રજા સમજે અને સ્વરક્ષણનુ બળ મેળવે એમ કરવાની સહુની ફરજ છે. પણ એ સ્વરક્ષણનુ બળ નગરવાસીઓને કસરતથી મળે તો ગ્રામજનતાને કસરતથી શા માટે ન મળે ?

સ્વરક્ષણનું બળ આપોઆપ પરરક્ષણના કાર્યમા માનવીને દોરશે.

પરરક્ષણ

સ્વરક્ષણની શક્તિથી હીન બનેલો માનવી ક્રૂર, સ્વાર્થી, બીજાનો ભોગ આપવામા

તત્પર, લુચ્ચાઇભર્યો અને દગાફટકા કરનારો નીવડે છે. બહાદુરીને એ અવગુણો ન ખપે. અને આપણે તો આપણી ગ્રામજનતાને પણ બહાદુર જોવી છે. કસરત બહાદુરી આપી શકશે.

વ્યાયામ અને આનંદ

કસરતથી જીવનમાં આનંદ ઉભરાતો હોય, કસરતથી જીવન સ્ફૂર્તિમય બનતું હોય તો ખરેખર એ આનંદ અને એ સ્ફૂર્તિ આપણી નિરાશ, નિસ્તેજ, નિર્જીવ બની ગએલી ગ્રામજનતાને પહોંચાડવાના માર્ગ પહેલી જ તકે લેવા જોઇએ. શહેરવાસીઓ આનદ ઉત્સવ કરે, નગરવાસીઓ રમતગમત નૃત્ય વાદ્ય ગીતદ્વારા અગર ડ્રીલ પેરેડ કરીને સ્ફૂર્તિ વ્યક્ત કરે! ગ્રામજનતા પણ શા માટે એ પ્રયોગો કરી આનંદ અને સ્ફૂર્તિ ન મેળવે? ગ્રામજનતાની કસરત એટલે એકત્રીસ કરોડ માનવીઓની કસરત, ગ્રામજનતાની સ્ફૂર્તિ એટલે એકત્રીસ કરોડ માનવ ભાઇબહેનોની સ્ફૂર્તિ, ગ્રામજનતાનો આનંદ એટલે માનવજાતનો હર્ષફુવારો. એ સ્ફૂર્તિ એટલે આખી દુનિયાને વેગ આપી વાળે એવી વીજળી. એ હર્ષ એટલે આખા જગતને હસતું બનાવતો પ્રવાહ.

એક કલ્પના

અને એક ક્ષણ માટે આપણે કલ્પી લઇએ કે એકત્રીસ કરોડ માનવીઓ એકસરખા ટટાર ઉભા છે, એક સરખા ડગ ભરે છે, એક જ માર્ગે આગળ ધપે છે, એક જ લક્ષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, એક જ કુચગીત ગાય છે, અને એક જ ઝંડો ફરકાવે છે! કલ્પના પણ આપણા મનને મુગ્ધ કરે એવી છે. એ સત્ય બને તો? તો શું શું ન થઇ શકે? એકત્રીસ કરોડ માનવીઓને આગળ વધતાં કોણ રોકી શકે એમ છે? પછી ભલે ને એ સંખ્યા નિઃશસ્ત્ર હોય!

અને એ શસ્ત્રસજ્જ હોય તો ? શ્રીમંત મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ એક સ્થળે કહે છે કે "રાષ્ટ્રનું શરીરબળસંવર્ધન એ શારીરિક શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય : એ સાધ્ય કરવા માટે આપણા તરુણોને શારીરિક શિક્ષણના ભાગ તરીકે જ લશ્કરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ... લશ્કરી શિક્ષણ લીધા સિવાય આપણા તરુણો પરચક્રથી આપણા દેશનું સંરક્ષણ કરી શકે નહિ...આપણા દેશના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારવા આપણે તૈયાર થવુ જ પડશે." અને આ વિચારોને સહુનો ટેકો હોય. સાર્વભૌમ સત્તાએ આ નીતિ પ્રથમથી જ ધારણ કરી હોત તો જર્મની-રશિયાનો ભય હિંદ, ઇન્ગ્લંડ કે ફ્રાન્સને માથે ઝઝૂમી રહ્યો ન હોત. હજી પણ એ નીતિનો સચ્ચાઇથી સ્વીકાર થાય તો જગતભરની યુદ્ધબંધીનો પ્રશ્ન ઉકેલ અર્થે પાસે આવતો જશે.

લશ્કરી શિક્ષણ

લશ્કરી શિક્ષણ લેવું એ હજી સર્વથા આપણા હાથની વાત નથી રહી. વળી અહિંસાની પ્રચલિત ભાવના મારફણા લશ્કરી શિક્ષણને ન આવકારે એ સભવિત છે. છતા હિંસાની સામે અહિંસાનો મોરચો માડવો હોય તો હિંસક પદ્ધતિનો અભ્યાસ-તેનો અનુભવ-તો જરૂરી છે જ. વળી હિંસાએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિમા રહેલુ આજ્ઞાધારકપણુ, કવાયત, કૂચ, આગળપાછળ વધવાની સમૂહયોજના, દુ:ખસહનની શક્તિ, મારવાની નહિ તો માર ખાવાની અને મરવાની સામુદાયિક આવડત એ બધા હિંસક લશ્કરના લક્ષણો અહિંસક લશ્કરોમાં પણ દાખલ કરવા જ પડશે. અહિંસા એમ ધારતી હોય કે વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક દેહાર્પણ વગર હિંસાને જીતી શકાય તો તે અશક્ય છે. અહિંસાની સ્થાપના પહેલા અનેક અહિંસકોએ પોતાની કતલ માટે તૈયાર રહેવુ પડશે.

આમ અહિંસા પણ અમુક અંશે વ્યૂહરચના માગી જ લે છે.

અહિંસા અને વ્યાયામ

ગાધીજીની શાન્તિસ્થાપન ટુકડીઓ, અને વર્ષો પૂર્વે વિચારાતી માનવદિવાલ એ અહિંસક વ્યૂહરચનાના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપો છે અહિંસા સહુથી પ્રથમ પ્રાણાર્પણની તૈયારી માગે છે, અપાર દેહકષ્ટની તૈયારી માગે છે, અપૂર્વ મનસયમનો આગ્રહ રાખે છે, પ્રેમની પરાકાષ્ટા ઇચ્છે છે, અને સમૂહ તરીકે થતા શાન્તિમય સામનાની શકયતા સ્વીકારી વ્યૂહરચનામા પણ તે માને છે નિરર્થક પ્રાણ ખોવામા તો તેને અશ્રદ્ધા જ હોય આમ હિંસાત્મક આક્રમણમા જે ગુણો જરૂરી ગણાય છે તે ઉપરાત અતિ મહત્ત્વના ગુણોની અપેક્ષા અહિંસાત્મક વિરોધમા જરૂરી છે એટલે કસાયલુ શરીર, ખેલદીલી અને શિસ્ત – સયમ – આજ્ઞા ધારકપણુ અહિંસક યોદ્ધામા તો પૂર્ણપણે વિકસાવવા જોઇએ હિંસા કે અહિંસા જે માર્ગ જગતને ગ્રહણ કરવો હોય તે કરે અતિમ ધ્યેય તો અહિંસાનુ જ રહે છતા હિંસામાથી અહિંસામા જતા જતા અહિંસાનો સપૂર્ણ સ્વીકાર કરવા છતા વ્યાયામની જરૂર તો રહેશે જ, અને હિંસા કરતા અહિંસામા વ્યાયામની વધારે જરૂર રહેશે કવાયત વગર તો કોઇથી આગળ ચલાય જ નહિ હિંદને કવાયત કરતા ન આવડયું એટલે એને પરાધીનતા મળી એમ કહીએ તો છેક ખોટુ નથી

ગ્રામજનતા પણ કવાયત માગે છે એને પણ એક સરખા પગ મૂકવા છે, એક સરખા હાથ હલાવવા છે, એક સરખી ગતિ કરવી છે, અને એક ગીત ગાવુ છે

પરતુ ગ્રામજનતા તો મહેનત કરે જ છે સવારથી રાત સુધી

કેટલીક મુશ્કેલીઓ

ગ્રામજનતા કામગરી પુરુષો ખેતી કરે, સ્ત્રીઓ ઘરકામ અને ઢોરઢાક સભાળે એટલે ગ્રામજનતાને કસરત, રમતગમત કે કવાયતનો અવકાશ જ નથી એમ કદાચ દલીલ થાય

આ વાત ખરી છે? બારે માસ જરા ય વખત ન મળે એટલું બધું કામ ગ્રામજનતા ખરેખર કરે છે? ખેડૂતોને પૂરતી જમીન નથી, પૂરતો ઉદ્યોગ નથી એનો તો મોટો પોકાર છે. બાર માસમાંથી છ માસ નહિ તો ત્રણ ચાર માસ આળસ, નિવૃત્તિ કે નવરાશના હોય છે એમ સામાન્યતઃ મનાય છે. એ સાચું હોય તો ગ્રામજનતાને વ્યાયામ માટે પૂરતો વખત છે.

અને આપણે ધારીએ કે ગ્રામજનતાને પૂરતો વખત નથી.

સમયનો અભાવ

તો પણ તેને આરોગ્ય અને આનંદ મળી શકે એ માટે કાં તો ગ્રામજનતાને પૂરતો વખત આપવો જોઈએ અગર તેમના ભરપૂર નિત્ય કામમાં વ્યાયામનાં તત્ત્વો પ્રવેશ પામે એમ કરવું જોઈએ. દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું, પુંજો કાઢવો, લુગડાં ધોવાં, રાંધવું, વલોણું વલોવવું એ બધાં કામ નગરનિવાસ અને ભણતરને પ્રભાવે હલકાં મનાતાં બની ગયાં છે. એ ખરેખર હલકાં છે? માનવજીવનને માટે અત્યંત આવશ્યક કાર્યોને હલકાં માનવાની ભૂલ કે મૂર્ખાઈને લીધે આપણે ઘણું સહન કર્યું છે. એ ભૂલ અને મૂર્ખાઈ ગ્રામજનતામાં પણ પ્રવેશ કરતી બની ગઈ છે. એ જેમ બને તેમ વહેલી દૂર થાય એમાં ગ્રામજનતાને લાભ છે.

આજ જેને ઘૃણાપાત્ર અને તિરસ્કારપાત્ર કામ ગણીએ છીએ એમાં આપણા જીવનની સારામાં સારી અને સાચામાં સાચી કવિતા સમાઈ હતી. ઘંટી અને દહીંમંથન, પાણીના ઘડા અને પનઘટ આજ પણ શહેરની સન્નારીઓને નૃત્યગીત અને અભિનયના વિષયો પૂરા પાડે છે, અને બતાવી આપે છે કે આપણા જીવન સાથે જડાયલાં નિત્યકામોને આપણે ચાહીએ તો કલા અને સંગીતમય બનાવી શકીએ અને તેમાંથી આનંદ અને બળ મેળવી શકીએ. ગ્રામજનતા-

નાં નિત્યકાર્યોને આપણે ચહાતાં શીખવું જોઇએ. ખાલી ઘડા લઇ ગરબે ફરી લ્હાણી લઇ જનાર બહેનોએ ખરું પાણી ભરવાની ટેવ પાછી પાડવી પડશે. વલોણાનો અભિનય કરી તાળીઓ લ્યી જનાર યુવતીઓએ દૂધ, દહીં, ગોરસ, વલોણું એ સર્વને ફરીથી ઓળખવાં પડશે. નહીં તો ગરબા અને અભિનય જોતજોતામાં નિષ્ફળ અને જૂઠાં બની જશે. કવિતા, ગીત તથા અભિનયને પાત્ર બનેલાં કામથી ગ્રામજનતાએ જરા ય શરમાવાની જરૂર નથી. ગ્રામજનતા વાસીદું વાળતા, પશુપાલન કરતાં, જમીન ખેડતા, ઉકરડા સમેટતા, પાણી ભરતાં, રસોઇ કરતા, લાકડાં ચીરતાં, બાળકને હીંચોળતાં, કે ઝૂંપડી–ઘર લેપતા બહુ જ મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. એ કાર્યની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઇએ. એ કાર્યમાં પૂજ્યભાવ રાખવો જોઇએ, એ કાર્યને કલામય–સંગીતમય બનાવવું જોઇએ એમ થતા નિત્યકાર્યમાંથી વ્યાયામ મળી રહેશે. સરકારી અગ્રણીઓએ ગ્રામજનતાને પોતાના દાખલાથી આ બધુ સાબિત કરી આપવુ પડશે.

નિઃરસ એકધાર્યાં કામ

વળી ગ્રામજનતાની મહેનત કરવાની શકિતથી શહેરવાસીઓ વિસ્મય પામે છે અને માને છે કે એ નિત્ય મહેનત એ જ કસરત છે નિત્ય મહેનતમા કલા–રસ રહે ત્યાં સુધી એ ખરુ છે. પરતુ એક ગ્રામવાસી મણ પોણો મણ ભાર લઇ દસબાર ગાઉ ચાલી નાખે, અગર ; ઘાસના ભારા ઉચકી લાવે કે ઝપાટાબધ લાકડા ચીરી નાખે એટલા જ ઉપરથી ગ્રામવાસીની શરીરશક્તિ વધારે માની લેવી એ વાસ્તવિક નથી. ટેવ માણસની પાસે યંત્રની માફક ઘણા કામો કરાવે છે. કાર્યની એકધારી પરપરા આંખને અને ઉપયોગમા આવતા સ્નાયુઓને એક જાતની યંત્રવત્ સરળતા અને દક્ષતા અર્પે છે. એથી એ કાર્ય કરનાર કમરતી, તંદુરસ્ત અને સ્ફૂર્તિવાળો છે એમ માનવાની ભૂલ

ન કરવી જોઇએ. આ દષ્ટિએ પણ ગ્રામજનતાને કસરતની–રમતગમતની ખૂબ જરુર છે.

અને શું ગામડાંમાં રમતગમતનો તથા આનંદપ્રદર્શનનો સંપૂર્ણ અભાવ જ હોય છે?

સામુદાયિક વ્યાયામ

ગ્રામજીવનમાં સ્વાસ્થ્ય હતું ત્યારે તો ગામડાંનો વર્ષભરનો કાર્યક્રમ રમતગમત, લશ્કરીઢબની હરીફાઇ, ગ્રામગીતો, મેળા, ગરબા, ઉજાણી જેવી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપૂર રહેતો હતો. હજી તેમાંના રહ્યાસહ્યા અંશ નિસ્તેજ છતાં જીવતા છે એટલું તો આજ પણ આપણે જોઇએ છીએ. એ જીવતા અંશોને પ્રફુલ્લ કરવા, સુષુપ્ત અંશોને જાગ્રત કરવા, મૃત અંશોમા અમીસિંચન કરવું અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવી નૂતનતા તેમાં ઉમેરવી એ વ્યાયામનું ગ્રામજીવન પરત્વે કર્તવ્ય છે.

આજ આપણે ત્યાં ક્રીકેટ ભલે ન આવે – ગેડીદડા તો આપણે ગામડાંમાં ઉપજાવી શકીએ. સાઇકલ રેસ આપણે ત્યાં ભલે આજ શક્ય ન હોય-દોડ, હનુમાન અને અંગદ કુદકા, તરવાની હરીફાઇ એ બધું આપણે જરુર ગમે તે ગામડે યોજી શકીએ છીએ. આપણા ગામની કવાયત ભલે શક્ય ન હોય. નિશાળિયા અને યુવાનોને તો ભેગા કરી સાથે પગ મૂકતા બનાવી શકાય, અને જૂથ દ્વારા કાંઇ પણ ગામાત કામ કરી શકાય

સમૂહ દ્વારા થતાં કામની ગામડાને ઘણી જ જરુર છે. ગામડાંની સ્વચ્છતા ટોળબંધ બનીને કરી શકાય; માંદાની માવજતમાં કેળવાયલો સમૂહ કામ લાગે; સારે માઠે પ્રસંગે પણ ગ્રામયુવાનોનું સંયમબદ્ધ ટોળું સહુને ઉપયોગી થઇ પડે, આગ કે રેલના પ્રસંગે ગામડાંમાં–અને શહેરોમાં–જે ગભરાટ, અવ્યવસ્થા, નિરર્થક ઉશ્કેરાટ, ઘોંઘાટ અને

ઉદ્દેશને અજાણતાં નિષ્ફળ કરતી રોધક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે એ દૂર થાય અને સંઘબળથી કામ કરવા કેળવાયલા ટોળાને સંકટના પ્રસંગો સોંપી શકાય, સીમ અને ગામની સાચવણી પણ તેમને સોંપી શકાય; કેળવાયલા સંઘદ્વારા શિક્ષણપ્રચાર પણ કરી શકાય. આમ સમૂહબદ્ધતાની, સંઘબળની, કવાયતની ગામડાંને ડગલે અને પગલે જરૂર રહે છે. વ્યાયામ એ સઘળું ગામડાને આપી શકશે.

સ્ત્રીઓ અને વ્યાયામ

ગ્રામબાલકો અને ગ્રામયુવકોની સાથે ગ્રામબાલિકાઓ અને યુવતીઓનો પ્રશ્ન પણ ઉકલી શકે છે. અંગમહેનત સહુને એક બનાવી દે છે. ગ્રામજીવનમાં તો સ્ત્રીઓ પુરુષોની બરાબરી કરી શકે એટલાં નાનાં મોટાં કામ કરે છે. નગરવાસી સ્ત્રીઓ જેટલી મિથ્યા નવરાશ ગ્રામસ્ત્રીઓને હોતી નથી એટલે પડદો, લાજ, ઘરમાં પુરાઈ રહેવું અને માત્ર વસ્ત્રાભૂષણ સજી નટીઓ બનવું એ બધુ ગ્રામજીવનની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિને રોધે એમ નથી. સ્ત્રીઓને પણ પુરુષોના જેટલી જ–તેમના કરતાં પણ વધારે–કાળજીભર્યો વ્યાયામની જરૂર છે. એમના ગરબા, રાસ, વલોણાં, ખળા, રસોઇ, સમૂહજીવન, વ્યવસ્થા અને કવાયત માગે છે. ગીત ગાઇ નૃત્ય કરતા સ્કાઉટોએ ભૂલવું ન જોઇએ કે દળતાં અને ખાંડતાં સ્ત્રીઓ કાર્યને અનુરૂપ ગીત ગાઇ શકે છે, અને ડોલનમદ નિયમિત હલનચલન કરી શકે છે. જૂનાં ગીતો હજી છેક ભૂલાયાં નથી. આજના સાહિત્યકારો ગ્રામજીવનના પ્રસંગોને આનંદમય, ઉત્સાહમય, સંઘબળવર્ધક બનાવી શકાય એવા ગીતો આપી શકશે? ગ્રામજીવનમાં સહુનો ખપ છે. વ્યાયામનો પણ.

ગ્રામજનતાને વ્યાયામ ખૂબ ઉપકારક છે. ગ્રામઆરોગ્ય એથી

વ્યાયામના ગ્રામજીવનને લાભ

ઘણું સુધરશે, ગ્રામજીવનમાં એથી સ્ફૂર્તિ આવશે, ગ્રામપ્રજા એથી સંગઠિત થશે, સંગઠનમાંથી સમૂહબળ કેળવાશે, પરસ્પર ઉપકારક થવાની વૃત્તિ–ભ્રાતૃભાવ જાગ્રત થશે, સુખદુઃખમાં ભેગાં થઇ જવાનું આપ્તપણું ફેલાશે; હલકાઇ, વેરઝેર, કજીયાળાપણું, મિથ્યા મમત્વ અને ઘમંડ ઘટી જઇ સાચી ખેલદીલી વિકસશે, અને ગ્રામજીવન આનંદ અને સુખને હીંચોળે હીંચશે.

ગામડે ગામડે વ્યાયામ

ગામડે ગામડે હીંચકા બાંધવાની એક પરોપકારી સજ્જનની પ્રવૃત્તિ મે જોઇ હતી. કોઇ એને ઘેલછા ગણતું. ગામડે ગામડે દવાખાનાં અને શાળાઓ સ્થાપનાર જેટલી સમાજસેવા કરે છે તેટલી જ સમાજસેવા ગામડે ગામડે હીંચકો બાંધનાર, રમતગમત ગોઠવનાર, વ્યાયામસાધનો વસાવનાર અને અખાડાઓ સ્થાપનાર કરે છે એમા જરા ય સંશય નથી. કસરત, રમતગમત અને કવાયતને ગ્રામજીવનમા ખૂબ સ્થાન છે–ગ્રામજીવનમાં તેમને ખૂબ અવકાશ છે. જે એક ગામડે બની શકે તે બીજે ગામડે પણ બની શકે. જે ગામડામા શક્ય બને એ જ સાચું, એ જ ખરુ જરૂરનું. વ્યાયામ ગ્રામજીવનને જેટલે અંશે નિરૂપયોગી નીવડે એટલે અંશે એ નિષ્ફળ છે. સાચું હિંદ, સાચું ગુજરાત ગામડામા છે.

એ સાચું હિંદ – એ સાચું ગુજરાત મજબૂત, સૌન્દર્યભરી દેહદીપિવાળાં, સંગઠિત, સ્ફૂર્તિમય, આનંદી, સાથે ડગભરનારાં, ખેલદીલીભર્યાં સ્ત્રીપુરુષોથી ઉભરાય એ ગ્રામોન્નતિનું એક ધ્યેય. વ્યાયામમા એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની શકિત છે વ્યાયામવીરો, વ્યાયામ શોખીનો, વ્યાયામ નિષ્ણાતો આ કાર્ય જેટલી ઝડપથી સાધે એટલી એમની સફળતા.

વ્યાયામસમેલનો પણ વ્યાયામપ્રચાર માટે બહુ જરૂરના છે.

સમ્મેલનો

સમેલનો ગ્રામજીવનને બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

સમેલનો દ્વારા વ્યાયામની વિવિધતાનું ગ્રામજનતાને દર્શન થાય છે, અને વ્યાયામ પ્રત્યે તેને સહાનુભૂતિ તથા પ્રેમ થાય છે.

૨૫

ગ્રામનેતૃત્વ : ગામડાંના આગેવાનો.

ગામડાં ઉન્નત કેમ થતાં નથી એનાં અનેક કારણોમાં એક મહત્ત્વનું કારણ નેતૃત્વનો અભાવ છે. ગ્રામજનતા અજ્ઞાન, ભોળી, વિશ્વાસુ, પરાશ્રયી અને અસ્થિર માનસવાળી હોય છે. આવી જનતાને ઉન્નતિને માર્ગે લઇ જવી એ બહુ વિકટ કાર્ય છે. ભણેલાગણેલા અને સમજદાર મનુષ્યો નોકરીધંધાર્થે ગામડાં છોડી જાય છે. તેમને ગ્રામજીવનમાં જરા ય રસ રહેતો નથી. તેઓ ભાગ્યે વર્ષમાં એકાદ બે અઠવાડિયાં પોતાના ગામમા આવતા હોય. ગામમાં તેઓ આવે તો કાંઇ લગ્ન, જનોઇ, કારજ જેવા પ્રસંગો તેમને ઉકેલવાના હોય, અગર માત્ર આરામ લેવાનો હોય. શહેરના સંસર્ગને લીધે ભણેલાઓ અને સાહસિકો ગામડા ઉપર અને ગ્રામજનતા ઉપર સરસાઇ અનુભવે છે, અને તેને પરિણામે ગ્રામજનતા તરફ એક પ્રકારનો અભાવ કેળવે છે. એટલે ગામડાના ભણેલા, અક્કલવાળા અને સાહસિક વર્ગનો ગામને જરા ય ઉપયોગ થતો નથી. એ વર્ગ બહારગામ રહે છે, અને એકાદ સારું મકાન બનાવી સારો વરો કરી કે મહેરબાની દાખલ કાંઇ ઠીક રકમ ગામના કામમા આપી પોતાની અને ગ્રામજનતાની વચ્ચેનું અંતર વધાર્યા સિવાય બીજું ભાગ્યે સારું કામ કરી શકે છે.

આગેવાનીની ખામી

ગ્રામનિવાસીઓ અક્કલ વગરના છે, એમ આ ઉપરથી માનવાનું નથી. પરંતુ અક્કલવાળા વર્ગનો મુખ્ય ભાગ ભણીગણી બહારગામ સેવે છે એટલે નેતૃત્વ ધારણ કરવાની યોગ્યતા ધરાવતા વર્ગનો મોટો ભાગ ગામડાને નિરુપયોગી થઈ પડે છે. ગામમાં સ્થાયી રહેતા મનુષ્યોમાંના હુશિયાર, અને અક્કલવાળા મનુષ્યોને આગેવાની વરે છે. આ આગેવાનીનાં પરિણામ જોવા હોય તો ગમે તે ગામડા તરફ દૃષ્ટિ નાખવી. ગામડાં ઉન્નત નથી એનું એક કારણ તો એ છે કે આપણા ગ્રામનેતાઓ—ગામડાંના આગેવાનો નેતૃત્વ માટે લાયકી ધરાવતા હોતા નથી.

ચાલુ આગેવાનોની અપાત્રતા

ઘણી વખત આપણા અનુભવો કહેવતના રૂપમાં કાયમના જળવાઈ રહે છે. એક જૂની કહેવત છે: જેનો આગેવાન આંધળો તેનું લશ્કર કૂવામાં. આ કહેવત આખા હિંદમા ઘેર ઘેર, હૃદય હૃદયમા, સંસ્થાઓ અને સભાઓમાં કોતરી રાખવાની જરૂર છે. હિંદ પરતન્ત્ર કેમ થયું? હિંદના અગ્રેસરો નલાયક માટે જ. હિંદ સ્વતન્ત્ર કેમ થતું નથી? હિંદમાં આગેવાનો તરફ સહજ દૃષ્ટિ કરવી એટલે જવાબ આપોઆપ મળી જશે. હિંદને માટે મરવાને કોણ અને કેટલા તૈયાર છે? હિંદને માટે ફકીરી કોણે અને કેટલાએ લીધી? હિંદ પરતન્ત્ર ન રહે તો બીજું શું થાય?

જેવો આગેવાન તેવું ગામડું

ગામડાંની ઉન્નતિનો પ્રશ્ન હિંદમગ્રના પ્રશ્નનો જ એક વિભાગ છે. ગ્રામજીવનમાં સારી આગેવાની મળતી નથી એટલે ગામડા પણ અવનતજ રહે છે. ગાંમડાંની આગેવાનીનું ચાલુ સમયમાં કેવું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર આપણે કરીએ તો નીચે પ્રમાણે આગેવાની સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાઈ જતી લાગે છે:

આગેવાનોના પ્રકાર

ગ્રામ આગેવાનો

- પૂર્વપ્રતિષ્ઠા-વંશપરંપરાની પ્રતિષ્ઠાને બળે થયેલા આગેવાનો: વતનદાર, ઇનામદાર, જાગીરદાર, વગેરે
- સંપત્તિને બળે થએલા નેતા
  - શાહુકાર
  - જમીનદાર, મોટા ખાતેદાર
- સરકારી નોકરો: હોદ્દાની રૂએ અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા નેતા; પટેલ, મતાદાર, તલાટી, શિક્ષક, ગ્રંથપાલ (લાયબ્રેરીઅન) ડૉક્ટર, પંચ વગેરે
- ખટપટીઆ–ચોદશીયા–લોક ઉપર ભય, ત્રાસ વર્તાવી અગર તેમને લોભ લાલચમાં નાખી પોતાનું અગ્રસ્થાન ટકાવી રાખતા આગેવાનો
- સેવાભાવી

વકીલ કે પત્રકાર સરખા આગેવાનો સદ્‌ભાગ્યે ગામડાંમાં હોતા નથી, એટલે તેમની ગણત્રી આમાં થઇ શકે એમ નથી.

પ્રથમવર્ગના આગેવાનો ઘણુંખરું ગામમાં રહેતા નથી. તેઓ તાલુકાના મુખ્ય સ્થળે વસે છે. ગામડામાં રહેતા હોય તો ગામના કામમાં તેમની સલાહ પૂછાય છે, અને તેમને ગાદીતકીએ બેસાડી માનભર્યું સ્થાન આપવામા આવે છે. પરંતુ ગામની ખરી આગેવાની કરવાની શક્તિ આ વર્ગ ખોઈ બેઠો છે. કુળની મોટાઇના ઘમંડમાં ઇનામદારો અને જાગીરદારો સામાન્ય જનતાની સાથે ભળતા નથી, અને તેથી સામાન્ય જનતાની જરૂરિયાતો સમજી શકતા નથી. પોતાના નામ પ્રમાણે કરા-વરા અને ખર્ચખૂટણમા એ વર્ગ એટલો ઘસાઈ ગયેલો હોય છે કે જમીનજાગીરને ગીરો વેચાણ કરવાની, લહેણદારોના વાયદા પતાવવાની અને તેમ છતા પોતાની મોટાઇ જાળવી રાખવાની જંજાળમાથી તેઓ ઊંચા આવી શકતા નથી. ઉપરાંત ભાઇ–ભાઇ અને પિતરાઇઓ વચ્ચે ભાગલાગ તથા વહેચણવહિવટ સબધમા ઝગડાની એવી પરપરા જામેલી હોય છે કે દીવાની ફોજદારીમાથી તેનો પરવાર જ આવતો નથી. તકરાર ન હોય એવો વતનદાર શોધી કાઢનારને ઇનામ આપવાનું જાહેર થાય તો એ ઇનામ આપવાનો ભાગ્યે જ પ્રસંગ આવે.

વતનદાર-ઈનામદાર

આમ આ પ્રથમ વર્ગ ગામડામા રહેતો હોય છતાં ગ્રામ્ય દુનિયાથી જુદી જ દુનિયામા વસતો હોવાથી એની આગેવાની નિરર્થક છે,—નામની જ છે, ગામને તેની આગેવાની જરા ય કામની નથી. વળી પૂર્વજોના આશ્રયે માદું જીવન ગાળી રહેલા એ વર્ગમા ગામની આગેવાની–ખરી આગેવાની–કરવાની શકયતા પણ રહેલી હશે કે કેમ એ શંકાભરેલું છે.

નિરર્થક આગેવાની

શાહુકાર

આગેવાનોનો બીજો વર્ગ એ ગ્રામજીવનની વિલક્ષણતા દર્શાવતો વર્ગ છે. દોરીલોટો લઇ ગામે આવેલા કે નાનકડી મીઠા-મરચાની દુકાન કરતા વણિકને તેની હયાતીમાં જ શેઠાઇ મળી જાય છે. અને તેની એક બે પેઢી થતાં તો તેનું કુટુંબ લક્ષાધિપતિની ગણતરીમાં આવી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ વિશાળ જમીનની માલકી પણ એ કુટુંબની થાય છે. ગામડાંમાંથી આ સંપત્તિ મેળવનાર શાહુકાર કેવી રીતે સંપત્તિ મેળવે છે તેનુ વર્ણન અહીં કરવાની જરૂર નથી. અહીં એટલું જ જાણવું બસ થશે કે શાહુકાર ગામનો આગેવાન હોય છે, અને માત્ર પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન વતનદારોથી ઊતરતું હોય છતાં તેની આગેવાની પ્રથમ વર્ગ કરતાં વધારે જબરી અને વધારે અસરકારક હોય છે. ગામના ધનની શાહુકાર એ ધોરી નસ છે. એના વગર ખેડૂતોને ચાલતું નથી, એટલે શાહુકારની આગેવાની સ્વીકાર્યા વગર પણ ચાલતું નથી.

શાહુકારનું ધ્યેય

પરંતુ શાહુકારની આગેવાની બે કારણે ઇચ્છવા સરખી નથી: (૧) શાહુકારનું ધ્યેય માત્ર ધન-ઉપાર્જનનું જ હોય છે. એની દૃષ્ટિ ખુલ્લી રીતે સ્વાર્થથી વીંટળાયલી હોય છે. જે આગેવાની-જે કાર્યમાં શાહુકારનાં નાણાં વધારે નહિ એ આગેવાની-તરફ શાહુકારને જરા ય સહાનુભૂતિ હોતી નથી. (૨) ગ્રામજનતાની સંપૂર્ણ ઉન્નતિમાં શાહુકાર હજી પોતાનો વિનાશ અગર નિરર્થકતા જોઇ શકે છે. એટલે પોતાનો પૈસો વધારવાના તેમ જ પોતાની શેઠાઇ-શાહુકારી કાયમ રાખનારાં કાર્યો સિવાયનાં કાર્યોમાં શાહુકારોને કશું જ લાગતુંવળગતું નથી. નિશાળ કાઢવા માટે શાહુકારની પાસે પૈસો નથી; ગામના લોકો શાહુકાર પાસેથી સારા વ્યાજે રકમ લઇ નિશાળ ઉઘાડે તો તેમની

પાસે પૈસો છે. શાહુકારને નિશાળ પ્રત્યે ભાવ નથી પણ તેની મૂડી વધારે તેવી નિશાળ પ્રત્યે અભાવ પણ નથી

આવી સ્પષ્ટ સ્વાર્થવૃત્તિ અને ગ્રામોન્નતિમા સમાયલી તેમની અવન

ગ્રામજીવન અને દયેયનો વિરોધ :

તિની માન્યતા શાહુકારોને ગામના આગેવાન તરીકે અપાત્ર ઠરાવે છે. શાહુકારોની આગેવાની ગામના લાભમા વપરાતી હોય એમ જાણ્યામા નથી. હિંદુસ્તાનના કોઈપણ ગામડાની પ્રજાને તેના કોઇ શાહુકારે તારી એમ સાબિત થાય તો એ શાહુકારની છબી સોનાના ચોકઠામા મઢી ગામેગામ રાખવાની સૂચના વધારે પડતી નહિ ગણાય

મોટે ભાગે આગેવાન શાહુકાર આગેવાન ખાતાદાર થઈ પડે છે, એ પણ ગ્રામજીવનના અભ્યાસીઓ સારી રીતે જાણે છે. વ્યાજ, વટાવ, કોથળી છોડામણી વગેરે વ્યાપારસૂચક નામોની પાછળ એવી કરામત રહેલી હોય છે કે શાહુકારના દેણદાર ખાતાદારો શાહુકારને જમીન સોપી દઇ તેના જ ગણોતિયા બની જાય છે. એટલે શાહુકાર મોટા જમીનદાર પણ બની જાય છે

જમીનદાર શાહુકાર :

પરદેશથી ધન કમાઇ લાવેલા, તેમ જ ગામમા રહેતા હુંશિયાર માણસો પોતાની કુનેહથી અને પૈસાના જોરે ગામની ઘણી જમીનના માલિક બની જાય છે. એક પાસ મજૂરી કરતા સામાન્ય ખાતેદાર બે પાચ વીઘામા પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે જ્યારે બીજી પાસ બસો ને પાંચસો વીઘાના ખાતેદારો પણ એ જ ગામમાથી નીકળી આવે છે. આવા શાહુકાર તથા જમીનદાર જેવા સપત્તિના બળે અગ્રણી બનેલા ગ્રામજનો શહેરના ધનિકોની માફક સામાન્ય જનતાથી ઊંચા અને અલગ બનીને બેસે છે તેમનુ ઉચ્ચ સ્થાન

તેમની આગેવાનીના ગેરલાભ

આગેવાની મેળવી શકે છે. કવચિત્ કોઇ ગામડે પુસ્તકાલય પણ હોવાના સંભવો વધતા જાય છે. બનતા સુધી શિક્ષક જ પુસ્તકાલયનું કામ સંભાળતો હોય છે. છતાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સારી ચાલતી હોય તેવાં ગામડાંમાં જુદા ગ્રંથપાલો પણ રોકવા પડે એ સહજ છે.

મોટે ભાગે ગામડાં વૈદકિય સારવારથી વંચિત રહેલાં હોય છે. છતા કવચિત્ ગ્રામઔષધાલયો સ્થપાય તો ડૉકટરો અને વૈદો પણ પોતાના ધંધાને લઇને સ્વાભાવિક રીતે આગેવાનોમાં દાખલ થઈ શકે છે.

પંચો

વડોદરા સરખા આગળ વધેલા રાજ્યમાં તેમ જ અમુક અંશે બ્રિટિશ હિંદમાં પણ ગ્રામપંચાયતની સ્થાપના દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ખીલવણીના પ્રયત્નો થાય છે. ગામનો કારભાર ચલાવવા ચૂંટાયલા અને નિમાયલા ગ્રામપંચાયતના સભ્યો પણ સભ્ય તરીકે અમુક અંશે આગેવાની ભોગવે છે. આમ સરકાર સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા, સરકારી નોકરો તથા સરકારે નીમેલા ગામઆગેવાનો સત્તાના પ્રભાવે આગેવાની કરવાની પાત્રતા ધરાવતા થાય છે.

સરકારી કામમાં રહેલી મૂળભૂત ખામી

આ સત્તાધારી ગામનેતાઓ ધારે તો ઘણું કામ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં મુકાયલા હોય છે. પરંતુ કેટલાંક કારણો તેમની આગેવાનીને પણ વિષમ બનાવી દે છે. પ્રથમ તો ગામનું ભલું કરવાની તેમનામાં ભાવના જ હોતી નથી સરકાર તરફથી નિમાયું એટલે સરકારી રાહે ઠર્યું હોય તે કામ કરવા ઉપરાંત બીજી કશી જ ફરજનો તેમને ખ્યાલ હોતો નથી. ઠરેલું કામ કરી ઠરેલો પગાર લેવાની યાંત્રિક સરળતાને લીધે તેમનું માનસ એવું શિથિલ

બની જાય છે કે સરકારી કામથી આગળ તેમની દૃષ્ટિ જઈ શકતી જ નથી. ગ્રામજીવનને અને સરકારી કામને સમગ્ર દૃષ્ટિએ પિછાનવાની, એકના ભલામાં બીજાની ઉન્નતિ સમાઈ છે એ સમજવાની તેમનામાં શક્તિ હોતી નથી.

સત્તાનું દુરૂપયોગ તરફ વલણ

છતાં સરકારી નોકરોમાં ઊંચી આવડતનો અભાવ જ હોય એમ કહેવાય નહિ. ઘણા ય પટેલ તલાટી તથા શિક્ષકો અમુક પ્રકારની હોશિયારી અને કાબેલિયત બતાવી શકે છે. પરંતુ કમનસીબે સત્તામાં પોતાનો જ દુરૂપયોગ કરનારાં તત્ત્વો વાસ કરી રહેલાં હોય છે. સત્તાને જીરવવી સહેલ નથી; સત્તાનો સન્માર્ગે જ ઉપયોગ કરવો એ બહુ મુશ્કેલ છે; સત્તામાં તટસ્થપણું સાચવવું અત્યંત દુર્ઘટ છે. મોટા મોટા અમલદારો, અધિકારીઓ અને હોદ્દાદારો સત્તાના ઉપયોગમાં ગોથું ખાઈ જાય છે. ગ્રામઅધિકારીઓ સત્તાના ઉપયોગમાં સર્વાંગે ન્યાયી અગર લોકોપયોગી રહી શકે એમ બનવું કઠણ છે. તેમની ખામીનો આ બચાવ નથી. ખામીનું સ્વાભાવિક વ્યાપકપણું દર્શાવવાનો આ કથનનો હેતુ છે.

સત્તાનું ગ્રામજીવન પર પરિણામ

આ પટેલ, તલાટી, શિક્ષક, ગ્રંથપાલ, ડૉક્ટર જેવા સરકારી રાહે બની જતા ગ્રામઆગેવાનોમાં સત્તાનું તીવ્ર ભાન જાગૃત થાય છે, સત્તાને અંગે આળસ આવી જાય છે, પગારદારી સેવાવૃત્તિમાં સેવાભાવના જીવતી નથી, સત્તા સ્વાર્થી બને છે એટલે તે વિઘાતક અને સમાજને હાનિકારક થઈ પડે છે. આજ ગામડામાં જોઈએ તો પટેલો પોતાની સત્તાના જોરે પ્રજા ઉપર સારી છાપ પાડતા નથી. સહુ ઉપર પ્રભાવ પાડવા માટે જનતાને ખોટી ખોટી રીતે દબાવવાની તેમને ટેવ પડે છે. ગામની ભાંજગડમાં તેઓ

પક્ષાપક્ષી વધારે છે સરકારી ગામનોકરોને વગર પૈસે ખાનગી ખેતીમાં રોકે છે ગામના મજૂરવર્ગ ઉપર સત્તાને બળે જૂલમ કરે છે, ઓછે પૈસે અને વગર પૈસે તેમની પાસે ખાનગી કામ કરાવે છે, ગુન્હા દાબી દે છે, ગુન્હાના સ્વરૂપ બદલી નાખે છે, ન હોય ત્યાં ગુન્હા ઊભા કરે છે અને પોલીસ તથા મુલ્કી નોકરો સાથે મળી જઈ ગુન્હામાંથી ગુજરાન થાય એટલો પૈસો મેળવવાની તરકીબોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે સીમ સાચવવી, ગુન્હા અટકાવવા, શાન્તિ વધારવી, લોકોને સુમાર્ગે દોરી તેમને ભૂલો કરતા અટકાવવા આવા આવા કામો કેટલા પટેલો કરતા હશે? અને પટેલ–મુખી એ ગામનો સહુથી પહેલો–મુખ્ય નાગરિક છે!

તલાટી

તલાટી પોતાને નિયમની માહિતી ધરાવતો માની આવડતના અભિમાનમાં નવી નવી કૂંચીઓ ખોળે છે અને દફતરી કામ તેના હાથમાં હોવાથી વળી પટેલ કરતાં પણ તે સત્તાનો વધારે ઘમંડ રાખે છે પટેલો પૂરતુ ભણેલા હોતા નથી, ભણેલા હોય તો તેમની મોટાઈમાં તેમની આવડત કટાઈ ગયેલી હોય છે, એટલે મુલ્કી, ફોજદારી તથા પંચાયતના લખાણમાં તલાટી ઉપર તેમને પૂરો આધાર રાખવો પડે છે માહિતગાર પુરુષ તરીકે તલાટી આખા ગામનો સલાહકાર બને છે એની સલાહ–non–committal પોતાની જાતને હરકતકર્તા ન આવે એવી પરંતુ ધણીને કહેશે ધા અને ચોરને કહેશે કે નહાશ, એવી બધા ય પક્ષને તેના સકંજામાં રાખે એવી હોય છે વળી તેની સલાહ મફત મળતી નથી નિયમને આધારે તલાટી ત્રાસ પણ આપી શકે અને આપેલા ત્રાસનુ નિવારણ પણ યોગ્ય ખાનગી બદલો લઈ કરી શકે

ગામમાં શિક્ષક હોય તો પટેલ તલાટી અને શિક્ષક વચ્ચે મોટાઈ

શિક્ષક : બાબત હરીફાઈ જરૂર ચાલવાની. પટેલ તલાટીનો તાત્કાલિક ઉપયોગ બધાને હોવાથી ગ્રામમાનસ પટેલ તલાટી તરફ વધારે માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. માનનો આધાર સેવા અગર સંસ્કાર ઉપર હોતો નથી: સત્તા ઉપર રહે છે. સત્તાના અધિષ્ઠાતા પટેલ તલાટી અને સંસ્કારના અધિષ્ઠાતા શિક્ષક વચ્ચે આમ જુદી જુદી જાતની સાઠમારીઓ શરૂ થાય છે. શિક્ષક પણ પોતાની આવડતનો ઉપયોગ ગામના ઝગડા વધારવામાં કરતો થઇ જાય છે. અમુક અંશે શિક્ષક ગ્રામસલાહકાર તરીકે તલાટીનો હરીફ બને છે, અને ગામમાં નામજોગ કે નનામી અરજીઓનો પાતાળઝરો ફૂટી નીકળે છે. લોકોમાં જબરા પક્ષ પડે છે.

ચૌદશિયા આગળ વર્ણવેલા ત્રણે પ્રકારના આગેવાનોમા એક મહત્ત્વનો ચોથો પ્રકાર સમજવો બહુ જરૂરનો છે. આ પ્રકાર ખટપટીયા તરીકે ઓળખાતા આગેવાનોનો છે ઉત્તર ગુજરાતમા આ પ્રકારના આગેવાનોને ચૌદશિયાને નામે ઓળખવામા આવે છે કાળી ચૌદશે કરવામાં આવતી મેલી સાધના જેવા કામ આ લોકો કરે છે એ માટે, કે કાળી ચૌદશ જેવા ભયાનક દિવસે તેઓ જન્મવાને પાત્ર ગણાતા હોય એ માટે એ ચૌદશિયા કહેવાતા હશે કે કેમ એ શબ્દાભ્યાસીઓ જાણે. પરંતુ એટલુ તો ખરુ જ કે ચૌદશિયા શબ્દ બહુ સૂચક છે. તેમના સબધમા એક સરસ લેખ થોડા વર્ષો ઉપર ઘણુ કરી ' સાહિત્ય ' માસિકમા આવ્યો હતો. બીજા ત્રણે પ્રકારના આગેવાનો આ ખટપટિયા વર્ગની આગળ ઝાખા પડી જાય છે ગ્રામજીવનમાં તેઓ ઝેરી નાગ સમાન છે.

ખટપટિયા આગેવાનો ખટપટ ઉપર કાવાદાવા ઉપર, ઝઘડાઓ ઉપર જ જીવે છે, અને પુષ્ટ થાય છે. ભાંજઘડ એ તેમની રોજીનું

સાધન થઇ પડેલું હોય છે. આપણા વકીલવર્ગની માફક આ ખટપટિયા આગેવાનોને તેમનું ભણતર સહાયરૂપ થઇ પડે છે. ઓછું વધતું ભણતર, સહજ નિયમોની માહિતી, વાચાળપણું અને આડંબરની આવડત એ મૂડી ઉપર તેઓ વ્યાપાર ચલાવી ગ્રામશાન્તિને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે.

ગામના માણસોને અંદર અંદર ઉશ્કેરી લઢાવી મારવા, લઢાઇની સમાધાનીનો દેખાવ કરી બન્ને પક્ષનાં ખિસ્સાં હળવાં કરવાં, ન્યાય અપાવવા આગળ વળી અમલદારો અને સરકારી નોકરોને આડે રસ્તે દોરવા, પારકે પૈસે અમલદારોની મહેરબાની મેળવવી, એ મહેરબાનીના દેખાવનો લાભ લેઇ ગામલોકો ઉપર પોતાનો કાબુ જમાવવો, અને અમલદારો વિરુદ્ધ ખરી ખોટી હકીકત ચાડીચુગલી રૂપે અગર નનામી અરજીઓ દ્વારા ફેલાવી અમલદારોને પણ દાબમાં રાખવા કોશિશ કરવી : આવાં આવાં કાર્યોની જાળ ફેલાવનાર ચૌદશિયાઓ ગ્રામજીવનના વિકાસમાં ભારે અડચણરૂપ છે.

આવા આગેવાનોને હૃદય હોતું નથી; સ્વાર્થની સાધનામાં તેમને કશું જ નડતું નથી, ખાનદાની, પ્રતિષ્ઠા, ન્યાય, સત્ય એ માત્ર તેમને રમવાનાં રમકડાં રૂપ હોય છે. ગામનો એક એક માણસ તેનાથી ડરતો રહે છે, અને એ ડરમાં અને ડરમાં. તેની આગેવાની કાયમની બની જાય છે . વિઘ્ન ઊભાં કરવાની તેની અજબ શક્તિ હોય છે. · તેની સંમતિ વગર ગામનું કશું કામ થઈ શકતું નથી. આર્થિક લાભ વગર તેની સંમતિ મળતી નથી.

અમલદારોનું ઓળખાણ કરી લેવાની તેમનામાં ભારે આવડત હોય છે. અમલદારનો ફેરો ખાવામાં, અમલદારની સગવડ સાચવવામાં, અમલદારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આ વર્ગનો આગેવાન એક્કો હોય છે. તેમાં યે તે નિસ્પૃહીપણાનો દેખાવ બહુ સફાઇથી

લાંબા સમય સુધી કરી શકે છે. અમલદારોની મિજબાનીઓ, અમલદારોના ફૂલહાર, અમલદારોના મેળાવડા એ બધાની પાછળ આ ચૌદશિયાની મૂર્તિ સૂત્રધાર સરખી ખડી જ હોય છે.

આગેવાન તરીકે ખટપટિયો નિરુપયોગી છે એટલું જ નહિ; તે ભારે હાનિકર્તા છે. ગ્રામજીવનને તે ઝેરી બનાવે છે, કલુષિત બનાવે છે, નિર્માલ્ય બનાવે છે. પ્રજાની ખીલવણી તે અટકાવે છે. ગ્રામજીવનમાં તે ભયંકર મરકી સરખો છે. રાજાપ્રજાએ તેને પિછાની લેવો જોઇએ, તેને નિર્વિષ બનાવવો જોઇએ, અને તેની આવડતનો ઉપયોગ ગામનાં શુભ કાર્યોમાં થાય એવી તજવીજ કરવી જોઇએ. કારણ અમુક પ્રકારની આવડતવગર – અક્કલવગર – ચૌદશિયા થઇ શકાતું નથી.

નેતૃત્વની કંગાલિયત

આમ આપણા ગ્રામજીવનનું નેતૃત્વ બહુ જ કંગાલ સ્થિતિમાં છે. તેને લીધે આપણાં ગામડાં પણ કંગાલ બની રહ્યાં છે. નિ:રસ, નિર્ધન, નિરાશાદર્શક ગામડાંની આગેવાની અકુશળ, સ્વાર્થી, બિનજવાબદાર મનુષ્યોના હાથમાં રહેલી છે એ ગામડાં જોતાં બરોબર કહી શકાય. ઉપર કહેલા ચારે પ્રકારના આગેવાનોનું ગામમાં સ્થાન છે. તેઓ ધારે તો ઘણું ઉપયોગી કામ ઘણી સારી રીતે કરી શકે. પરંતુ જે કારણોએ તેમને ગામઆગેવાની મળેલી હોય છે તે કારણો ગ્રામઉન્નતિનાં વિરોધી હોય છે. ગામનું ભલું કરવામાં તેમને કશો લાભ હોતો નથી. તેમને લાભ થતો હોય એવા પ્રકારનું ગામનું ભલું કરવાની તેમની તૈયારી હોય છે. પરંતુ વ્યક્તિગત હિત અને સામાજિક હિત પરસ્પર અથડી પડે છે. એટલે આવા આગેવાનોનું અગ્રત્વ રચનાત્મક ન હોતાં વિઘાતક હોય છે.

ખરો આગેવાન તે જ કે જે માત્ર સેવાભાવી હોય. આગેવાની-

સેવાભાવના

માંથી જેને પૈસો કમાવો ન હોય, પોતાની સ્થિતિ આગેવાનીમાંથી જેને સુધારવી ન હોય, ગામનું ભલું કરવાની જેને ઘેલછા લાગી હોય, ગ્રામઉન્નતિ એ જ જેણે ધર્મ તરીકે સ્વીકારી હોય, દેશ અને દુનિયાના ભલાનો આધાર ગામડાંના ભલા ઉપર રહેલો છે એમ જેણે ખાતરીપૂર્વક સમજી લીધું હોય, અને ગામડાને માટે જે સર્વસ્વ હોમવા તત્પર હોય તે જ આ યુગમાં ગ્રામનેતૃત્વ લેઇ શકે એમ છે. જ્યાં સુધી એવો નેતા મળ્યો નથી ત્યાં સુધી ગામડું પછાત રહેવાનું છે.

ગ્રામોન્નતિ એટલે જીવનભરની તૈયારી

આજકાલ ગ્રામસેવા માટે બહુ તૈયારીઓ થતી દેખાય છે. એ તૈયારીઓમાંની ઘણી તો ક્ષણિક તમાશા જેવી હોય છે. ક્ષણિક તમાશાઓ પણ અમુક અંશે ઉપયોગી છે એ સહુએ સમજી લેવું જોઇએ. પરંતુ ગ્રામોન્નતિને માટે તો જીવનભરની તૈયારી જરૂરની છે. એ ભાવના વગરની આગેવાનીમાં ઓછાપણું જ રહેવાનું. દેશ-સેવા કરવાની ઘણા યુવકો ઇચ્છા રાખે છે. ગ્રામસેવામાં ખરી દેશ-સેવા સમાઇ છે એ સહુને ઝડપથી સમજાય તો વધારે સારું. નેતૃત્વ સદાય અઘરું છે; તલવારની ધાર પર ચાલવા સરખું છે; એને માટે લાયકી મેળવવાની અને પાત્રતાને કેળવવાની જરૂર છે. માત્ર સેવા-ભાવનો ઉભરો કે ક્ષણિક ઉત્સાહ જરા ય કામ લાગે એમ નથી. ગ્રામનેતૃત્વ નીચેના ગુણો–નીચે બતાવેલી જરુરિયાતો માગી લે છે. એ સિવાય ગ્રામનેતૃત્વમા તેટલા પૂરતી ખામી આવી જશે :

ગ્રામનેતૃત્વઃ–૧ ગ્રામ–નિવાસ.
૨ કેળવણી.
૩ તંદુરસ્તી.
૪ સહનશક્તિ.

૫ યોજનાશક્તિ.
૬ કુનેહ.
૭ ચારિત્ર્ય.
૮ સ્વાર્થત્યાગ.

ઉપર દર્શાવેલા આગેવાનીમાં સમાયલા ગુણો આગેવાનીનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. પરંતુ તે સાથે એ ગુણો અશક્ય કે બહુ મુશ્કેલીભર્યા છે એમ માની ભડકવાનું પણ કારણ નથી. ચારિત્ર્ય અને સ્વાર્થત્યાગ એ બે સિવાયની બાબતો ચૌદશિયા ખટપટિયા આગેવાનો પણ કેળવી શકે છે. એટલે કોઇપણ ભાવનાશીલ પુરુષ–યુવક કે વૃદ્ધ–ગામને જોઈતું નેતૃત્વ પૂરું પાડી શકે એમ છે.

સ્થાયી નિવાસ

આગેવાન ગામનો સ્થાયી રહીશ હોય તો જ વધારે સારું. ખેતીના ધંધામાં તે પડેલો હોય તો તે વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ખેડૂતના જીવનનો અને ખેડૂતની જરુરિયાતોનો તેને અંગત અનુભવ હોય તો જ તેની કાર્યદક્ષતા સચોટ બની શકે. ગાંધીજીએ કાર્યકર્તાઓને ગામડાંમાં દટાઇ જવાની જે સલાહ આપી છે એ તદ્દન વાસ્તવિક છે. ગામડાંના અંગ તરીકે જ તેણે જીવન ગુજારવું જોઇએ.

કેળવણી

કેળવણીનો અર્થ અંગ્રેજી કેળવણી જ નહિ. અંગ્રેજી ભાષાનો સહજ પરિચય હોય તો ઠીક. ન હોય તેથી નેતૃત્વમાં ભારે ખામી આવી જવાની નથી. પરંતુ અમુક કક્ષાની કેળવણી તો આગેવાનમાં જરૂરની છે જ. તેને સારી રીતે લખતાં વાચતાં આવડવું જોઇએ. ચાલુ વર્તમાનપત્રો વાંચી સમજી શકે એવું શિક્ષણ જરૂરનું છે. સામાન્ય હિંદી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને પરદેશમાં ચાલતી રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિની તેને સમજ પડેલી હોવી જોઇએ. નવીન વિચારોનો

તે સ્વીકાર કરે જ એમ આગ્રહ રાખી શકાય નહિ તથાપિ નવીનતા તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિ ન જાગે એવી ઉદારતા ભરી એ કેળવણી હોવી જોઇએ

શરીરબળ

આગેવાન બનનારથી માદગીની મૈત્રી સેવાય નહિ આગેવાનને અગમજૂરી તરફ સદ્ભાવ હોવો જોઇએ, અને અગમહેનત માટે તેની સર્વદા તૈયારી હોવી જોઇએ નવા યુગની નાજુકી, સફાઇ, આદતો, અને નમળાઇઓ મૂકીને તેણે ગ્રામપ્રવેશ કરવાનો છે બપોરનો તાપ નહિ ખમાય, વરસતા વરસાદે બહાર નીકળતા શરદી થશે, શિયાળાની મધરાતે ઠરી જવાશે આવા આવા ભયથી જેનુ શરીર ધ્રૂજી ઊઠે તેણે ગ્રામ–આગેવાનીનો ડોળ કરવાની જરૂર નથી

સહનશક્તિ

આગેવાનની સહનશક્તિ બહુ ઊંચા પ્રકારની હોવી જોઇએ આગેવાનીમા દુ ખ પણ પડશે, અપમાન પણ મળશે, અને ડગલેપગલે નિષ્ફળતાના ભણકારા વાગ્યા કરશે દુ ખ, અપમાન અને નિષ્ફળતાથી હારી બેસે એ આગેવાન નહિ ગ્રામઉન્નતિનો હેતુ પાર પડે ત્યા સુધી તેણે દુ ખ સામે લઢવુ પડશે, અપમાન ગળી જવા પડશે અને નિષ્ફળતાઓને હસતે મુખે વધાવી લેવી પડશે

યોજનાશક્તિ

ગામડાના પ્રશ્નો નાના ખરા, છતા એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ યોજના શક્તિ માગી લે છે ગામડાના લોકો અજ્ઞાન અને અર્ધજ્ઞાનવાળા તેમને ઉન્નતિના પ્રશ્નમા રસ લેતા કરવા અને તેમની પાસે યોજનાઓ અમલમા મુકાવવી એમા કુનેહની જરૂર છે ધમકી, રોફ, મહેણા એ કશાથી કામ થાય નહિ માત્ર ભાષણો ગામડા માટે નિરુપયોગી છે ગામડાના થઇને રહેવુ, ગામડિયા બનવુ, યુક્તિપુર સર તેમનુ મન સંપાદન

કરવું, અને ગ્રામજનતાને સમજ પડે એવી યોજના ઘડવી એમાં ખરી આગેવાની રહેલી છે.

ચારિત્ર્ય

આગેવાન ચારિત્ર્યશીલ હોવો જોઇએ – અને તે જૂની ઢબના ચારિત્ર્યને અનુસરતો હોવો જોઇએ. નવા જમાનાના કાર્ય કરનારને લગ્નની સંસ્થા નિરુપયોગી ભલે લાગે. પરંતુ લગનસંસ્થાનો તાત્કાલિક વિરોધ ગામડામાં કરવા તે બેસે તો તેના કાર્યને સફળતા નહિ મળે. સ્ત્રી પુરુષો ભેગાં મળી કાર્ય કરે, પરસ્પરના સહવાસ કેળવી ઔદાર્ય વિકસાવે એ બધું ભલે જરૂરનું હોય. પરંતુ તે કાર્ય હાલ તો શહેરની સીમામા જ રાખવુ. ગામડે જઇને 'બહેનો'નો અતિ પરિચય સેવવાનો લોભ તદ્દન છોડી દેવો જોઇએ. સ્ત્રીપુરુષના વ્યવહારમાં શકાને પણ સ્થાન ન મળે એવું – જૂની ઢબનું કહેવાતુ હોય તો તેમ –વર્તન આગેવાનોએ રાખવાનું છે.

પૈસા સંબંધી ચોખવટ

એ જ પ્રમાણે પૈસાની બાબતમા બહુ જ ચોખવટ રાખવી જોઇએ. હિસાબ પાકો, માગે તે વખતે મળે એવો રાખવાની બહુ જ ચીવટ આગેવાને રાખવી જોઇએ. એક પાઇનો ગોટાળો પણ આગેવાનને કાર્ય માટે નલાયક બનાવી દે છે.

સ્વાર્થત્યાગ

એ જ પ્રમાણે સ્વાર્થત્યાગ પણ આગેવાને અવશ્ય કેળવવો જોઇએ. ગ્રામઉન્નતિની યોજનામાં પોતાને અને પોતાના કુટુંબને છેલ્લો લાભ મળે એવી કાળજી આગેવાને રાખવાની છે. દૃષ્ટાંત તરીકે: જે રસ્તો પોતાને ઉપયોગમા આવે એવો હોય તે બાજુએ મૂકી બીજાના ઉપયોગમાં આવતો રસ્તો દુરસ્ત કરાવવો એ આગેવાનો માટે શોભા-

૨૫૬ છે. ગામખર્ચે મુકાતાં ફાનસ આગેવાનોના ઘર આગળ ન રહે એમાં જ એનો સ્વાર્થત્યાગ રહેલો દેખાઇ આવશે.

કીર્તિલોભ

આવી સગવડોના સ્વાર્થ કરતાં પણ કીર્તિનો સ્વાર્થ વધારે પ્રબળ હોય છે. પોતે આગેવાન તરીકે ઓળખાય, ગામમાં અને તાલુકામાં પોતાનાં વખાણ થાય, અમલદારોને હાથે બિલ્લા મળે, સભામાં ગાદી ઉપર બેસવાનું માન મળે : આવી આવી લાલચો આગેવાનોના માર્ગમાં ભારે વિઘ્નરૂપ હોય છે. ખરો આગેવાન તે જ કે જે સહુથી ઓછું માન મેળવવા માટે તૈયાર હોય—જે તદ્દન ભૂલાઇ જવા માટે આતુર હોય. અલબત્ત, કીર્તિલોભથી કામ ઘણાં થાય છે એમ કહેવાય છે. તથાપિ એ કીર્તિલોભથી થતાં કામ શાશ્વત રહેતાં નથી. એમાં દુષિતપણું પ્રવેશે છે.

નેતૃત્વની પરીક્ષા

આમ ગામની આગેવાની બહુ વિકટ હોવા છતાં બહુ આવશ્યક છે. ગામના નેતા-આગેવાન તરીકે અભિમાન લેનાર વ્યક્તિએ નીચેનાં સૂત્ર પ્રમાણે પોતાની પરીક્ષા કરી લેવી :—

ખરો નેતા કોણ ?

૧ જેના ગામમાં ખાનગી લડાઇટંટા ન હોય;

૨ લડાઇટંટા ક્વચિત્ થાય તો લોકો અદાલતે ચડતા ન હોય;

૩ જેના ગામમાં લોકો દેવાદાર ન હોય—પૈસાદાર ન હોય તો હરકત નહિ;

૪ ગામલોકો અંગ-મહેનતથી પોતાની જરુરિયાતો પૂરી પાડે એવા સ્વાશ્રયી હોય; સરકાર મદદ કરવામાં હરકત નથી,

પરતુ તેવી મદદ માટે બેસી રહેનાર ગામનો આગેવાન નિષ્ફળ છે;

૫ જેના ગામમા બધા ય લોક ભણેલા હોય – સ્ત્રીપુરુષ બને,

૬ લોકો સ્વચ્છ અને સુદઢ આરોગ્યવાળા હોય,

૭ લોકજીવનમા શુષ્કતા નહિ પણ રસ – આનદ વ્યાપેલા હોય.

ટૂકામા જે આદર્શ ગામ રચી શકે તે ખરો નેતા કહી શકાય. નેતૃત્વ માટેની પાત્રતા ઉપર દર્શાવેલા ગુણોમા અને નેતૃત્વની પરીક્ષા આદર્શ ગામની સજાવટમા જ દેખાઇ આવે છે

૨૬

ગ્રામજીવનના પ્રદર્શનનો સહજ ખ્યાલ

ઘણી વખત ગ્રામજીવનને લગતાં પ્રદર્શનો ભરવામાં આવે છે:

પ્રદર્શન

ગામડાનું જીવન એ પ્રદર્શનોમાં વ્યક્ત થાય એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે ગ્રામજીવનમાં રસ ઉપજાવવા, ગ્રામજીવનની રસભરી કે વિકૃતિભરી સ્થિતિનો ખ્યાલ સહુને કરાવવા માટે આવાં પ્રદર્શનો બહુ ઉપયોગી છે ઘણુંખરું ઉદ્યોગ કે ખેતીના પાકના નમૂનાઓ ભેગા કરી પ્રદર્શન-ભર્યાનો સંતોષ ધારણ કરવામા આવે છે. અને પ્રદર્શનો મોટે ભાગે ખેતીના પાક, કે ગ્રામઉદ્યોગની વસ્તુઓના સંગ્રહમાત્ર બની રહે છે. એ સંગ્રહો જરૂરના છે, પરંતુ ગ્રામજીવન એ માત્ર જુવાર, બાજરી કે ઘઉંની મૂઠીમાં જ સમાય છે, અગર હળ, કરબ ,કે કંબળ કાતરા-નાં ચિત્રોથી જ ઓળખાય છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. આવા પ્રદર્શનો સંપૂર્ણ અને રસપ્રદ બને તે માટે ગ્રામજીવનને સમેટી લે એવી તેના અંગોની રૂપરેખાનું નિરૂપણ એ પ્રદર્શનોમાં હોવું જોઇએ.

ગામડાંની કુદરત સુંદર અને વિવિધતા ભરી છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રામજનતા પણ ચિત્રવિચિત્ર મુખ, કેશ અને વસ્ત્રાલંકારોથી ગામડાને આકર્ષક બનાવી રહી છે. વળી ગામડાનાં પણ દશ્યો ગામડાની વિશિષ્ટ સુંદરતાને વ્યક્ત કરે એવાં હોય છે. આ બધાનો ખ્યાલ

રાખી નકશા, ચિત્રો, વસ્તુઓ, પૂતળાં, બનાવટો અને સજીવ માણસોની સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણી કોઇ પણ ગ્રામપ્રદર્શનને ઉપયોગી અને ગ્રામના પ્રતિબિંબ સરખું બનાવી શકાશે. ગ્રામજીવનને માત્ર ધૂળકોટ માનનાર સુખવાસીઓ તથા નફો મેળવવા પૂરતું જ ગામને ઓળખનાર દલાલો અને વ્યાપારીઓ તેની બીજી બાજુ પણ એથી જોઇ શકશે અને ગામની અડચણોના ઓળા દેખી ભાગનારને ગામ તરફ વધારે આકર્ષણ થશે.

૧ ભૌગોલિક વિભાગો

પ્રથમ તો ગુજરાતનું ગ્રામજીવન લગભગ ચાર ભૌગોલિક વિભાગ Geographical divisions – માં વહેંચાઇ ગયેલું છે. એના નીચે પ્રમાણે ચાર મુખ્ય વિભાગો પાડી શકાય એમ છે:

ભૌગોલિક વિભાગો

(૧) કાઠિયાવાડનાં ગામ,
(૨) ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામ,
(૩) મધ્ય ગુજરાતનાં ગામ,
(૪) દક્ષિણ ગુજરાતનાં ગામ.

આ ચારે વિભાગનાં ગામડાંની વિશિષ્ટતા અનેક રીતે પ્રદર્શનમાં લાવી શકાય એમ છે. જે તે વિભાગની જમીન, પાક, ફળ, ફૂલ, મંજરી, છોડ, પાન, કંદ, મુળ, વૃક્ષ, વરસાદના આંકડા, જાનવરો, પહાડ, નદી, જંગલ અને ખનિજના નમૂના આપી પ્રત્યેક વિભાગની વિશિષ્ટતા સમજી–સમજાવી શકાય એમ છે.

૨ અંગશૃંગાર – Personal Decorations.

આ ચારે ભૌગોલિક વિભાગનાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોને તેમનાં

અંગશૃંગાર

શરીર ઉપરથી તેમ જ પહેરવેશ ઉપરથી પણ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ ચોરણાવાળો કાઠિયાવાડી ખેડૂત, મારવાડનો પડોશ સૂચવતી ઉત્તર ગુજરાતની ફરતા ઘાઘરાવાળી ઠાકરડી, મધ્ય–ગુજરાતનો સાદો ખેડૂત અને ધાતુના કે માટીના ઘરેણાથી ખડકાયલી દક્ષિણ ગુજરાતની ચોધરણ એ બધા મુખના તેમ જ વિવિધતા ભર્યા પોષાકના નમૂના પૂરા પાડે એમ છે એ મુખ અને અલંકારમાંથી જાત, જાતમિશ્રણ અને સંસ્કૃતિનો ઉંડો અભ્યાસ થઈ શકે એમ છે પ્રદર્શનમા અંગશૃંગારને લગતા સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકના નીચેના સાધનો યોજી શકાય —

(૧) પોષાક,

(૨) ઘરેણા, અને

(૩) મુખશૃંગાર – Toilet

જેમા વાળની ઢબ, તેનફૂલેલ ૧૧ પ્રકાર, કપુર કાચલી કે ચંદન મુખડ જેવા અંગને સ્વચ્છ અને સુગંધીત બનાવ નારા દ્રવ્યો, કાજળ, છુંદણા, મેંદી, રંગ વગેરે ગણાવી શકાય એમ છે

૩ ધ્યાન ખેંચે એના વિશિષ્ટ દેખાવ કે પોશાકવાળા લોક

વિશિષ્ટ મુખ અને વસ્ત્રવાળી જનતા

ચિત્ર, છબી કે પૂતળાદ્વારા મુખ – વિશિષ્ટતાથી કે પહેરવેશની ભિન્નતાથી નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના લોકોનો એક વિભાગ પણ પ્રદર્શનમા રોકી શકાય —

(અ) જાત ઉપરથી ઓળખાતા લોકો

(૧) કાઠી,
(૨) ગીરાસીઆ,
(૩) ભરવાડ – રબારી,
(૪) વાઘેર,
(૫) કોળી – ભીલ, વસાવા, ઠાકરડા,
(૬) ધારાળા,
(૭) પાટીદાર,
(૮) દુબળા – ગામીત, ચોધરા, ધોડીઆ વગેરે રાનીપરજના લોકો,
(૯) મેમણ,
(૧૦) વહોરા,
(૧૧) વાણીઆ – શાહુકાર,
(૧૨) પારસી – શહેરી અને પીઠાંવાળા, વગેરે.

(ઘ) ધંધાદારી લોકો :

ધંધાદારી લોકો

(૧) ખેડૂત,
(૨). મજૂર,
(૩) સુતાર,
(૪) લુહાર,
(૫) વણકર,
(૬) ચમાર,
(૭) ગોવાળ,
(૮) વલોણું વલોવતી સ્ત્રી,
(૯) નટ,

(૧૦) મદારી,
(૧૧) લવારિયા, વણઝારા,
(૧૨) બ્રાહ્મણ – સાધુ – ફકીર વગેરે.

૪ ગૃહ અને ગૃહશૃંગાર.

વળી ગૃહ અને ગૃહશૃંગારની પણ કેટલીક વસ્તુઓ ગ્રામજીવનમા સહુને રસ લેતી કરે એવી હોય છે તે વસ્તુઓદ્વારા પણ પ્રદર્શનનો એક વિભાગ રચી શકાય, જેમા નીચેની વિગતો આવી શકે:—

ગૃહરચના અને ગૃહશૃંગાર

(૧) પ્રદેશવાર ગામની રચનાના નમૂના
(૨) પ્રદેશવાર મકાનોની રચનાના નમૂના
(૩) પ્રદેશવાર તબેલા – ગમાણની રચના
(૪) વાડા – બાગ – Kitchen Gardens
(૫) આગણ
(૬) તુળસીક્યારા
(૭) હીંચકા – ઘરમા, આગણામા અગર ઝાડ ઉપર બાંધેના
(૮) છાપા – સાથિયા.
(૯) ગણેશ, નાગ, માતા જેવા ચિત્રકામ.
(૧૦) લીંપણની ઓકળીઓ.
(૧૧) પાણીઆરા.
(૧૨) ઉતરેડ – વાસણો મૂકવાની ગોઠવણ.
(૧૩) ખાટલો – સાગામાચી
(૧૪) દીવી – શમેદાની.
(૧૫) હીચમની સાકળો
(૧) બળદની ઘુઘરમાળ – શિંઘોડી – ઓઢા.

(૧૭) ત્રાંબાકુંડી.
(૧૮) ચલાણાં, કાંસકી, આયના, કંકાવટી.
(૧૯) ઉઢાણી.
(૨૦) લાકડી – દંડા – ડાંગ.

૫ ગામને ઓળખાવતાં વિશિષ્ટ દૃશ્યો:

વિશિષ્ટ દૃશ્યો

એથી આગળ વધીશું તો ગ્રામજીવનની સાથે ઓતપ્રોત થએલાં છતાં ગામડાને સ્પષ્ટપણે ઓળખાવી દેતાં નીચેનાં દૃશ્યો પણ આપણે પ્રદર્શનમાં યોજી ગ્રામજીવનની તાદૃશ્યતા લાવી શકીએ:—

(૧) વિસામા.
(૨) પરબ.
(૩) તળાવ – ઓવારો – ખડીઆટ – બંધારો.
(૪) કૂવો – હવાડો.
(૫) વાવ.
(૬) પરબડી.
(૭) ચોરો.
(૮) ચોતરો – ઝાડની આસપાસનો
(૯) મંદિર – દીપમાળ – માંડવી.
(૧૦) ધર્મશાળા.
(૧૧) શાળા.
(૧૨) વાડી.
(૧૩) ગૌચર.
(૧૪) આમાવાડિયું – વૃક્ષરાજી – વૃક્ષોની જાત.
(૧૫) ગઢ.
(૧૬) સમાધિ

(૧૭) ખેતર – ખેતરનો માળો.

(૧૮) પશુઓની જાત અને તેમનાં ટોળાં – પાળેલાં અને ન પાળેલાં, નાનાં તથા મોટાં.

(૧૯) ગ્રામપક્ષીઓ – મોર, કોયલ, પોપટ, સુડા, સુગરી, ચકલી, કાબર, તીતર, હોલા, દીવાળીઘોડા, લક્કડ-ખોદ, ચાસ, કબૂતર, જળકુકડી, મરઘડાં, કાગડા, સમડી, ગીધ, સારસ, ઘુવડ, વાગોલ, બાજ, કળકળીયાં વગેરે.

(૨૦) પક્ષીઓના માળા.

(૨૧) પાળીયા – ગામડાનું શૌર્યદર્શન.

૬. સામાજિક જીવનનાં કલામય દૃશ્યો :—Cultural Expressions of Social life.

કલામય દશ્યો

ગ્રામજીવન રસરહિત બનતું જાય છે – નિર્જીવ બનતું જાય છે એ ખરું. પરંતુ નિર્જીવ બનતે બનતે પણ તે હજી સામાજિક અને સમૂહજીવનને વ્યક્ત-કરતા કલામય અંશો સાચવી રહ્યું છે. એના ઉપર ભાર મૂકવાથી, એને ખીલવવાથી, આપણે ગ્રામજીવનમાં રસ લઇ – સેવડાવી શકીશું. હજી પણ રમતગમત અને ઉજાણી મેળામાં સમૂહજીવનનાં સુંદર દશ્યો કેટલાક ગામડામાં સચવાઇ રહ્યાં છે. ગ્રામજીવનનું પ્રદર્શન એ દશ્યો વગર અગર એ દશ્યોનાં પ્રતિબિંબ વગર ઉણું – અધૂરું રહેશે. એ દશ્યોની તારવણી નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :—

(૧) ઉજાણી.

(૨) મેળા.

(૩) બજાર – હાટ.

(૪) ગરબા.

(૫) દાંડિયારાસ.

(૬) લોકનૃત્ય – Folk – dance. જેને દાંડિયા, ભૂંગળ, ઢોલ, તૂર, રણશિંગું, શંખ કે શરણાઇ જેવાં સાધનો હજી પણ અજબ વેગ આપી શકે છે.

(૭) રમતો.

(અ) ગૃહરમતો – Indoor–Games.

(૧) કુકા.
(૨) પાચીકા.
(૩) શોકટાંબાજી.
(૪) ગંજીફો.
(૫) પાસાબાજી.
(૬) ઢીંગલા.
(૭) અલ્લક દલ્લક.
(૮) ભમરડા દોરી.
(૯) લખોટીઓ.
(૧૦) બરુનાં રમકડાં.
(૧૧) ફેરફૂદડી.

(બ) ઘરબહારની – મયદાની રમતો – Outdoor Games

(૧) ગીલીદંડા.
(૨) ગેડીદડા.
(૩) લાકડીપટા.
(૪) આમળીપીપળી.
(૫) સાતતાળી.
(૬) વાઘબકરી.

(૭) દહીંનો – ડાહીનો ઘોડો.
(૮) સંતાકુકડી.
(૯) તરવું.
(૧૦) કુસ્તી.
(૧૧) ઘોડેસ્વારી.
(૧૨) ડમણી–રથ–માફા–વ્હેલ–ની શરતો.
(૧૩) ગોફણ – ગલોલ.
(૧૪) તીર.
(૧૫) પાટ.
(૧૬) ચકભીલ્લુ
(૧૭) પતંગ.

(૮) વરઘોડા.
(૯) ધાર્મિક સરઘસ.
(૧૦) ફૂલમંડળી, શિવકમળ વગેરે દેવગમીપની યોજનાઓ.
(૧૧) કથા, વાર્તા, ભજન જેમાં નીચેના લોકો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

(૧) શાઓ.
(૨) ભાટ.
(૩) ચારણ.
(૪) માણભટ્ટ.
(૫) ભજનિક.
(૬) મીર – ઢાઢી.

(૧૨) ઘાટ કે કુવા ઉપરની પનિહારી.
(૧૩) વાંસળી વગાડતો અમર અને લાકડી મૂકી હાથ રોકતો ગોવાળ.

(૧૪) ભવાઇ – તુરી – રામલીલા.

(૧૫) નટ – મદારી – ચામખેડા – પૂતળીઓના ખેલ કરનારા, સ્વર્ગનિસરણી બતાવનારા, બહુરૂપી જેવા મનરંજન કરનારા ધંધાદારીઓ.

(૧૬) રાવણાં – કસુંબા – ડાયરા.

(૧૭) લગ્નક્રિયા.

(૧૮) જૂવા.

આ બધી વિગતો ગ્રામજનતાનું આખું માનસ સમજવા માટે જરૂરની છે. પ્રદર્શનમાં તેમને યોગ્ય રીતે ગોઠવીને આપણે ગ્રામજીવન તરફનો ઘટતો જતો રસ વધારી શકીએ એમ છે – દેખાવ પૂરતા રસને સાચો બનાવી શકીએ એમ છે. અલબત્ત ખેતીના પાક, ઓજાર અને જાનવર એ તો પ્રદર્શનમાં મુકાય છે તેમ મુકાવાં જ જોઇએ.

જે તે વિભાગના ઇતિહાસ – પ્રાચીન તેમ જ ચાલુ – તે પણ ગ્રામજીવનના પ્રદર્શનમા યોજી શકાય, અને ગ્રામ અભિમાન પ્રફુલ્લિત થાય એવા સ્થાનિક પ્રસંગો અને બનાવોને પણ તેમાં સ્થાન આપી શકાય.

૨૭

ગ્રામોન્નતિ

આ દ ર્શ ગા મ ડું

ગ્રામોન્નતિનું અંતિમ ધ્યેય શું ? દરેક ચળવળ, દરેક પ્રવૃત્તિ, દરેક સત્કાર્ય અમુક ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી આગળ વધારાય છે. ઉદ્દેશ વગર કંઈપણ કાર્ય થતું નથી, અને થાય તો તે ફળ આપતું નથી. એટલે ધ્યેય-ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતા એ પ્રગતિની ચાવી છે.

ગ્રામોન્નતિનું ધ્યેય

ગ્રામોન્નતિનું અંતિમ ધ્યેય એટલે આદર્શ ગામવિકાસ. ગ્રામ જીવન સુધારવાનો ઉદ્દેશ નમૂનેદાર ગામનું સર્જન કરવાનો જ હોઈ શકે. જ્યાં સુધી આદર્શ ગામ રચાય નહિ ત્યાં સુધી ગ્રામોન્નતિના પ્રયત્ન સફળ થયા કહેવાય નહિ ગ્રામોન્નતિના પ્રયત્નોની સફળતા આદર્શ ગામની રચનામાં જ પ્રગટ થવી જોઈએ. સાધન—એટલે પ્રયોગ માટે પૂરતું ધન, સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ, પછી ભલે તે સરકારી નોકરો હોય કે બિનનોકરિયાત હોય, અને ગ્રામનિવાસીઓની સહાનુભૂતિ એ ત્રણ—મળે તો વર્ષે, પાંચ વર્ષે, છેવટે દસ વર્ષે પણ આદર્શ ગામ ઉપજાવી શકાય. એક ગામ આદર્શ બને એટલે બીજાં ગામ

આદર્શ ગામ

આદર્શ બની ચૂકયા એમ સમજી લેવું. સત્કાર્ય સર્વદા પ્રસરે છે. એક આદર્શ ગામ અનેક આદર્શ ગામો ઊભાં કરી શકશે.

નિરાશાવાદ

પરંતુ ધ્યેયને સફળ કરવાનો પ્રશ્ન જ્યારે આવે છે ત્યારે મનુષ્ય નિરાશાવાદી બની જાય છે. 'એ તે કાંઇ બને ? એ તો કલ્પના છે. આપણા ધાર્યા પ્રમાણે બધુ બને જ નહિ. ઠીક છે ! જે થતું હોય તે સાધારણ કરવું. બાકી ગામ નમૂનેદાર બનાવવું અશક્ય છે.' આવા ઉદ્‌ગાર અને આવા નિરાશાસૂચક ભાવ ઓછા ઓછા સંભળાય છે. કારણ સાધનત્રય આપણી પાસે હોતાં નથી. કામ કરનાર હોય તો ધન ન હોય, ધન હોય તો લોકોનો વિરોધ હોય, અને લોકો તૈયાર હોય તો કાર્યકર્તાઓ ન મળે અગર મળ્યા હોય તો ખામીભરેલા હોય.

કામ દુર્ઘટ પણ અશક્ય નહિ

વાત ખરી છે કે નમૂનેદાર ગામ બનાવવું સહેલ નથી. એ દુર્ઘટ તો છે જ. પરંતુ કાર્યનું દુર્ઘટપણુ ભીષણ પ્રયત્ન માગી લે છે, નહિ કે નિરાશા અને નિરુત્સાહ. ધ્યેય સફળ કરવુ દુર્ઘટ હોય તેથી તે અશક્ય બનતું નથી. સત્તાનો શોખીન નેપોલિયન 'અશક્ય' શબ્દનો કોષમાથી જ બહિષ્કાર કરવા કહેતો. નેપોલિયનના કરતા પણ વધારે દૃઢ નિશ્ચય ગ્રામસેવકે કરવાનો છે. નેપોલિયનની માફક છેલ્લી ઘડીએ હારવું એ ગ્રામ-સેવકને જરાપણ પાલવે એમ નથી. આદર્શ સિદ્ધિમાં અવિશ્વાસ કે અશ્રદ્ધા રાખનારે એ કાર્યમા બિલકુલ પડવું જ ન જોઇએ. નિરાશાને ક્ષણ માટે પણ સેવનાર કાર્યકર્તા ગ્રામોન્નતિનું કાર્ય માથે ન જ લે એ ઇચ્છવા જેવું છે. એ જ પ્રમાણે ભાડુતી માણસો – ભાડુતી સેવકો પણ કાર્યને અશક્ય બનાવી મૂકે એમ છે.

ગામડાંનો અને જગતનો સબંધ

માનવીએ અનેક આદર્શો સિદ્ધ કર્યા છે. છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહ્યુ છે. એ બાકી રહેલા અસિદ્ધ આદર્શોમાં આદર્શગામનો અભાવ પણ ગણી શકાય. જગતનાં ગામડાં આદર્શરૂપ બનશે ત્યારે જ જગત આદર્શરૂપ બનશે જગતમા વહેતી સ્ફૂર્તિ, જગતમાં વિકસતું જ્ઞાન, જગતે ઉપજાવેલી સગવડ, જગતે ઉપજાવેલુ સૌન્દર્ય જ્યા સુધી ગામડાંમાં લાવી શકાય નહિ અને એ સ્ફૂર્તિ, જ્ઞાન, સગવડ અને સૌન્દર્ય ગ્રામજીવનમાં પ્રતિબિંબિત કરી શકાય નહિ ત્યા સુધી જગતની પ્રગતિ પાંગળી રહેશે. માનવજાતનાં ઉપજાવેલા સુખસાધન અને સમૃદ્ધિમાં આખી માનવજાતને ભાગ મળવો જોઇએ. અને સાચી સમજ આવે તો એ સુખ, એ સાધન અને એ સમૃદ્ધિ જેમ વહેંચાય તેમ વધતી જાય.

આદર્શ એટલે ?

આદર્શ એટલે પૂર્ણતાની કલ્પના : સર્વાંગ વિકાસનો નકશો. એ કલ્પનામાં, એ નકશામાં સ્થળ સમયના ફેર અલબત પડે. છતા આપણી શક્તિ અને આપણા સંસ્કારની મર્યાદા વિચારીને આપણે પૂર્ણપણાની છબી દોરી શકીએ. આજનો આદર્શ આવતી કાલે અપૂર્ણ લાગે એ સંભવિત છે, પરંતુ એમા જ આપણી સનાતન પ્રગતિ રહેલી છે. આવતી કાલનો આદર્શ આજના આદર્શને અધૂરો ઠરાવશે એ ભયથી આજનો આદર્શ મૂકી દેવાય નહિ. આજમાથી કાલ વિકસે છે. આજનો આદર્શ સિદ્ધ થયા વિના આવતી કાલનો આદર્શ ઘડાશે જ નહિ.

આદર્શ ગામની કલ્પના

એટલે આપણા હિંદુસ્તાનમાં કે ગુજરાતમા સપૂર્ણતા સૂચવતા આદર્શ ગામડાની આજ કલ્પના કેવી હોઇ શકે તેની આછી ઝાંખી સમાલોચના અત્યારે કરી શકાય. આદર્શ ગામની એક મનોમય

મૂર્તિ ઘડી રાખી આપણાં ગામડાને તેવું સ્વરૂપ આપવા આપણે સહુ પ્રયત્નશીલ બનીએ. આજના ગામડાં શું માગી રહ્યાં છે તે એ કલ્પનામાથી – એ મૂર્તિમાથી – એ નકશામાથી આપણને જડી આવશે. અને જ્યારે આપણે આદર્શ ગામની વિગતોનું પ્રથઃકરણ કરીશું ત્યારે એમ પણ લાગશે કે એમાંની ઘણી જરુરિયાતો પૂરી પાડી શકાય એમ છે.

વ્યાવહારિક જરુરિયાતો

ગામ એટલે લોકસમૂહનું રહેઠાણ. હિંદુસ્તાનમાં ગામ કૃષિપ્રધાન છે. એ કૃષિ ઉપર જીવતા લોકોને વ્યાવહારિક રીતે નીચેની વસ્તુઓ તો જરૂરની ખરી જ. સામાન્ય વિચાર કરતાં પણ એ જરુરિયાતો પૂરી પાડવી જોઇએ એમ સહજ જણાશે :—

(૧) સ્વચ્છ અને હવા અજવાળા વાળા મકાન. ગામડું મહેલ માગતું નથી. પરંતુ તેમા નિવાસ કરનારને સંકોચ ન પડે એટલી જગા તો તે જરૂર માગે. સૂર્યના કિરણો અને હવાની અવરજવર પૂરતી હોય, નાના મોટાં સહુ સહુની મર્યાદા અને એકાન્ત સચવાય એવી સગવડ હોય, નિત્ય કાર્યો માટે આરોગ્ય સચવાય એવી ગોઠવણ હોય તથા આગણું અને વાડાની મોકળાશ હોય એવી ઘરની રચના હોવી જોઇએ. ગામડાનુ ઘર આટલુ માગે એ શું વધારે પડતું છે ? કીમતી, ઈટરી, સીમેન્ટની હવેલીઓ વગર ચાલશે. પરતુ સામાન્ય મકાન કે ઝૂંપડીમાં આટલી સગવડ તો જોઇએ જ.

(૨) પશુઓ માટેના સ્વચ્છ રહેઠાણ જાનવરોને પણ માણસ જેટલી જ હવા અજવાળાની જરૂર છે. બની શકે તેમ બન્નેના રહેઠાણ જૂદાં સારા. ન બને ત્યા બન્નેના રહેઠાણો વચ્ચે યોગ્ય આતરા તો જોઇએ જ.

(૩) સારા અને સ્વચ્છ રસ્તા. ઈજનેરો અંદાજ બનાવે છે એવા ખર્ચાળ પાકા રસ્તાની આપણે વાત જવા દેવી એ જ ઠીક છે. ગ્રામોન્નતિને અને મોઘી વસ્તુઓ કે મોઘા માણુસોને ક્ષણુવાર પણુ બનતું નથી. પરંતુ ચાર કે પાંચ વર્ષની અંગમહેનતમાં રેતી કાંકરા પાથરેલા રસ્તા લગભગ બધાં ય ગામ ધારે તો બનાવી શકે એમ છે.

આ રસ્તામા ગામડાણુના તેમ જ સીમના રસ્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. રસ્તાઓનાં દબાણુ કરવાં બહુ સહેલ છે. પરંતુ આદર્શ ગામમાં તો સાર્વજનિક રસ્તાનું દબાણુ કરવું એ પાપ માનવું જોઇએ.

વળી એ રસ્તાઓની સફાઇ ભંગીઓથી અગર સાફસૂફી કરનાર નોકરોથી બને તો રખાવવી. અને તેમ ન હોય તો ગામ લોકોએ પોતાની જાતે રાખવી જોઇએ. ઘરઆગળે કે રસ્તા ઉપર કચરો પડ્યો રહે એ ગામ આદર્શ તરીકે ન જ ઓળખાય.

આજ ઊડતી ધૂળ પણુ આદર્શ ગામડામા ન જ હોય.

(૪) પીવાના પાણીનું પૂરતું સાધન. ગામડાંમાં વૉટરવર્કસ નહિ હોય તો ચાલશે. પરંતુ શેરીએ શેરીએ મીઠા પાણીનો કૂવો તો અવસ્ય હોવો જ જોઇએ. કૂવા સ્વચ્છ કરવા માટે ગાળવાની જરૂર સૌએ સમજવી જોઇએ. કૂવાની રચના પણુ એવી જોઇએ કે જેથી પાણીમાં કચરો ન પડે અને જંતુઓદ્વારા રોગનાં ઉપદ્રવ ન ફેલાય

(૫) માણુસ સાથે ઢોરને પણુ પીવાના પાણીનાં સાધન જોઇએ. કૂવે કૂવે હવાડા ભરાય તો સાધન મળી રહે. તળાવનો પણુ ઉપયોગ સાચવીને થાય.

(૬) નાવા ધોવા માટે તળાવ. ગામના પ્રમાણુમાં એકાદ બે ઓવારા માણુસો માટે અને એકાદ બે બડીઆટ જાનવરોની ચઢ ઉતર માટે હોવાં જોઇએ. તળાવમાં પાણી ચાલે એ માટે જરૂરી

ખોદકામ અને બાંધકામ પણ થવા જોઇએ. ખોદકામ તો ગામલોકો ધારે તો વર્ષોવર્ષ ચાલ્યા કરે. કેટલીક પાળ કે બધારા પણ ગામ-લોકો જાતે બાંધી શકે.

(૭) પાણી વહી જવાના કાંસ. વરસાદ કે નદીના પાણીને કેળવતા આવડવું જોઇએ. નહિ તો ગામમાં ખાડાઓ પડી, પાણી ભરાઈ રહી, મચ્છર અને મચ્છરદ્વારા ટાઢીઆ તાવનો ઉપદ્રવ થયા વગર રહે નહિ. વરસાદના વહી જતા પાણી સાથે આપણી જમીનની ફળદ્રુપતાનો કેટલોક ભાગ પણ ઘસડાઈ જાય છે. એ તરફ હજી આપણું ધ્યાન સુદ્ધા ગયું નથી પાણીના માર્ગ માટે ગરનાળા અને પૂન-પાકા ન બને ત્યા લાકડીપૂનની પણ જરૂર ખરી.

(૮) અધારિયામા શેરીએ શેરીએ દિવાબત્તીની સગવડ. શેરીનાં માણસો ધારે તો વારાફરતી આ કામ માથે લઇ શકે છે. એક શેરીમા એકએ દિવા હોય તો બસ થઇ જાય.

(૯) અતિથિ અભ્યાગતને માટે અગર ગામાત કામ – સમૂહ વિચારણા-સભા માટે ધર્મશાળા કે ચોરા સરખું મકાન

ઉપરની જરુરિયાતો સ્થૂલ પ્રકારની – આંખે દેખી શકાય એવી – નિત્ય વ્યવહારની છે. તેને સ્થૂલ કહેવામા તેમને ઉતારી પાડવાનો જરા પણ ભાસ થવો ન જોઇએ. આદર્શ ગામમા ઉપરની એકે વસ્તુ વગર ન ચાલે.

હવે આપણે આદર્શ ગામ માટેની કેટલીક સૂક્ષ્મ – સમાજના માનસને સીધી અસર કરનારી – જરુરિયાતો વિષે વિચાર કરીશુ. એ જરુરિયાતો ગામના સામુદાયિક વિકાસના સરવા રૂપે – સમૂહરૂપે વ્યક્ત થતા પરિણામ છે. એમનો ખૂબ ઉપયોગ છે – સ્થૂલ ઉપયોગના પ્રકાર સરખો જ.

સૂક્ષ્મ જરુરિયાતો

છતા તેમાં સામુદાયિક સંસ્કારની ભાવના અને ગ્રામજીવનના માનસ-વિકાસનુ પ્રતિબિંબ વધારે સ્પષ્ટતાથી પડે છે. ઓવારાનો પણ નિત્ય ઉપયોગ છે અને એક દવાખાનાનો પણ નિત્ય ઉપયોગ છે. પરતુ સ્થૂલ ઓવારો બધાઇ ગયા પછી તેના નિત્યઉપયોગ માટે સસ્થા-બદ્ધ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ દવાખાનું સ્થાપ્યા પછી વૈદ્ય ડોક્ટરની હાજરીનો, દવાના જથાનો, દર્દીઓની નિત્ય સારવારનો એમ સતત રોજના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો એમાં વિચાર રાખવો પડે છે. એટલે તે જ્ઞાનની, સંસ્કારની, અને નિત્ય સમૃદ્ધ ઉપયોગની વ્યવસ્થા માગે છે. જ્ઞાનસહ ઉપયોગ કરવાની આ સં-સ્થાઓને આપણે ગ્રામજીવનના ઉપયોગ અગમાં જ્ઞાનઅગ તરીકે ઓળખાવીએ તો ચાલી શકે – બીજા સારા વર્ગીકરણને અભાવે. તેમનો વિચાર કરતા નીચેની યાદી તરત બનાવી શકાશે :—

(૧) શાળા. વર્તમાનયુગની કેળવણી વિષે અનેક ચર્ચાઓ અને મતભેદો ભલે હોય. પરતુ એટલુ તો સ્વીકારાયું છે જ કે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને લખતાવાચતાં આવડવુ જોઇએ. જ્ઞાનની ઓછામાં ઓછી યત્તા ઠરાવી આપણે તેને પ્રાથમિક નામ આપીએ છીએ. આદર્શ ગામની એકે ય વ્યક્તિ–પુરુષ કે સ્ત્રી – પ્રાથમિક શિક્ષણરહિત તો ન જ હોય.

(૨) પુસ્તકાલય. ભણેલુ ભૂલાય નહિ અને સામાન્ય જ્ઞાન તેમ જ ચાલુ સમયની માહિતી ગ્રામજીવનમાં મળ્યા કરે એ ઉદ્દેશ સાચ-વવા આદર્શ ગામે પુસ્તકાલય વગર ન જ ચાલે.

(૩) દવાખાનું. ગામડાનો મુખ્ય ઉપદ્રવ મેલેરિયા – તાઢિયો તાવ – હિમજ્વર. તે ઉપરાંત આખના અને ત્વચાનાં દરદો, સાધા-રણ પ્રકારની ઉધરસ, અેચેની કે દુખાવો, સાધારણ ઘા, રુધિરવહન એવાં સહજસાધ્ય દર્દો કે પ્રસંગોને તાત્કાલિક પહોંચી વળવા

માટે પૂરતી દવાઓ ગામે હોવી જોઇએ. મોટાં દવાખાનાં વગર ગામડાં ચલાવી લેશે.

(૪) અખાડો. ગ્રામજનતાને શીરત એટલે શું? વ્યવસ્થિત સમૂહ એટલે શું? સંઘગતિ તથા સંઘશાસન એટલે શું? એ શીખવવું હોય તો અખાડો નભાવ્યા સિવાય છુટકો જ નથી. આદર્શ ગામે અખાડો તો હોય જ. શીરત અને તંદુરસ્તી આપતી વ્યાયામશાળા શિક્ષણ આપતી શાળા જેટલી જ ઉપયોગી છે. સ્કાઉટ – બાલચમુ તેમ જ તાલીમબદ્ધ સ્વયંસેવકોની પ્રવૃત્તિઓ આ વ્યાયામશાળાના અંગની જ ગણાય. સ્વરક્ષણ, પરરક્ષણ, ગ્રામરક્ષણની વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ અખાડામાં જ વિકાસ પામે.

(૫) પંચાયત. આ સંસ્થાનાં મૂળ આર્યાવર્તના અતિ પ્રાચીન કાળ સુધી પહોંચેલાં છે. ગ્રામવહીવટની સ્વતંત્રતા એમાં સમાયલી છે. પ્રજાસત્તાનો એમા પ્રાચીન પડઘો પડેલો છે. એ પંચાયતદ્વારા ન્યાય ચુકવાતા, ઝઘડાઓની પતાવટ થતી, ગામનાં સામુદાયિક કામો થતા, ફાળા ઉઘરાવાતા, ગામની જરુરિયાતોના વિચારો થઇ યોજનાઓ ઘડાતી. ગામડાંમાં પંચાયત અને શહેરમાં મહાજન એ ગ્રામ અને શહેર વહીવટનાં દૃઢ બંધારણોએ આપણા વિકાસમા ભારે ફાળો આપ્યો છે. મૂળ કોમોનું બંધારણ ધંધાને અવલંબીને ઘડાયલું. એ કોમોનાં પ્રતિનિધાન વડે રચાયલી પંચાયત કેન્દ્રિત રાજસત્તાના ફેરફારોની અસરથી મુક્ત રહી પોતાનું અસ્તિત્વ છેક આજ સુધી અમુક અંશે જાળવી રહી છે. ગ્રામપુનર્ઘટનામાં પંચાયતનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વનું છે. આગળ જણાવી ગયા તે બધાં ય કામ નવેસર અગર દુરસ્ત કરાવવા માટે અગર તે અને તે સિવાયનાં ગામાત કામો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે, ગામનું આરોગ્યરક્ષણ, ગામની સગવડ, ગામનું શિક્ષણ, ગામનો

ન્યાય એ સઘળી વિગતોનો ઉકેલ કરવા માટે, ટુંકામાં ગામનો વહીવટ કરવા માટે આગેવાનોનું એક મંડળ નીમાય કે ચૂંટાય એનું નામ પંચાયત. પછી તે ગામલોકોએ જાતે સ્થાપ્યું હોય કે સરકારી કાયદા અનુસાર તેનું ઘડતર ઘડાયું હોય. ગામની જરુરિયાતો સમજી, સરકાર અગર લોકમદદ મેળવી, ગામના ઝઘડા પતાવી, સૌને માર્ગદર્શક બને એવા સ્વાર્થરહિત આગેવાનો પંચાયતના સભ્યો તરીકે હોવા જોઇએ.

રાજવહીવટ અને ગામવહીવટ વચ્ચે પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાંધી ગ્રામજનતામાં રાજકીય ભાન જાગ્રત રાખનાર આ જ સંસ્થા છે. એટલે આદર્શ ગામની પંચાયત પોતાના કર્તવ્યોનું પૂરું પાલન કરતી હોવી જોઇએ, મળી શકે એટલા હક્કો ભોગવતી હોવી જોઇએ અને પોતાની લાયકાત વડે ગામના વહીવટનું ભારણ સરકારને માથેથી ઓછું કરવા પ્રવૃત્ત રહેતી હોવી જોઇએ.

(૬) સહકારી મંડળી. હિંદનો ખેડૂત એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે કે તેનાથી એકલે હાથે સફળતા મેળવાય એમ નથી. ગામની ખેતી, ગામની પેદાશ, પેદાશનો વેપાર અને વેપારમાંથી મળતા નાણાં એ સર્વમાં આખા ગામનો સમગ્ર અને વ્યક્તિગત હિતસંબંધ રહે તો જ ગામની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર રહી શકે. નાણાંની આપલેમાં પણ એ જ ભાવના પ્રવર્તતી હોવી જોઇએ. એકની ખોટ સાચવવા બીજી વ્યક્તિ તૈયાર રહે એવો નિકટ આર્થિક સંબંધ ઊભો કરવા માટે પણ સહકારી મંડળીની આવશ્યકતા છે.

(૭) વળી જરૂર પડે તો રાત્રિશાળા તેમ જ રાત્રિશાળા સામાન્યશાળા સાથે અને શિક્ષણવર્ગો પંચાયત કે સહકાર્યની સંસ્થા સાથે અગર વ્યાયામમંડળ સાથે ભેળવી પણ શકાય.

ઉપરની જરુરિયાતો સરસ્થારૂપે પૂરી પાડી શકાય એ સહજ સમજી શકાય એવું છે. એ સસ્થાઓની પ્રવૃત્તિમાંથી એક ફળ એ આવવું જોઇએ કે:

(અ) ગામનુ શારીરિક, સામાજિક તેમજ આર્થિક અવલોકન— Survey દર વર્ષે તૈયાર રહેવું જોઇએ. એક વખત થઇ ગએલુ અવલોકન બીજે વર્ષે માત્ર સહજ સુધારો કે ફેરફાર જ માગશે.

અવલોકન

(આ) ગામની જરુરિયાતો, તેમને પૂરી પાડવાના સાધન, અને આગળ પ્રવૃત્તિ ધપાવવા માટેની ભાવિ યોજના એટલો કાર્યક્રમ ત્રણ વર્ષ માટે, પાચ વર્ષ માટે કે પછી નિદાન એક વર્ષ માટે રચેલો તૈયાર હોવો જોઇએ. આ અવલોકન અને કાર્યક્રમ ગામની આદર્શ સ્થિતિનો ખ્યાલ આપનાર માપ છે એમ કહી શકાય.

કાર્યક્રમ

યોજના. એ રશિયાની જાણીતી થએલી 'પચ વાર્ષિક યોજના' પછી ખૂબ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડી છે. અલબત્ત, સફળતા માટે સર્વ કાર્યો અમુક ઢબનુ યોજનાબદ્ધપણુ તો માગી જ લે છે. છતા રશિયાએ પાચ વર્ષમા કેળવણી, ખેતી, વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને સૈનિક તૈયારીનો એક વિસ્તૃત તથા વિગતવાર કાર્યક્રમ તૈયાર કરી એ કાર્યક્રમ બહુ જ કાળજીથી સફળ કરી બતાવ્યો. ત્યારથી યોજના એ સર્વ કાર્યમા મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહી છે. યોજનામાં ધ્યેય નક્કી થાય છે, કાર્યની રૂપરેખા નક્કી થાય છે, ખર્ચ અને બીજાં સાધનો નક્કી થાય છે, અને તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉત્સાહ અને વેગ વધે એવો પ્રચાર કરવામા આવે છે આપણા અવ્યવસ્થિત દેશમા તો યોજનાની ખૂબ જરૂર છે. આદર્શ ગામની કલ્પનામાં આવી પ્રગતિસૂચક યોજના હોવી જ જોઇએ. અમુક

વર્ષે શું શું કાર્ય પૂરું કરવાનું છે તે જાણવાનું અને અમલમા મૂકવાનું ભાન ગ્રામનેતાઓને તો હોવુ જ જોઇએ.

આ પ્રમાણે આદર્શ ગામના સ્થૂલ—આંખે દેખાય એવા ઉપયોગનાં કામો અને સૂક્ષ્મ ઉપયોગની સસ્થાઓનો આપણે વિચાર કર્યો. સ્થૂલ ઉપયોગને આપણે માત્ર ઉપયોગ કે વ્યવહારના નામથી ઓળખીએ છીએ. સૂક્ષ્મ રીતે આપણા મન સાથે સીધી રીતે સંબંધમા આવતા પ્રકારને જ્ઞાન વિભાગમાં મૂકીશું. પરતુ ઉપયોગ અને જ્ઞાન એ બેમા જ જીવન સમાઇ જતું નથી. ઉપયોગ અને જ્ઞાન ઉપરાત જીવનનો એક રસવિભાગ—સૌન્દર્યવિભાગ—આનદ વિભાગ છે કે જેની ખિલવણી વગર ગામનુ આદર્શપણુ અધૂરું જ રહેશે. રસનું અવલબન સૌન્દર્ય, અને સૌન્દર્યનું પરિણામ આનદ. ઉપયોગ અને જ્ઞાનમા કલાના અંશો હોય છે, અને કલામા ઉપયોગ અને જ્ઞાનના તત્ત્વો સમાયલા છે. તથાપિ પૃથક્કરણથી વધારે સમજુતી થવાનો સભવ હોવાથી જે વિભાગમા જે તત્ત્વ આગળ પડતુ હોય તેને તે નામે ઓળખવાનો અત્રે પ્રયત્ન થયો છે.

ઉપયોગ, જ્ઞાન, અને સૌન્દર્ય એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયલું ગ્રામજીવન

ત્યારે આદર્શ ગામમા સૌન્દર્ય કયે કયે સ્વરૂપે વ્યક્ત થવુ જોઇએ તે આપણે વિચારી લઇએ

(૧) આદર્શ ગામમા એકાદ બગીચો હોય. બગીચા માટે ગામડામા સ્થળ શોધવાની બહુ મુસીબત પડે એમ નથી શાળા, પુસ્તકાલય, ધર્મશાળા કે ચોરાની આસપાસની છૂટી જમીન એક નાનકડા બગીચા માટે ઉપયોગમા આવી જશે ગ્રામના નિત્ય શૃગારમા આ બગીચાને

બગીચો

ગણાવી શકાય. તથાપિ તેનું મહત્ત્વ વિચારતાં તેને આમ જુદો ક્રમ આપ્યો છે.

ઉત્સવ

(૨) ઉત્સવો પણ આપણા જીવનના આનંદવિભાગમાં આવી જાય. જે ગામ ઉત્સવ ન કરી શકે તેને આદર્શ ગણાવાનો અધિકાર નથી. આપણા જૂના જીવનમાં ઋતુઋતુના જાહેર ઉત્સવો ઉજવાય છે. આજની પરિસ્થિતિને અનુસરી આપણા ઉત્સવોને આપણે સજીવન કરીશું તો જ ગામડાનું જીવન રસમયું અને જીવવા યોગ્ય થશે.

ઉત્સવોની ઉજવણી અનેક રીતે થઇ શકે એમ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે :

(૧) શાળાનો ઇનામસમારંભ,

(૨) વ્યાયામસંમેલનો અને શરતો,

(૩) સમૂહસંગીત – પ્રભાતફેરી, પ્રાર્થના તથા ગરબા, રાસ વગેરે સ્વરૂપમાં,

(૪) પ્રદર્શનો,

(૫) નાટકો,

(૬) ઉજાણી,

(૭) પર્યટન,

(૮) કથાવાર્તા,

(૯) મેળા તથા બજાર, જેમાં આનંદ જેટલું જ ઉપયોગનું તત્ત્વ રહેલું છે.

ગૃહશૃંગાર

(૩) આંખને ગમે એવી ચોખ્ખાઇ અને વ્યવસ્થાથી ઘરવખરો ગોઠવવાની કળા આપણે ત્યાં લુપ્ત થતી જાય છે. ઘર ગોઠવવા માટે બહુ વસ્તુઓની જરૂર નથી. એક ઝૂંપડી પણ કલાકારને હાથે મહેલ કરતાં

વધારે ઝાકઝમાળ બનાવી શકાય. લગ્નપ્રસંગનાં ગણેશકોઆં, નાગપંચમીનાં નાગચિત્ર, નવરાત્રીના કુંભજવારાની સ્થાપના, અને દીવાળીનાં કોડિયાં, એ આપણાં બિનખર્ચાળ કલાચિત્રો આજના યુગને અનુસરતાં બનાવી શકાય એમ છે.

આંગણાનો શૃંગાર

(૪) આંગણાનું સ્થળ એવું છે કે જ્યાં ઘરમાલિકની વ્યક્તિગત મમતા અને તેનું ગ્રામજન તરીકેનું સાર્વજનિક અભિમાન ભેગું મળે છે. બે ઘડા પાણી છાંટી, આંગણામાં એક સાથીઓ કે ચાર છાપાં પાડવાં એમાં ઉદ્યોગી ગૃહપત્નીને જરા ય વસમું નહિ લાગે.

ગ્રામશૃંગાર

પ્રસંગવશાત, ખાસ કરીને ઉત્સવોને ટાંકણે, શેરીઓ, ચોક, ખડકીઓ, પ્રવેશસ્થાનો કેળના થાંભલા, ખજુરીના ડાળા, આંબા કે આસોપાલવનાં તોરણો વગેરેની ગોઠવણીથી એવા સુંદર રીતે શણગારી શકાય છે કે શહેરોના ઉત્સવોમાં પણ તેમનું અનુકરણ કરવું પડે છે. આવા ગ્રામશૃંગારને આપણે પ્રાસંગિક ગણીશું. તથાપિ બગીચા ઉપરાંત કેટલાંક નિત્યશૃંગારના પણ સાધનો હોઇ શકે. એમાં વૃક્ષારોપણ, ચોતરા, બેઠકો વગેરેનો સમાવેશ થાય, જેને આશ્રયે લોકો શાંતિ, આરામ અને આનંદ મેળવી શકે.

સૌન્દર્ય તત્ત્વો

આદર્શ ગામમાં ઉપર કહ્યા તેવાં સૌન્દર્યતત્ત્વો હોવાં જ જોઇએ. એ બધા ય શક્ય છે. શક્ય ન હોય તો શક્ય બનાવવા જોઇએ. રેડિયો, સિનેમા જેવાં આનંદના સાધનો, ટેનિસ બિલિયર્ડ જેવી રમતોની કલ્પના ગામડાંને અંગે કરવાની હજી વાર છે. એટલે તે બાજુએ રાખી ઉપર કહેલા આનંદ-અંશો આદર્શ ગામમાં વિકસાવી શકાય એમ માનીશું તો પણ ઘણું છે.

આદર્શ ગામની આદર્શતાનો આપણે એક સામટો વિચાર કરી જઈએ. જીવનના ત્રણ અંશો એ જ ગ્રામજીવનના પણ અંશો: ૧ ઉપયોગ, ૨ જ્ઞાન, ૩ રસ–સૌન્દર્ય–આનંદ. આદર્શ ગામમાં એ ત્રણે અંશો તેના વિભાગોસહ ખીલવવા જોઈએ.

મુશ્કેલ છતાં શક્ય

આ કામ ઘણું મુશ્કેલ છે. એક એક અંગ જીવનભરની સેવા માગે તો ય તે ઓછી પડે એમ છે. છતાં આદર્શ સેવકો, આદર્શ નેતાઓ માટે એ મુશ્કેલ કહેવાય નહિ. દૃઢ નિશ્ચયથી કામ કરનાર ગ્રામસેવક ત્રણ વર્ષ કે પાંચ વર્ષમાં પોતાના ગામને જરૂર આદર્શરૂપ બનાવી શકે એમ છે. ઘણી વસ્તુઓ તો ગામમાં હોય છે જ. માત્ર તેમને ગોઠવવાની–સાફ કરવાની જ જરૂર છે.

ગામડું એ દેશનો આયનો

તો હવે આદર્શ ગામને આપણે કેવી રીતે ઓળખીશું? નીચે આપેલા નકશાને બંધબેસતું જે ગામ આવે તેને જ આદર્શ ગામ કહી શકાય. એમાંનું જે અંગ ન હોય તે ખીલવવું એમાં ખરી જનસેવા અને દેશસેવા રહેલી છે. ગામડું એ દેશનો આયનો છે. દેશની ખરી છબી જોવી હોય તો તેનાં ગામડાં તરફ નજર કરવી. જેટલે અંશે ગામડું આદર્શરૂપ દેખાય તેટલે અંશે દેશ આદર્શરૂપ બનતો જાય છે, એમ માનવું જોઈએ. પશ્ચિમનાં ગામડાં સમૃદ્ધિ અને સાધનોથી ભરેલાં છે. આપણે વિચાર કરીએ કે આપણા દેશનાં લાખો ગામડાંમાંથી કેટલાં ગામડાં પાછળ આપેલા ચોકઠામાં બેસાડી શકાશે.

આદર્શ સિદ્ધિ

કોષ્ટકમા આપેલી વિગતોમા ઘણુ રહી ગયેલુ લાગશે, વર્ગીકરણ ભૂલભરેલુ લાગશે, છતા આમાનું એકાદ અગ પણ સફળ કરવાનુ જેને સદ્‌ભાગ્ય મળે તેનુ જીવન સફળ થયુ કહેવાશે બધા જ અગ વિકસાવનારની ધન્યજિંદગી માટે કહેવુ જ શુ ?